

**UNIVERZITET
U NOVOM PAZARU**

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2026, Broj 25

Novi Pazar, januar 2026. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost
Univerzitet u Novom Pazaru

Izdavač:	Univerzitet u Novom Pazaru
Za izdavača:	Suad Bećirović , rektor
Redakcija:	Mina Mavrić, glavni i odgovorni urednik Almedina Numanović, zamjenik glavnog i odgovornog urednika Kimeta Hamidović, sekretar redakcije
Uređivački odbor:	Kalina Sotiroska Ivanoska, Univerzitet Ćirilo i Metodije u Skoplju Ilijana Ćutura, Univerzitet u Kragujevcu Lars Petter Soltvedt, Buskerud University of South-East Norway Snežana Jokić, Univerzitet u Novom Sadu Sheruze Osmani Ballazhi, Univerzitet u Tetovu Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština - Leposavić Alen Kalajdžija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Izdavački savjet:	Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore Mustafa Fetić, Univerzitet u Novom Pazaru Marek Smoluk, University of Zielona Góra, Poland Armela Panajoti, University of Vlora "Ismail Qemali" Albania Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru Miodrag Milenović, Univerzitet u Nišu Sanjin Kodrić, Univerzitet u Sarajevu Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli Jahja Fehratović, Univerzitet u Novom Pazaru
Lektor:	Ilma Lotinac, Univerzitet u Novom Pazaru Nedim Pašović, Univerzitet u Novom Pazaru
Periodičnost	Polugodišnje
Korice:	Denis Kučević , Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 100 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 1451-3870
e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića 65
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://um.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza: - Kategorizacija M51 prema rešenju Ministarstva prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja za 2025

Sadržaj / Contents

KRIMINALISTIČKA ISTRAGA I KRIMINALISTIČKA AGENCIJA: REFLEKSIJE IZ TEORIJE I PRAKSE10

Ergin Hakić 10

Dragan A. Manojlović..... 10

Enver Međedović 10

Ferid Bulić 10

CRIMINALISTIC INVESTIGATION AND CRIMINAL AGENCY: REFLECTIONS FROM THEORY AND PRACTICE11

THE PHENOMENON OF GRIEF CHATBOTS IN SERBIA: CULTURAL CHALLENGES OF DIGITAL REPLICAS OF THE DECEASED26

Milena Šović 26

Milena Škobo 26

FENOMEN SPOMEN-BOTOVA U SRBIJI: KULTUROLOŠKI IZAZOVI DIGITALNE REPLIKE PREMINULIH27

HUMAN RIGHTS AND CIVIL LAW RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A SYSTEMATIC ANALYSIS OF SURVEILLANCE, ALGORITHMIC BIAS, AUTOMATED DECISION-MAKING, AND RESTRICTIONS ON FREEDOM OF EXPRESSION38

Jelena Matijašević 38

Maida Bećirović Alić 38

Jasmina Nikšić 38

Irma Mašović Muratović..... 38

RIZICI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE PO LJUDSKA PRAVA I GRAĐANSKOPRAVNU ZAŠTITU: SISTEMATSKA ANALIZA NADZORA, ALGORITAMSKE PRISTRASNOSTI, AUTOMATIZOVANOG DONOŠENJA ODLUKA I OGRANIČAVANJA SLOBODE IZRAŽAVANJA.....39

**UNAPREĐENJE DIGITALNIH KOMPETENCIJA NASTAVNIKA: E-
UČENJE KAO KLJUČ SAVREMENOG STRUČNOG
USAVRŠAVANJA57**

Admir Metić.....57
**IMPROVING TEACHERS' DIGITAL COMPETENCES: E-
LEARNING AS THE KEY TO MODERN PROFESSIONAL
TRAINING57**
**ULOGA I ZADACI ODGAJATELJA U FORMIRANJU EKOLOŠKE
SVIJESTI KOD DJECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA68**

Sabaheta Muratović..... 68
**THE ROLE AND TASKS OF EDUCATORS IN FORMING
ENVIRONMENTAL AWARENESS IN PRE-SCHOOL CHILDREN..68**
**RAZVOJ I ZNAČAJ EKOLOŠKE SVIJESTI: ODGOVORNOST,
OBRAZOVANJE I EKOLOŠKO PONAŠANJE.....69**
**GENDER, RACE, AND CLASS IN GO SET A WATCHMAN AND TO
KILL A MOCKINGBIRD.....80**

Amina Plojović 80
**ROD, RASA I KLASA U ROMANIMA „ČUVAR MORALA“ I „UBITI
PTICU RUGALICU“.....80**
**MOGUĆNOST PRIMENE ORFOVOG INSTRUMENTARIJA U
MUZIČKOM RAZVOJU DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA96**

Muamera Biberović..... 96
**POSSIBILITIES OF APPLYING ORFF INSTRUMENTS IN THE
MUSICAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN96**
**PREDUSLOVI ZA MUZIČKI RAZVOJ PREDŠKOLSKOG UZRASTA
.....98**
**PERCEIVED SOCIAL SUPPORT AND TIME PERSPECTIVES AS
PREDICTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING IN OLDER ADULTS
.....110**

Katarina Ivković..... 110
**PERCIPIRANA SOCIJALNA PODRŠKA I DIMENZIJE
VREMENSKE PERSPEKTIVE KAO PREDIKTORI SUBJEKTIVNOG
BLAGOSTANJA STARIH OSOBA.....110**
**PSIHOBIOGRAFSKA I KOMPARATIVNA ANALIZA ADOLFA
HITLERA: PSIHOLOŠKI PROFIL I ISTORIJSKI KONCEPT.....126**

Edina Tahirović..... 126

PSYCHOBIOGRAPHICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS OF ADOLF HITLER: PSYCHOLOGICAL PROFILE AND HISTORICAL CONCEPT	126
PRIKAZ KNJIGE: METODIČKE TEME - SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST	140
Ahmed Bihorac	140
SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO	153
LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW	153
TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA	154

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

KRIMINALISTIČKA ISTRAGA I KRIMINALISTIČKA AGENCIJA: REFLEKSIJE IZ TEORIJE I PRAKSE

Ergin Hakić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

e.hakic@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0002-2983-4346>

Dragan A. Manojlović

Univerzitet MB, Poslovni i pravni fakultet

Beograd, Srbija

sradovi2020@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6120-0220>

Enver Mededović

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

e.medjedovic@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0009-0009-7552-2122>

Ferid Bulić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

ferid.bulic@uninp.edu.rs

Apstrakt:

Kriminalistička istraga i njena matica Kriminalistička agencija nije tema koja je u manjoj ili većoj meri zastupljena u teoriji u nas, ali se zato može sresti i nešto saznati o njoj u medijima i u mašti javnosti. Pored izmišljenih za potrebe filma priređenih scenarija, knjiga maštovitih pisaca kriminalističkih priča, kriminalistička agencija i kriminalistička istraga nije u fokusu interesovanja naučne i stručne javnosti u nas, već se svrstava u ono što se naziva policijska istraživanja kriminala, kroz primenu ovlašćenja propisanih u pozitivnim pravnim aktima najčešće sa zakonskom snagom. Ovo je iznenađujuće s obzirom na činjenicu da je istraživanje kriminalnih aktivnosti ono što se svrstava u ovlašćenje kriminalističke agencije i kriminalističke istrage, koja i pored toga što mnogi žele da je izjednače sa policijskim poslovima, ona to nije ili još preciznije, samo liči neukima na policijske poslove istraživanja kriminala. Sve do kraja dvadesetog veka, kriminalistička istraga u nas je bila posebna delatnost koja je bila poverena Upravi za suzbijanje kriminaliteta. Primarni cilj istraživanja u radu je, da pokrene raspravu za vraćanje/ uvođenje strukture kriminalističke agencije na mesto koje joj pripada. U sadašnjosti kriminalistička agencija od nacionalnog do lokalnog nivoa i kriminalistička istraga utvrđeni su u velikom broju država. Ovo je od prvorazrednog značaja za efektivnu borbu protiv kriminala, i naročito obezbeđenje dokaza. Kriminalistička agencija je nužnost za razumevanje kriminala i istragu kriminalnih događaja, da bi se postiglo, okupljanje stručnjaka u njihovim posebnim oblastima kako bi se bavili ključnim temama, strukturama, procesima, praksi kriminala i upravljanju kriminalističkom istragom.

Ključne reči: Kriminalistička istraga, refleksije, teorija, praksa

CRIMINALISTIC INVESTIGATION AND CRIMINAL AGENCY: REFLECTIONS FROM THEORY AND PRACTICE

Abstract:

Criminal investigation and its foundation, the Criminalistic Agency, is not widely addressed in our country's academic or theoretical discourse. Instead, it is often encountered through media portrayals and public imagination. Aside from fictional scenarios crafted for movies or books by imaginative crime story authors, the Criminalistic Agency and criminal investigations are not the focus of attention among the scientific and professional community. Rather, they are grouped under what is referred to as police crime investigations, implemented through powers prescribed in positive legal acts, typically with the force of law. This is surprising, given the fact that investigating criminal activities is a core mandate of the Criminal Agency and criminal investigation. Despite many equating it with police work, it is not, or more precisely, it only resembles police work to the uninformed. Until the end of the 20th century, criminal investigation in our country was a specialized activity entrusted to the Crime Suppression Department. The primary goal of this study is to initiate a discussion on reinstating or introducing the structure of the Criminalistic Agency to its rightful place. Today, criminal agencies, from national to local levels, and criminal investigations are established in many countries. This is of paramount importance for the effective fight against crime, particularly in securing evidence. The criminalistic agency is essential for understanding crime and conducting investigations into criminal events. It serves to bring together experts in their respective fields to address critical topics, structures, processes, crime practices, and the management of criminal investigations.

Keywords: Criminal Investigation, Reflections, Theory, Practice

UVOD

Odmah na početku treba istaći, da je kriminalistička agencija i kriminalistička istraga (Stelfox, 2013), kriminalnih aktivnosti i zločina koje ona sprovodi u nacionalnim granicama država u međunarodnoj saradnji (Andreas i Nadelmann, 2008), glavna tema književne fikcije i drugih medija, od Šerloka Holmesa (McCaw, 2020; Shelton, 2016) do savremenih bestselera poput Iana Rankina (Connolly, i Burke, 2016; Herbert, 2003). Kriminalistička istraga puni police sa knjigama širom sveta (Engelhardt, 2003). S tim u vezi, kriminalistička istraga (Stelfox, 2013) kriminalnih aktivnosti je uvek imala u svom centru interesovanja za televizijski prikaz pretresa, hapšenja i drugih operacija u vezi sa kriminalnom (Miller, et al., 2023) i učesnicima u kriminalnim aktivnostima (Palmiotto, 2012). Iako pretučeni policajac, a kasnije narednik, Džordž Dikson ostaje vrhunac televizijskog predstavljanja policije (Mawby, 2012). Još od Diksonovih dana, međutim, neki od najpoznatijih televizijskih programa, su se fokusirali na kriminalističku istragu zločina (Dixon, et al., 2003). Uloga forenzike u kriminalističkim istragama (Tudor, 2019) je postala nezaobilazna u novijem žanru televizijskih programa (Jenner, 2016) kao što je istraga mesta kriminalnog događaja (Durnal, 2010) koji su pokazali ogromnu popularnost (Tudor, 2019). Ovaj pristup u svetskoj filmskoj industriji prihvaćen je i na našim prostorima.

U javnom diskursu, svedoci smo sve većeg broja televizijskih serija koje (obrađuju) prikazuju kriminalističke istrage (Comstock i Scharrer, 1999), poznatih

kriminalističkih istraga iz javnog diskursa (Doyle, 2003). Sa druge strane, u toku ili početkom desete decenije dvadesetog veka u istoriji kriminalističke istrage u nas, neko je (političari su odlučili) odlučio da kriminalistička istraga nema potrebe da se sprovodi u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova sa ovlašćenim službenim licima, i da je ona manje važna od drugih policijskih poslova, pa su je stopili u pojam policija. To je naročito bilo izraženo tokom poslednje decenije dvadesetog veka u Srbiji. Smatrali su tada, da treba posvetiti manje pažnje istragama kriminalnih aktivnosti. Svaki put kada je politička moć smatrala, da njoj i njenim aktivnostima za razvoj uticaja na kriminalni milje i aktivnosti u njemu, smeta kriminalistička agencija i kriminalistička istraga, kriminalistički islednici i njihova profesionalna znanja, uvodili su ih na sporedni kolosek, odakle nema putovanja (istrage kriminala) za kretanje—smetali su tada, što traje do danas.

U istraživanju koje sledi biće ponuđena razumevanja kriminalističke istrage i kriminalističke agencije, koje do sada u našoj kriminalističkoj nauci i njenim disciplinama nije posvećena potrebna pažnja. Predmet istraživanja kako se može razumeti je kriminalistička istraga i kriminalistička agencija kao njena matica. Cilj je da se iz dostupnog fonda naučne građe, literature i stručne prakse primenom naučnih metoda analize sadržaja, sinteze, deskripcije, istorijske, indukcije i dedukcije, kvanifikacije i komparacije, istraže dosadašnja stanovišta o kriminalističkoj istrazi i kriminalističkoj agenciji, i predstave u radu, kojima bi se potkrepila hipoteza istraživanja, da postoji nužnost izgradnje—utvrđenja kriminalističke agencije i kriminalističke istrage u borbi protiv kriminala u nas.

POGLED IZ ISTORIJE

U Srbiji je sve do kraja devedesetih godina dvadesetog veka u strukturi Ministarstva unutrašnjih poslova bila utvrđena pozitivnim pravnim aktima Uprava za suzbijanje kriminaliteta, od saveznog do lokalnog nivoa. Službenici Kriminalističke uprave su bili u statusu ovlašćenih službenih lica, sa ovlašćenjima i nadležnosti da istražuju kriminalne aktivnosti ne samo unutar granica države već i prekogranično na međunarodnom nivou u saradnji sa istim takvim organima u drugim zemljama. U stvarnosti kontrole kriminala poslednjih nekoliko decenija predvečerja dvadesetog veka i prvim decenijama trećeg milenijuma u Srbiji, zabeležen je stalni rast politizacije istraživanja kriminalnih aktivnosti, i namera politike da kriminalističku istragu kriminala uvrsti u poslove policije, što je i uspela, čime je ugasila Upravu za suzbijanje kriminaliteta.

Gašenjem Uprave za suzbijanje kriminaliteta krajem devete i početkom desete decenije dvadesetog veka — prenošenjem dotadašnje kriminalističke istrage kriminala u ruke policije, politika se približila, bolje je reći, politika je sebi približila preko upravljanja policijom upravljanje i istraživanje kriminalnih aktivnosti i samim kriminalnim miljeom. Navedeni pristup kriminalnoj politici, počeo je da žanje svoje plodove u učešću kriminalnog miljea u borbi na jednoj političkoj strani protiv druge političke strane (primera je puno: Likvidacija Ivana Stambolića, i drugih učesnika u političkom životu koji su bili na suprotnoj strani od vladajuće političke ideologije, koja je upravljala policijom i kriminalnim miljeom (<https://insajder.net/>)). Izuzimanjem istrage kriminala od Uprave za suzbijanje kriminaliteta i njenim

gašenjem, političari su omogućili utapanje istraživanja kriminala u policiju, čime su došli do svog cilja – izgradnje struktura u policije za istraživanje kriminala (Cavadino i Dignan 2006).

Početkom druge decenije dvadeset prvog veka od 2011. godine u Srbiji se sprovodi nešto što civilizovanom svetu (civilizaciji) nije poznato od drugog svetskog rata – to i sada ne poznaje pravno prosveteni svet. Jednim od najviših pravnih akata Zakonikom o krivičnom postupku (Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US)) propisano je ovlašćenje da tajne službe bezbednosti kao što su Bezbednosno informativna agencija (Zakon o bezbednosno-informativnoj agenciji ("Sl. glasnik RS", br. 42/2002, 111/2009, 65/2014 - odluka US, 66/2014 i 36/2018)) i Vojnobezbednosna agencija (Zakon o vojnobezbednosnoj agenciji i vojnoobaveštajnoj agenciji ("Sl. Glasnik RS", br. 88/2009, 55/2012 - odluka us i 17/2013)), postaju punopravni (suvlasnici prava) učesnici na istraživanju kriminala u kriminalnom miljeu. Time su političari ostvarili (do tada, i sada, nepoznato u istragama kriminala u civilizovanom svetu prosvetanih naroda i zemalja) svoju želju, da na tri mesta imaju tri kartona bolesti unutrašnjeg kriminalnog miljea i dosijea kriminalističkih informacija i mogućnosti (nemogućnosti) obezbeđenja dokaza za sprovođenje istrage, i kontrolu rascepanosti borbe protiv kriminala. Ovakv presedan uvođenja na velika vrata jednim od najviših pravnih akata Zakonikom o krivičnom postupku (Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US)) unutrašnje tajne policije za kontrolu unutrašnjeg kriminalnog miljea u okviru tajne službe bezbednosti, nije zabeležen ne samo u savremenoj teoriji i stručnoj pravnoj, kriminološkoj i kriminalističkoj praksi dvadesetog veka, već je broj ovakvih primera u dalekoj istoriji bio sveden na slučajnost, koja se pojavljivala po pravilu u vremenima izrazitih ekstremnih pogleda na uzurpaciju prava građana. Konačno, ovaj proces je povećao postepenost centralizacije istraživanja kriminala u okviru policije i kontrolu u svakom trenutku od strane političke volje svih procesa u kriminalnom miljeu i samih kriminalističkih istraživanja kriminalnih aktivnosti.

Sve ovo je počelo svoje plodove da pokazuje u velikom broju policijskih postupaka gde su putem javnih medija građanima pokazani uspesi prilikom hapšenja. Uveden je, tzv. Bang efekat. Ovako građenje – preko policije političke akreditacije u građanskom korpusu, nakon sprovedenog postupka pred sudom i oslobodenja od optužbe uhapšenih, građani plaćaju iz budžeta više stotina milona (više od milijarde) dinara odštete – samo za osam meseci od januara do avgusta isplaćeno je 53 milona dinara (\$452.000) za 2022. godinu od strane Ministarstva pravde Republike Srbije (Izveštaj o stanju ljudskih prava u Srbiji za 2022). Gledajući u trenutne vlasti, a ne u kriminalističke istrage, policijska istraživanja kriminalnih aktivnosti (npr. „Stečajna mafija (svi su oslobođeni optužbe) (Jačić, 2007) i druge, sa medijski uzbudljivim nazivima...)), u simbiozi sa opštom politizacijom zakona i reda, kontrola kriminala se u javnosti progresivno definiše kao ključni zadatak u policiji, ali se ne pridaje značaj obezbeđenju dokaza kao osnovi za vođenje postupka optuženja i krivičnog progona/postupka. Svi aspekti policije, uključujući njen istraživački kapacitet i tehnike, bili su kroz istoriju, i sada su nedovoljni da se stavi

znak jednakosti između kriminalističke agencije kao matice za obezbeđenje dokaza u istrazi kriminala i snaga policije.

U svetskim okvirima (prostoru) uvođenje, tzv. Nove policije, kao odgovorne za istragu kriminala, početkom devetnaestog veka bilo je praćeno znatnom javnom skepsom i otporom, što se potvrdilo rezultatima naučnih istraživanja koja su kasnije sprovedena (Dubber i Valverde, 2006). Arhitekte policije su nastojale da dizajniraju instituciju koja je očigledno bila različita samo u nekim manjim aspektima od vojske, ili žandarmerijskih modela (Varghese, 2010). Nešto kasnije iste arhitekte shvataju, da uključivanje metoda i modela organizacije istrage kriminala u policiju (Lee, 2020), gde se primenjuju mnoge metode kao što su: doušnici, agenti, prikriveni provokatori i drugi mehanizmi, instituti i metode za prikupljanje dokaz u policijskoj istrazi kriminala (O'hara's, 1956), nisu mogli da se razviju i budu efektivni kako se smatralo i kako je bilo potrebno da bi se mogli obezbediti dokazi koji će se održati na sudu (Marx, 1980). Krajem osamnaestog veka, kada se smatra da je prva kriminalistička istraga uspostavljena u policiji, ovaj elemenat (struktura-jedinica) policije se brzo širio u svetu (Innes i Styles, 1986). Štaviše, razvoj ove funkcije pratili su strogi napor policije da prikaže, da takav rad zahteva posebne oblike stručnosti (Gottschalk, 2006). Sa druge strane stručna i naučna javnost je pokazivala na osnovu svojih istraživanja, da je za kriminalističku istragu nužan određen stepen autonomije od svojih uniformisanih vršnjaka (Stelfox, 2013). U mnogim aspektima, takvi može se reći, tada minorni poduhvati usmereni na autonomiju kriminalističke istrage od uniformisanih vršnjaka (Stelfox, 2013), su ipak bili veoma dobri, može se reći i uspešni, do početka dvadesetog veka (Brown, 2001). Sam početak dvadesetog veka i nagli razvoj kriminalnih delatnosti, promena oblika aktivnosti u kriminalnom miljeu (Taylor, 2019), zahtevala je posebne strukture vezane za rad u civilu u policijskoj službi, koliko god neki učesnici u političkoj vlasti su smatrali da je to pogrešno, počelo se sve više i sve konkretnije zagovarati formiranje posebne nacionalne kriminalističke agencije (Roelofse i Oliver, 2016), ukazujući da je pojam detektivske stručnosti možda, zaista bio, za to vreme dovoljna promena da odgovori na promene u kriminalnom miljeu (Manojlović, 1997), ali se takođe primećivalo i zaostajanje za brzim promenama u kriminalnom miljeu (Taylor, 2019). Vremenom se stvorila stereotipna slika o policijskom detektivskom radu kako primećuje Maguire, i sugeriše, da je „tipično popularno prikazivanje detektivskog posla u policiji sadržavalo nekoliko sledećih pretpostavki: Da je reaktivan (tj. da policija odgovara na prijavu za zločin na koji je ukazala javnost radije nego da sami generišu istragu); Da je usredsređen na prekršaj koji se već desio; Da je delo koje se istražuje jasno od samog početka; Da su istrage usmerene na otkrivanje, tzv. istine o tome šta se dogodilo, a ne na dokaz; Da ga sprovede detektivi policajci; Da glavne istražne veštine leže u otkrivanju da se sazna ko je to učinio, umesto da se do toga dolazi preko dokaza“ (Maguire, 2003). Autori takođe primećuju, da to ukazuje, dok je sasvim moguće pronaći slučajeve koji se pridržavaju ovog opšteg obrasca, u praksi svakodnevni policijski okvir istraživanja kriminala je veoma različit (Lee, 2020). Razlikuje se iz nekih od sledećih razloga. Prvo, velika većina istraživanja kriminala u policiji je usredsređena na osumnjičene mesto na dokaz (Levine, 2016). To recimo, između mnogih drugih mera i radnji, uključuje praćenje (Haggerty, 2012) i prikupljanje obaveštajnih podataka (Fijnaut i

Marx, 2023), pa se ponekad eufemistički nazivaju uobičajenim osumnjičenima (Jefferson, 2018), a zatim se radi na njihovom povezivanju sa postojećim kriminalnim aktivnostima (Gottfredson i Hirschi, 1990; Felson i Boba, 2010) - dakle, sprovodi se obrnut postupak. Drugo, postoje kritična stanovišta koja sa velikim skepticizmom gledaju na tvrdnju da je policijsko istraživanje kriminalnih aktivnosti fokusirano na potragu za istinom – dokazom (Reilly, 2019) i, nasuprot tome, tvrdi se, da je nesumnjivo, da ona – policija, u stvari sve više radi u javnosti na konstruisanju uspešnih slučajeva protiv poznatih prestupnika (Ericson i Shearing, 1986), koji vode do osuda uz vođenje, tzv. policijske hirurgije (Sanders i Young, 2003). Treće, policija bi trebala sve više, da ima lanac istraživanja kriminalnih delatnosti koji je bolje smatrati proaktivnim nego reaktivnim (Sanders, et al., 2010). Suprotno od navedenog, u svetskoj teoriji i stručnoj praksi kriminalističkih istraga, sve je veći naglasak na korišćenju tajnog nadzora, doušnika, tajnih pretresa, kontrolisanih isporuka, prikrivenih islednika (Harfield i Harfield, 2012) i drugih metoda, što ne može da podrži u punom kapacitetu policijski model organizovanja u savremenoj praksi borbe protiv kriminala (Mastrofski i Willis, 2010), pa se stoga i uvode organizacioni oblici kriminalističkih agencija (Maguire, 2003; Dantzer, 1999).

Istorijski gledano, kriminalistička agencija (Ayling, 2009) je za potrebe kriminalističkih istraga (Palmiotto, 2012) kriminalnih aktivnosti organizovana na tri glavna načina: prvenstveno u posebne istražne kriminalističke službe (IKS) (Stelfox, 2013) za istragu ozbiljnog kriminala, od opšteg do finansijskog; specijalne odrede kriminalističkih operacija (SOKO) (Maguire, 2012) i, konačno, u (glavne) kriminalističke istražne timove (KIT) (Maguire, 2012), formirane za odgovor na posebno značajne oblike aktivnosti ekstremizma, terorizma, diverzija, sabotaža i dr. (Bartlett i Miller, 2010); jedinica za profesionalnu odgovornost (Cheung, 2005); kancelarija penzionisanih službenika kriminalističke agencije (Faint, 2011; House, 1987); kancelarija međunarodne kriminalističke istražne saradnje (Cherniavskiy, et al., 2019; Basham, 2022) i druge organizacione jedinice. Ovime se u značajnoj meri onemogućava zloupotreba od strane političke vlasti koja bi imala za cilj da vodi do neostvarenja pravde, ili njene kontrole (Naughton, 2007). Postojanjem kriminalističke agencije (Fissell, 2019) čiji bi se administrator birao na konkursu na period od sedam godina, pažnja bi se postepeno usmerila na ono što je postalo poznato kao upravljanje kriminalom (Morris i Heal, 1981), i na ideju da bi se takav rad mogao voditi proaktivnije, gde bi se zločini mogli alocirati u kategorije prema njihovoj ozbiljnosti i verovatnoći razjašnjenja (Douglas, et al., 2013) (forma kriminalističke trijaže) (Coca-Vila, 2024), a da bi to moglo omogućiti razvoj novih metoda za povećanje efektivnosti kriminalističkih istraga (Maguire i King, 2013), na obezbeđenju dokaza za sprovođenje sledećeg krivičnog postupka sa velikom izvesnošću (Vapniarchuk, et al., 2018), da će se dokazi tako prikupljeni i obezbeđeni održati na sudu (Whaley i McJohn, 2020) i podržati optužnicu (Rogers, 1981), te ishodovati osuđujuće presude (Osterburg i Ward, 2013). Očekuje se, da bi Nacionalni kriminalistički model (NKM) (Tong, et al., 2009) radio na tri nivoa: centralna komandna jedinica; regionalni centri i međunarodna saradnja u vezi sa teškim i organizovanim kriminalom. Neki ga još nazivaju i poslovni model dizajniran, koji bi omogućio menadžmentu administratora da raspoređuje resurse, i,

u suštini, cilj je kvalitet dokaza i vladanje kriminalnim pojavama (Farrington, Ohlin, Wilson, 2012), na strategijskom, taktičkom, operativnom, obaveštajnom, problemskom i dokaznom (krivičnoprocesnom) nivou (Frisia, 2017). Ovde navedeno ne bismo trebali mešati sa problemski orijentisanim radom policije (Braga, Weisburd, 2006), koji ima (trebalo bi da ima) širi opseg uticaja na prevenciju kriminalnih aktivnosti (kriminaliteta) (MacKenzie, 2003) i drugih pojava ugrožavanja u zajednici (Greene, et al., 2014).

KRIMINALISTIČKA AGENCIJA

Zbog dubine i složenosti kriminalistike, kriminalističkih operacija i kriminalističkih istraga (Stelfox, 2013), u istragama krivičnih dela i kriminalnih aktivnosti, kriminalnog miljea (Birzer i Roberson, 2018) učesnika u kriminalnim aktivnostima (Lehman, et al., 2009), predmeta u vezi sa kriminalnim aktivnostima (Lehman, et al., 2009), i procesnih znanja, potreba za specijalistima je nužna (Paoline i Sloan, 2003). Međutim, u konačnom posmatranju kriminalističkih poslova u vezi sa kriminalističkom istragom (Palmiotto, 2012), može doći i do ozbiljnih problema sa prekomernom specijalizacijom. Nasuprot iznetom, može se primetiti nužnost - da su takođe neophodne osobe kriminalisti, koji imaju kriminalističko profesionalno znanje (Larkin, 2018) o širokom spektru problema kriminalističkih disciplina (Marenin i Worrall, 1998). Ovi kriminalisti se zovu generalisti koji poznaju ne samo suštinu kriminalističke istrage, već imaju šira znanja iz svih kriminalističkih disciplina (Petherick, 2009). Vrednost kriminalista generalista leži u njihovoj sposobnosti da sagledaju sve aspekte složenog kriminalnog slučaja i odluče šta treba da se uradi (Poulin, 1992), koji specijalisti treba da budu uključeni i kojim redosledom da obave potrebne kriminalističke radnje ili operacije (Packer, 1964). Kriminalista sa statusom generalist, obično ima široko obrazovanje i obuku u kriminalističkim disciplinama kriminalistike kao nauke (Fisher, et al., 2009) i često će imati obrazovanje na nivou magistara (Mastera kriminalistike) ili doktora kriminalističkih nauka. Kako primećuje autor Packer, „razlike između procesne vrednosti onoga što prikuplja policija istraživanjem kriminala i procesne vrednosti dokaza koji sprovodi kriminalistička istraga, bi se mogao prikazati kao odnos kontrole kriminala koja podseća na montažnu traku, i modela kriminalističke istrage kriminala, koji veoma liči na stazu sa preprekama“ (Packer, 1964).

U našoj stručnoj praksi sa početkom trećeg milenijuma, počelo je da se veruje, prvo i iznad svega, da je kriminalistička agencija (direkcija) isto što i Uprava kriminalističke policije, a istražni kriminalista (islednik) službenik kriminalističke agencije isto što i kriminalistički policajac. Službenik kriminalističke agencije, pored toga što ima ovlašćenja da uhapsi, privede i primeni druga ovlašćenja i radnje propisane zakonom, kako smatra čuveni doktor Gros on nije isto što i policajac (Gros, 1924). Kako veruje isti autor, kriminalista je sposoban da snimi izjavu, da izvrši uviđaj, da obezbedi dokaz u kriminalističkoj istrazi jednako ili još preciznije ili kvalitetnije od tužioca ili sudije za istragu (Gros, 1924). Islednik kriminalističke agencije (ne policajac) može da se nađe licem u lice sa svedokom ili osumnjičenim, optuženom osobom, osuđenom osobom, osobom na izdržavanju kazne zatvora (Dabney i Tewksbury, 2016), ali istovremeno može kada ga posao kriminalističke

istrage odvede iz kancelarije, da izvrši hapšenje bez toga da mu pomogne policija (Savino i Turvey, 2011). Može u kriminalističkoj istrazi da se uhvati u koštac sa teškim, komplikovanim ili nejasnim slučajem: da li je događaj ili je kriminalni događaj (Maguire, 2012). Zaista je bolno za teoriju i praksu kod nas kada se smatra-neki čak i veruju, da je samo dodirivanje vrhovima pristiju od jako uskih policijskih znanja, da je to, dovoljno u istragama kriminala i obezbeđenja neoborivih dokaza pred sudom da bi osumnjičeni, a potom optuženi bio osuđen (Kitai, 2002). Takva verovanja su zabluda koja nanosi veliku štetu naporima da se znanjem suprotstavljamo kriminalu. Kako se da primetiti, za kriminalističku istragu kriminala nužno je posebno znanje, koje još zovu i intelektualno profesionalno znanje, koje školovanjem usvaja budući istražitelj – islednik kako ga naziva čuveni profesor Vladimir Vodinelić (Vodinelić, 1996). Kako navodi doktor Gros, „...to je veliki doprinos rešavanju kriminalnih slučajeva“ (Gros, 1924).

U raspravama o potrebnom znanju za kriminalističku istragu kriminala, jedan od visokih rukovodilaca - zamenik komesara Njujorške policijske uprave razgovarajući o regrutima koji su izašli sa policijskih akademija, veruje da se pojavljuje značajan problem u delu istrage kriminala (Savino i Turvey, 2011), jer istražna zajednica ima problem sa njihovom obukom, vođstvom, i njihovim znanjem u rešavanju zločina – njihovo znanje ne uspeva da pronađe put do onih kojima je potrebno - dokazima (Werth, 2011). Na istu temu, on ukazuje, regruti na policijskim akademijama se uče kako da podnose izveštaje, veštine koje se prenose u policijskoj stanici obukom oficiri koji su i sami obično (neiskusni) nemaju znanja u istragama kriminala (Christopher, 2015). Nadgledani su od neiskusnih i nedovoljno obučanih narednika kada je tema istraga kriminala (Berg, 1990). U suštini, mi imamo regrute koji su izašli iz policijskih akademija, koji znaju vrlo malo ili ništa o istragama kriminala (Marion, 1998) – obučavaju ih oni koji znaju još manje od njih (Orrick, 2008). Mnogi istraživači ukazuju da su „regruti izašli iz policijskih akademija nedovoljno obučeni ili apatični istražitelji kriminala – češu samo površine događaja, a razloga za to je mnogo“ (Savino i Turvey, 2011).

Za razumevanje kriminalističke istrage zločina (kriminalnih događaja) potrebna su posebna znanja (Nisbet, 1952), dok sa druge strane policija ima mnogo funkcija i odgovornosti u društvu (Bharti, 2006), koja su granična civilno (javni red, mir i dr.) – vojna (upotreba i u vojnim operacijama...). Zaista, razumevanje postojanja značajnih i bitnih razlika između (kriminalističke agencije) kriminalističkih istraga i policijskih poslova (policije) dovela je do značajne akademske debate u svetu. Za mnoge naučnike iz oblasti prava, kriminologije i kriminalistike osnovna funkcija policije je održavanje reda i prevencija (sprečavanje nastajanja zločina obeshrabrivanjem zainteresovanog počinioaca, obukom potencijalne mete i prisustvom zaštitnika – policije u okruženju kriminala (Felson i Boba, 2010). Drugi ukazuju na „ulogu policijskih snaga kao tajnih društvenih službi“ (Friedman, 2016). U um javnosti, međutim, pored pružanja uveravanja od strane nekompetentnih da je kriminalistički islednik policijac, nesumnjivo je da je to mnogo drugačije od policijskih poslova (Oseka, 2023), a to je istraga i otkrivanje kriminala koji se vode kao centralni deo mandata kriminalističke agencije (Maguire, 2000). Sa druge strane, kako smo već primetili iz literature, glavni mandat policije u ovoj oblasti je prevencija kriminalnih aktivnosti i javni red i mir (Oakley, et al., 1998). Iz

istorijskog pregleda se može primetiti, da kriminalistička istraga zločina generalno nije bila predmet značajnih akademskih naučnih promišljanja (Osterburg i Ward, 2013). Primetno je, da se nakon vidnih transformacija sveta koji se menja, nadzor kriminala – posebno njegova istraga, počinje da promišlja od strane nauke i stručne prakse preispitujući istoriju i kroz nju uspešnost policije u tim operacijama, politiku i praksu dosadašnje istrage u širem institucionalnom i društvenom kontekstu (Stelfox, 2011).

Zašto se u promišljanjima nauke i stručne prakse u svetu dešavaju takve promene? Na navedeno pitanje odgovor kako se primećuje u naučnoj i stručnoj literaturi nalazi se u izrazito visokoj negativnoj korelaciji između broja sprovedenih policijskih operacija u istraživanju kriminala i na tim osnovama stavljenih na teret osumnjičenja građanima da su počinili krivičnog dela, i broja ostvarenih optuženja od strane tužilaštva (Goldstein, 1982). Mi ćemo za potrebe rada navesti primer naš jer on najkonkretnije potvrđuje navedene nalaze u svetskoj literaturi. Naime, u nas je odnos između broja prijavljenih građana krivičnom prijavom nadležnom tužilaštvu da postoji osnov da su počinili krivično delo osumnjičenjem od strane policije nakon sprovedenih policijskih operacija u istraživanju kriminala, i broja optuženih od strane tužilaštva nalazi u „odnosu 43% : 57% negativne korelacije, dok je odnos broja krivičnom prijavom osumnjičenih građana od strane policije, nakon njene istrage krivičnih dela prema broju osuđenih, nalazi na negativnoj korelaciji 32% : 68%“ (Republički zavod za statistiku-oblast pravosuđe; stat.gov.rs) što je više nego zabrinjavajuće. Kako se može primetiti, dve trećine osumnjičenja koje je policija nakon svojih istraživanja kriminalnih aktivnosti pokrenula svojom krivičnom prijavom, ne prođe prvu kontrolnu stanicu - kontrolu od strane tužilaštva, dok više od dve trećine ne bude pred sudom. Ova zabrinjavajuća negativna korelacija nedvosmisleno potvrđuje promene u promišljanju u svetskoj naučnoj i stručnoj misli za uvođenje Kriminalističke agencije (na nacionalnom nivou...), što nije prisutno u nas. Sa druge strane, kod nas istraživanje kriminala i jednog unutrašnjeg kriminalnog miljea, se vrši na tri mesta, od tri različita organa (neki od njih nikada nisu izvršili uviđaj niti znaju da primene tu osnovnu kriminalističku i krivičnoprocesnu radnju, koja je prvi stepenik – prva karika u lancu, u istraživanju kriminalne aktivnosti i obezbeđenju dokaza). Ovakav fenomen ima samo u Srbiji – ne postoji u svetu. Ovo nije ocena da li je to dobro ili loše rešenje, već je to pojava koja nije imanentna društvu koje teži da se zaštiti od kriminala. Nadalje, operacije u kriminalnom miljeu sprovode i kriminalističku istragu kriminala vrše organi (BIA i WBA) koji ne mogu da učestvuju u međunarodnoj saradnji u krivičnim stvarima – istragama kriminala. Shodno navedenom razumevanju politike borbe protiv kriminala sa više kartona bolesti kriminalnog miljea i obezbeđenja dokaza, prvo, nije moguće očekivati promenu postojeće negativne korelacije; drugo, nepostojanje kriminalističke agencije bitno - odlučujuće utiče na nekvalitetno istraživanje kriminala i kriminalnih događaja; treće, postojanje kriminalističke agencije i kriminalističke istrage je garant kvalitetnih dokaza koji će se održati u krivičnom procesu pred sudom; četvrto, policijsko istraživanje kriminala podložno je upotrebi izgradnje i održavanja političkog kredita vlasti (političke stranke); peto, u prošlom periodu je zabeležena izuzetna politizacija policije; šesto, vidljivo je prisustvo pojava zakona i reda ideologije političkih elita (Cavadino i Dignan 2006); sedmo,

političke stranke se preko policije takmiče da pokažu da je njihova politika najefikasnija prema kriminalu; osmo, političari su sve više uključeni u upravljanje policijskim strukturama i resursima; deveto, vidna je pojava u policijskim istragama, koja je nametnuta od strane kreatora politike – njihovo tradicionalno zamućene (nejasne) distancirane uloge platonskih čuvara zakona i reda (Laks, et al., 2000; Loader 2006). Iz svega iznetog, vidljiv je predmet i cilj istraživanja, da se promeni pristup u istraživanju kriminala, od policijskih i bezbednosnih struktura istraživanja kriminala, u kriminalističke istrage koje će predvoditi kriminalistička agencija kao matica.

Kako primećuje Nikolić, „Zadaci (NCA–Nacionalne kriminalističke agencije) su borba protiv: organizovanog kriminala, terorizma, trgovine ljudima, droge i oružja, sajber kriminala, privrednog kriminala sa elementima inostranosti, ali može imati zadatak da istražuje bilo koju vrstu kriminala, ako je nalog izdao državni sekretar, mi bismo dodali javni tužilac u nas (Nikolić, 2020).

Utvrđenje kriminalističke agencije (Kriminalističke direkcije) u Ministarstvu unutrašnjih poslova sa kriminalističkim islednicima (službenicima) koji imaju znanja iz kriminalističkih istraga komponovana sa znanjima iz oblasti pravosudne organizacije rada, obezbediće kriterijume za model zasnovan na kompetencijama za kriminalističke islednike, koji bi dalje imao za cilj, da u nekom trenutku u bližoj budućnosti (nekoliko godina) dovede do oblika licence za rad u kriminalističkoj agenciji i za rad na kriminalističkim istragama.

KRIMINALISTIČKA ISTRAGA: POJAM U TEORIJI

U naučnoj i stručnoj literaturi u razmatranjima o određenju pojma kriminalistička istraga mogu se pronaći različiti pristupi (O'Neill, 2018). Jedan broj autora veruje, da je kriminalistička istraga, kriminalistička delatnost prikupljanja činjenica sa ciljem, da se identifikuje, locira i dokaže krivica učinioca krivičnog dela (Roberts, 2012). Kriminalistička istraga se praktikuje kao umetnost i tek treba da se razvije u nauku vođenu strogim pravilima ili teorijama (Fletcher, 1998). Ima mnogo toga da se nauči o kriminalističkom istražnom procesu (O'hara's, 1956). Kako se rešavaju zločini (Eck i Rossmo, 2019)? Kada se zločini rasvetle pred sudom, koliki se deo uspeha pripisuje osobinama i radnjama kriminalističkih istražitelja (Alison, et al., 2007), a koliki osobinama i radnjama izvršilaca (Bryant, 2009)? Dok ne odgovorimo na ova pitanja, ne možemo uspostaviti nauku kriminalističke istrage u njenoj punoći (Heymann, 1985). Intuicija, okolnosti i slučajnost i dalje utiču na izbor metoda i odluka u kriminalističkim istragama (Antoshchuk, et al., 2021).

Veruje se da kriminalistička istraga započinje i postoji svaki put, kada dođe do kriminalnog delikta (krivičnog dela) bez obzira da li je on/ono prijavljeno ili nije (Shevchyuk, 2019). Ova definicija sugerise da kriminalističku istragu ne mora da započne, pokrene prijava o krivičnom delu ili druga kažnjiva kriminalna aktivnost (Geberth, 2020). Dakle, kriminalistička istraga, ne retko nije uslovljena podnošenjem prijave od strane oštećenog, već saznanjem organa da je krivično delo izvršeno, nezavisno od mišljenja oštećenog o tome (James, 1959).

Za većinu kriminalističkih istražitelja kriminalistička istraga nije samo pravni izraz definisan zakonom, već i kriminalistička operacija, koja u velikom broju zemalja u

svetu ima snagu krivične istrage (Horswell, 2004). Jedan broj država, ali ne i svaka, kako se može razumeti, najčešće različito definiše kriminalističku istragu (Fletcher, 1998). Neki kriterijumi kojima se određuje kriminalistička istraga su naučno-teorijski i stručno kratki i opšti; drugi su dugački i specifični (Feeley, 1979). Pregled svih pristupa u određenju kriminalističke istrage, je u najboljem slučaju težak, ako ne i na kraju zbunjujući (Gottfredson i Gottfredson, 1987), ali je nužan u delu koji će biti posvećen u ovom radu.

Nauka teži da definiciju odredi tako da ona bude generička, opšta, podržana naučnim metodama. Stručna praksa se uglavnom oslanja na odrednice koji imaju tendenciju da definišu kriminalističku istragu instrumentalno, funkcionalnim jezikom u cilju uspešnog kriminalističkog gonjenja, ili bi barem trebali, kako objašnjavaju neki teoretičari (Williams, 2020).

Iako kriminalistička istraga nije dobilo status nauke, korisno je proučavati je i vrednovati kao da jeste. Ova premissa nauke o kriminalističkoj istrazi zločina, upotpunjena opštim principima i posebnim teoremama za usmeravanje kriminalističkih islednika u rešavanju kriminalnih slučajeva (Girod, 2014), može pomoći da se izgradi struktura za poboljšanje kvaliteta i pouzdanosti procesa kriminalističke istrage zločina (Woods, 2019). U kriminalističkoj istrazi kako Ohara veruje „alati kriminalističkih islednika se nazivaju tri ja, naime: informacije, ispitivanje i instrumentacija“ (O'hara's, 1956). Primenom tri ja, u kriminalističkim istragama, kriminalistički islednici prikupljaju i obezbeđuju činjenice u postupku zakonom propisanom, kako bi utvrdili položaj osobe u odnosu na kriminalni delikt: nevinost ili neki od oblika učešća (O'hara's, 1956).

U ovom trenutku ne postoje normativni kriterijumi za procenu uspeha ili neuspeha kriminalističke istrage (Rossmo i Rossmo, 2009) već samo kvantitativni, koji je dovoljna mera za ocenu kvaliteta: kredibiliteta, etičnosti, profesionalnosti, znanja i veština kriminalističke istrage. Činjenica da kriminalni zločin ostaje neotkriven ili razrešen ne mora nužno da ukazuje na nedostatak u kriminalističkoj istrazi, niti osuđujuća presuda optuženog ne mora da znači da je kriminalistička istraga obavljena na inteligentan način (Goldstein, 1959). Kriminalistička istraga se može smatrati uspešnom ako se otkriju sve dostupne, relevantne i materijalne informacije (Palmiotto, 2012). Za sada u nauci ili stručnoj praksi kriminalistike, ne postoji način da se sazna pravi obim dostupnih kriminalističkih informacija koje se odnose na izvršeni zločin i njegovog učinioca (Laycock, 2013).

Nije retkost u laičkoj javnosti a ne retko i stručnoj, pogrešno shvatanje da se svako krivično delo može rešiti, da je uvek na raspolaganju dovoljno dokaza za identifikaciju zločinca i da na mestu zločina uvek postoje tragovi koji će dovesti do počinioca (Lee, et al., 2001). Ove zablude, koje podstiču popularni zabavni mediji, ne retko dovode do prezira javnosti zbog nesposobnosti islednika kriminalističke agencije i njene kriminalističke istrage, da razreši određeni zločin - pronađe počinioca (Douglas, et al., 2013).

Jedna od najkraćih i najpreciznijih određenja (definicija) ukazuje, da je kriminalistička istraga stecište nauke (forenzičkih operacija), logike (razumevanje odnosa lica prema mestu kriminalnog događaja, kriminalnom događaju, žrtvi-profilisanje i dr.) i zakona (kriminalističke-krivičnoprocesne operacije) (Bekmagambetov, 2017). Prema jednom broju autora kriminalistička istraga bi se

mogla razumeti i podeliti, na kriminalističku istragu koja se odvija unutar same kriminalističke agencije prema aktivnostima njenih službenika, i kriminalističku istragu prema spolja, ka kriminalnom miljeu i zločinima u okruženju na nacionalnom i međunarodnom nivou (Maguire, 2012).

U teoriji, literaturi i stručnim razmišljanjima može se prepoznati, da postoje shvatanja koja teže da definišu kriminalističku istrage, koje su izrazito štetne jer u definicije unose političari elemenat, tzv. političke definicije, koje nisu zasnovane na fondu naučnog znanja, već su zasnovane na partijskim sebičnim ciljevima ili su motivisane njima. Umesto da pomažu pravdi tako što se neće mešati u kriminalističke istrage, oni nastoje da unaprede agendu određene političke grupe, da steknu politički kredit.

Još jedna definicija kriminalističke istrage, tzv. etičke (još je zovu i moralna), zavređuje pažnju da se izloži. To su posebne vrste ne samo laičke već i literarne i profesionalne (iz prakse) tvorevine koje teže da odrede kriminalističku istragu. One naglašavaju i svoja stanovišta nalaze u osuđivanju, naglašavanju njene potrebe, čak i njene dobrote, ispravnosti ili neispravnosti ili njenih postupaka (Souryal i Whitehead, 2019). Često zapaljive, teorije ove definicije kriminalističke istrage su sredstvo za bes, želju za odmazdom, pa čak i osvetom (Aladjem, 2008). Lako ih je razaznati, uključujući subjektivne i emocionalne termine, koji se upotrebljavaju da bi je odredili, kao što su: ona – kriminalistička istraga je gubitnik, ona je kukavica, ona je opasna, ona je zla, ona je čudovište, i slični termini (Mawby, 2012). Navedene definicije o kriminalističkoj istrazi su tvorevine ne samo oštećenih (žrtava), počinilaca krivičnih dela, ne retko i branilaca, medija i predstavnika političkih partija (stranaka) (Fahsing, 2016).

Iz dostupne literature, razumevanje kriminalističke istrage – kao što bi bio slučaj za bilo koji deo borbe protiv kriminala – ne može se pravilno ostvariti bez nekog smisla za njen istorijski i društveni kontekst. Na ovo, najdelotvornije odgovore može da pruži pregled kriminalističke istrage kriminala kroz istoriju koji je pružio autor Moris sa svojim pregledom istorije kriminalističke istrage (Morris, 2012). U ocrtavanju kriminalističke istrage, menjajući prirodu i njenu organizaciju on identifikuje četiri glavna perioda. „Prvi je, ono što on naziva herojskim periodom, koji pokriva prve godine nakon uvođenja, tzv. Nove policije, drugi period je, sve do međuratnih godina u kojima je dobio proces organizacione specijalizacije u toku: treći period je počeo da se razvija negde polovinom drugog perioda u kome se razvijalo centralno rukovodstvo i nadzor kriminalističke istrage u okviru policijskih usluga. Konačno, četvrti period nastupa na pozornici kriminalističke istrage, počevši od osamdesetih godina prošlog veka (XX) što se naziva sadašnja era koja još uvek traje, u kojoj se razvija dalja centralizacija u kriminalističkim istragama novih oblika kriminala (organizovani, droga i dr.)“ (Morris, 2012). Ono što se može jasno prepoznati iz Morisove analize istorije kriminalističkih istraga, je, da su snage koje su oblikovale i promenile policiju generalno (takođe, da je ona – policija svojim promenama) od politike ishodovane, više uticala na istraživanje kriminala, smanjujući prostor kriminalističkoj agenciji (Morris, 2012), kako smo mogli videti u Srbiji, ona je ne samo potisnuta i (marginalizovana) sklonjena na sporedni kolosek, već je ugašena, nasuprot drugim zemljama gde je vraćena na glavni kolosek borbe protiv kriminala. Sve ovo su istraživači primetili i zaključili, da je preoblikovanje

policijskog rada, generalno gledano, njena politizacija i sve veća upravljačka kontrola policije od politike, odlučujuće uticala na umanjeње kapaciteta kriminalističkih istraga, a u nekim zemljama i do njene diskvalifikacije iz procesa borbe protiv kriminala.

Ova tačka se takođe jasno pojavljuje u istraživanju Matase i Njuburna kod društvenog konteksta kriminalističkih istrage u borbi protiv kriminala (Matassa i Newburn, 2012). Ovde se identifikuju među širim spektrom društvenih pritisaka na kriminalističku istragu (Maguire, 2012), nekoliko povezanih procesa koji su imali najveći uticaj na savremenu kriminalističku istragu. Jedan od ovih je pomenuta centralizacija (Matassa i Newburn, 2012). Uticaj ovoga se može videti u nizu različitih načina: sve veći uticaj centralne vlasti na ovaj aspekt policije (Ratcliffe i Guidetti, 2008), i porast nacionalnih policijskih tela odgovornih za aspekte istrage – posebno Uprave za teški i organizovani kriminal – i od nacionalnih tela za obuku kao što su Nacionalne agencije za usko školovanje policijskim znanjima (Jones, 2012). Drugi je širi skup promena povezanih sa globalizacijom koje, u revoluciji komunikacija, imaju važan uticaj na prirode teškog i organizovanog kriminala i podstakli su rast transnacionalnih tela sa sve globalnijim dometom za borbu protiv kriminala (Williams i Godson, 2002). Treći pravac je ono što se u literaturi naziva neoliberalizacija (Matassa i Newburn, 2012). Koristeći ovaj termin, oni ukazuju na niz povezanih promena u kriminalističkoj istrazi, posebno na sve više menadžerske prirode komandovanja i kontrole u policiji i, s tim u vezi, rast marketinga i konkurencije i posledično širenje privatnih aktera u sferi istrage kriminala (Mazerolle i Ransley, 2006; Gill, 2018). Sve izneto, konačno, sugerise, da savremenim kriminalističkim istražnim praksama dominiraju zabrinutosti orijentisane na rizik, od sve većeg i neposrednijeg političkog uticaja partija ili stranaka na njenu aktivnost (Gill i Hart, 1997). Iako je važno ne precenjivati uticaj ovakvog razmišljanja o policiji, postoje brojni primeri njegovog uticaja, uključujući sve veći uticaj kalkulacija troškova i koristi u odlukama političke komponente o kriminalističkim istragama (Posner, 2001); preraspoređivanje stručnosti u kriminalističkim istragama sa, civilnog fakulteta, na uska stručna znanja policijskih akademija na koje u velikoj meri utiču vojne discipline (Bouza, 2013); promena od reaktivnog na obaveštajni rad policije (Crous, 2011); rast tehnologija za nadzor i prikupljanje informacija za kriminalističku istragu primenom tehnologije, kao što su skladištenje i upoređivanje računarskih podataka; i, povezano sa ovim, postepena preorijentacija policije na posredništvo u informacijama (Lei, 2019).

ZAKLJUČAK

Iz nevedenih rezultata istraživanja, izvodimo zajednički denominator u nameri da damo jedno kompleksnije, bez pretenzija da bude konačno određenje kriminalističke istrage. Šta je kriminalistička istraga? Na ovo pitanje u radu smo se odredili prema sledećem, tako što ćemo reći, da je: kriminalistička istraga kako se može razumeti iz literature, stecište nauke, kriminalističkih-krivičnoprocesnih operacija i zakona, čija je matica kriminalistička agencije, sprovode je kriminalistički islednici u prostoru zakona i procesne forme javnog tužioca, u predkonstruktivnoj, konstruktivnoj i rekonstruktivnoj fazi, uzvodne i nizvodne istorije kriminalne

aktivnosti ili kriminalnog događaja, to je čin u tri pokreta, bilo da istražuje kriminalnu aktivnost kriminalističkom istražnom aktivnošću ili složenijim kriminalističkim istražnim procesom koji se sastoji od povezanih kriminalističkih naučnih i specijalističkih akademskih znanja, praksi i linija istrage kriminalnog događaja – ova tri međusobno povezana pokreta su uvek prisutna. Prvi pokret uključuje identifikovanje i sticanje onoga što čini osnovu kriminalističke istrage. Ključni zadatak je da se odvoji ono što je relevantno za posebne interese pojedinačne kriminalističke istrage od onoga što je potencijalno dostupno, ali nije relevantno. Ovaj proces identifikacije u sticaju informiše drugi čin pokreta, a to je tumačenje i razumevanje. Tumačenje i razumevanje je mesto gde se informacije u kriminalističkoj istrazi prevode u inteligenciju (znanje)-dokaz. Ova faza uključuje konstruisanje zaključaka i hipoteza i uključivanje/uklapanje određene informacije sa drugim (stvarima) informacijama koje su poznate. Treći pokret kriminalističke istrage je naređivanje i predstavljanje materijalnih informacija na način koji garantuje interpretacije i razumevanje kako su konstruisane (proces nastanka: validaciju i formalizaciju). Ovde se radi o konfigurisanju novog znanja u kriminalističkoj istrazi sa postojećim znanjem koje poseduje kriminalistički islednik, u formatu koji omogućava da se utvrdi i saopšti rešenje pitanja koje je u fokusu kriminalističke istrage, sa ciljem da se, pronađu i obezbede dokazi u postupku koji se u okviru nje sprovodi.

Iz istraživanja se takođe može izvesti zaključak, da je kriminalistička agencija centralna kriminalistička istražna obaveštajna agencija koja ima izvršna ovlašćenja na teritoriji Srbije, i u međunarodnoj saradnji, matica kriminalističkih istraga i svih drugih kriminalističkih procesa, koji se sprovode u nacionalnom i međunarodnom prostoru, usmerenih na teške oblike kriminala i terorizam, koja je organizaciono utvrđena u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova kao zasebna direkcija, a neposredno odgovorna javnom tužilaštvu, sa unutrašnjim organizacionim strukturama: Istražna kriminalistička služba (IKS) za istragu ozbiljnog kriminala, od opšteg do finansijskog; specijalni odredi kriminalističkih operacija (SOKO) i, konačno, u (glavne) kriminalističke istražne timove (KIT), formirane za odgovor na posebno značajne oblike aktivnosti ekstremizma, terorizma, diverzija, sabotaža i dr.; jedinica za profesionalnu odgovornost; kancelarija penzionisanih službenika kriminalističke agencije; kancelarija međunarodne kriminalističke istražne saradnje; kancelarija za podršku (resursi, i dr.).

Jedan od bitnih nedostataka u jednom broju zemalja je nepostojanje pravnim aktom (Zakonom) propisanog kriminalističkog istražnog procesa i kriminalističkog istražnog prava, kao okvira za izvođenje kriminalističkih operacija i kriminalističkih istraga.

LITERATURA

1. Antoshchuk, A., Atamanchuk, V., Chornous, Y., Komarynska, Y., Kurylin, I., Myrovska, A., ... & Vakulyk, O. (2021) The basics of criminalistics.
2. Coca-Vila, I. (2024) The criminal law of triage. The Routledge International Handbook of Criminal Responsibility.

3. Dantzker, M. L. (1999) Police organization and management: Yesterday, today, and tomorrow. Elsevier.
4. Dixon, D. (2004) Handbook of Policing.
5. Friedman, B. (2016) Secret policing. U. Chi. Legal F., 99
6. Frisia, M. (2017) Investigative Strategy: The application of strategic principles to criminal investigations. Eur. Police Sci. & Rsch. Bull., 16, 99
7. Garland, D. (2008) Disciplining criminology?. Int'l Annals Criminology, 46, 19
8. House, F. O. (1987) The Retired Regular Officer: Status, Duties, and Responsibilities. AfL ReV., 26, 111
9. Izveštaj o stanju ljudskih prava u Srbiji za 2022. godinu izvršni pregled.
10. Jačić, L. (2007) Politički motiv jasan ali nekažnjen. Republika, 19, 406-411
11. James, G. (1959) Introduction to criminal law. Gilad James Mystery School.
12. Laks, A., Rowe, C., & Schofield, M. (2000) The Laws. 2000, 258-292
13. Matassa, M., & Newburn, T. (2012) Social context of criminal investigation. In Handbook of criminal investigation, 41-67
14. O'Neill, M. (2018) Introduction: Defining criminal investigation. In Key Challenges in Criminal Investigation Policy Press, 1-20
15. Roberts, P. (2012) Law and criminal investigation. In Handbook of criminal investigation, 118-171

SUMMARY

The research concludes that the Criminalistic Agency is the central criminal investigative intelligence agency with executive authority within Serbia and in international cooperation. It serves as the core of criminal investigations and all other criminal processes conducted both nationally and internationally, targeting serious forms of crime and terrorism. Organizationally established within the Ministry of Internal Affairs as an independent directorate, the agency is directly accountable to the Public Prosecutor's Office. Its internal organizational structure includes: the Investigative Criminal Service (IKS): Responsible for investigating serious crimes, ranging from general to financial crimes. Special Criminal Operations Units (SOKO): Tasked with specialized criminal operations. Main Criminal Investigative Teams (KIT): Formed to respond to particularly significant forms of extremism, terrorism, sabotage, diversion, and other activities. Unit for Professional Accountability, Office for Retired Criminal Agency Officers, Office for International Criminal Investigative Cooperation, Support Office (resources and more). One of the significant shortcomings in several countries is the absence of a legal framework (law) that regulates the criminal investigative process and criminal investigative law. This framework is essential for conducting criminal operations and investigations effectively.

THE PHENOMENON OF GRIEF CHATBOTS IN SERBIA: CULTURAL CHALLENGES OF DIGITAL REPLICAS OF THE DECEASED

Milena Šović

Faculty of Economics and Engineering Management "FIMEK"

Novi Sad, Serbia

milena.sovich@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-5774-5672>

Milena Škobo

English Studies, Faculty of Philology, Sinergija University

Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

mskobo@sinergija.edu.ba, <https://orcid.org/0000-0001-8427-2051>

Abstract

The development of generative artificial intelligence has paved the way for the emergence of "grief bots," which are digital replicas of deceased individuals. These bots utilize sophisticated simulations of voice, communication style, and content, thereby facilitating virtual interaction with individuals who have passed away. While this phenomenon is technologically innovative, it gives rise to complex questions in the domains of ethics and cultural acceptability. In Serbia, where the remembrance and respect for the deceased are deeply rooted in customs and traditions, the emergence of grief bots is of particular significance. On the one hand, these bots have the potential to preserve family heritage and oral history. On the other hand, they run the risk of violating the dignity of the deceased and prolonging the grieving process. This paper analyzes the possibilities of applying grief bots, as well as the ethical, legal, and cultural implications in the context of Serbian tradition and contemporary social changes. The objective of the present study is twofold: first, to ascertain the extent to which such technology can contribute to the preservation of family and cultural heritage, and second, to identify potential risks to the dignity of the deceased and the emotional well-being of users and the legal implications surrounding the use of digital replicas. The aim of this paper is to examine the ethical, legal, and cultural dimensions of the emergence of grief bots, with a particular focus on their acceptability and applicability in Serbia.

Keywords: AI, grief bot, digital replica, dignity of the deceased, customs in Serbia, ethical challenges.

FENOMEN SPOMEN-BOTOVA U SRBIJI: KULTUROLOŠKI IZAZOVI DIGITALNE REPLIKE PREMINULIH

Apstrakt

Razvoj generativne veštačke inteligencije omogućio je pojavu spomen-botova, odnosno digitalnih replika preminulih osoba. Spomen-botovi koriste sofisticirane simulacije glasa, komunikacionog stila i sadržaja, čime omogućuju virtuelnu interakciju sa onima koji više nisu među živima. Iako je ovaj fenomen tehnološki inovativan, on otvara složena pitanja u domenima etike i kulturne prihvatljivosti. U Srbiji, gde su sećanje i poštovanje prema preminulima duboko ukorenjeni u običajima i tradiciji, pojava spomen-botova ima poseban značaj. Sa jedne strane, ovi botovi mogu doprineti očuvanju porodičnog nasleđa i usmene istorije. Sa druge strane, postoji rizik da naruše dostojanstvo preminulih i produže proces žalovanja. U radu se analizira mogućnosti primene spomen-botova, kao i etičke, pravne i kulturne implikacije u kontekstu srpske tradicije i savremenih društvenih promena. Predmet istraživanja je dvojak: prvo, da se utvrdi u kojoj meri ova tehnologija može doprineti očuvanju porodičnog i kulturnog nasleđa, a drugo, da se identifikuju potencijalni rizici po dostojanstvo preminulih, emocionalno blagostanje korisnika i pravni aspekti upotrebe digitalnih replika. Cilj rada je sagledati etičke, pravne i kulturne dimenzije pojave spomen-botova, sa posebnim osvrtom na njihovu prihvatljivost i primenljivost u Srbiji.

Ključne reči: VI, spomen-bot, digitalna replika, dostojanstvo preminulih, običaji u Srbiji, etički izazovi.

INTRODUCTION

The rise of generative artificial intelligence over the past decade has opened entirely new fields of application, extending into domains once regarded as the exclusive preserve of human interaction and cultural expression. Among the most debated developments in this regard is the appearance of so-called "grief bots" – digital reconstructions of deceased persons that, by imitating their voice, communicative style, and characteristic discourse, allow for a form of virtual "conversation" with the departed. Although such technology carries the promise of safeguarding personal, familial, and even broader cultural memory, it simultaneously provokes complex ethical, legal, and socio-cultural dilemmas that challenge prevailing understandings of identity, dignity, and the boundaries of human-machine relations (Lindemann, 2022).

In the Serbian socio-cultural context, where the commemoration of the deceased is profoundly intertwined with both religious practice and traditional customs, the advent of digital replicas such as grief bots poses a particularly intricate challenge. In the context of a society undergoing rapid technological advancement and social

transformation, these virtual constructs have the potential to function as novel instruments for the preservation of oral history, familial narratives, and elements of intangible cultural heritage. However, their implementation gives rise to a number of sensitive concerns, including the potential violation of the dignity of the deceased, the risk of extending or complicating the grieving process, and the likelihood of eliciting broader societal resistance due to their incompatibility with prevailing cultural and religious notions of death, mourning, and commemoration. For these reasons, the exploration of the ethical, cultural, and legal dimensions of grief bots in Serbia constitutes not only a subject of scholarly inquiry but also a matter of tangible practical relevance, with implications for policy-making, technological development, and the safeguarding of collective memory.

The aim of this paper is to examine the ethical, legal, and cultural dimensions of the emergence of grief bots, with a particular focus on their acceptability and applicability in Serbia. In line with the aforementioned considerations, the following research question is proposed: *To what extent is the phenomenon of grief bots culturally and ethically acceptable in Serbia, and how can their application contribute to the preservation of family and cultural heritage without compromising the dignity of the deceased and the emotional well-being of users?*

GRIEF BOTS: BETWEEN TECHNOLOGICAL INNOVATION AND CULTURAL TRADITION

In contemporary Serbian society, technology has become an integral part of everyday life, encompassing various aspects such as communication, education, work, and entertainment. However, despite the increased accessibility of digital tools and their growing use, there is a discernible dynamic indicating that Serbian citizens still place a high value on privacy and family relationships as integral components of their lives. On the one hand, younger and more educated segments of society readily adopt new technologies, using them to connect, share information and engage in entertainment. At the same time, however, these same segments demonstrate an increasing awareness of the risks associated with digital exposure and the loss of control over personal data (Waitman, 2023).

Conversely, older generations adopt a more cautious approach to technology, prioritising privacy and traditional family values over technological innovations. The significance attributed to family bonds and shared rituals, such as gatherings during holidays and traditional customs, is widely recognised. Consequently, technology is often required to be aligned with the preservation of these values (Tang, Shah, & Yamal, 2024).

The notion of engaging in a virtual dialogue with a deceased individual can evoke a wide spectrum of emotional responses in the living. It is posited that such interaction may provide comfort, assist in the grieving process, and help preserve memories for some individuals. Conversely, a virtual "dialogue" with a digital replica of the deceased has the potential to engender confusion, exacerbate grief, or evoke moral disquiet, particularly if the user unconsciously ascribes the deceased's life traits to a digital persona that lacks authenticity. The psychological consequences of death vary from individual to individual and are dependent on a number of factors,

including the cultural context, family practices, and personal beliefs about death (Özel, & Özkan, 2020).

The ethical implications of this phenomenon are particularly complex. The central question that arises from this discussion is: who is truly able to "represent the voice" of the deceased? The creation of a grief bot entails the utilisation of the personal data of the deceased, including speech, text, recordings, and other digital traces, which are then transformed into a communicative form. Absent explicit consent during their lifetime or approval from family members, the utilisation of these data may be regarded as ethically contentious, as it directly impacts the dignity and privacy of the deceased.

The practice has implications for society as a whole, in addition to individual and ethical considerations. The response of families and communities to this phenomenon is diverse, ranging from acceptance and comfort to discomfort and opposition, depending on the cultural and religious values of the respective group. The digitalisation of memories thus introduces a new dimension to traditional customs of mourning and respect, requiring careful consideration and regulation to minimize risks and ensure the dignified use of technology (Hollanek, & Nowaczyk-Basińska, 2024).

The prevailing attitude of contemporary Serbian society towards technology can be characterised as a balance between the desire for modernisation and the preservation of privacy and family connections. This attitude assumes particular significance in the context of the digitalisation of memory and phenomena such as grief bots, where technological innovation exerts a direct influence on ethical, cultural and familial norms.

RELIGION AND POPULAR PRACTICE IN SERBIA: ORTHODOXY VERSUS FOLK BELIEFS

Serbian society has long been characterised by deeply rooted cultural and religious traditions regarding death and remembrance of the deceased. It is evident that traditional customs constitute a fundamental aspect of the preservation of memory and the expression of respect for the deceased. Such customs encompass a variety of practices, including commemorative gatherings, funeral services, visits to cemeteries, and family reunions held on the anniversaries of death. These rituals are not merely expressions of personal grief; they also serve as a means of preserving collective memory and cultural identity. In Serbian culture, respect for the deceased is of both moral and ethical significance, with the family playing a central role in fulfilling these obligations (Milić, 2023).

In official Orthodox doctrine, remembrance of the dead is regulated through liturgical rites such as prayers, grief services, and commemorations on specific dates following death. The Church emphasizes prayer for the repose of the soul, spiritual communion through liturgy, and a dignified distance from attempts to "communicate" with the deceased. However, in everyday life across Serbia, there is a noticeable divergence between doctrine and practice. It is evident that folkloric practices in Serbia frequently encompass a variety of divinatory practices, fortune-

telling, and ritualistic traditions that are meticulously designed to sustain a profound connection with the spiritual realm (Kvasha, 2021). The practice of reading coffee cups is one of the most widespread forms of divination. It is regarded as both a form of entertainment and a means of seeking guidance in uncertain life situations. Moreover, individuals often seek the counsel of fortune-tellers and soothsayers who profess to possess unique faculties of perception or communication with supernatural entities.

The resilience of these practices indicates that they are not merely remnants of the past but also adaptive mechanisms that provide individuals and communities with psychological and emotional support. The practice of fortune-telling and spirit contact can be viewed as a means of addressing fundamental human needs for understanding that extends beyond the physical and rational. These practices, whether as a form of entertainment, a symbolic act, or a genuine attempt to communicate with the otherworldly, underscore a deep-seated human desire to seek answers that transcend the visible and the rational.

Such practices are closely related to the belief that the dead do not completely disappear from the world of the living but rather retain the ability to send signs or communicate indirectly. This phenomenon elucidates the persistence of certain rituals involving the summoning or maintenance of contact with the spirits of the deceased as part of the cultural landscape, despite the disapproval of the Orthodox Church. For the Church, these customs are regarded as superstitious and deviant from the true faith. Nevertheless, within popular consciousness, they maintain significance as a means of coping with loss, fear and uncertainty (Alekssov, & Lackenby, 2022).

Among the most distinctive examples are the Vlach customs in Eastern Serbia, which have preserved pre-Christian and syncretic elements alongside Orthodox rituals. Vlach communities often organize elaborate *pomane* (commemorative feasts for the dead), during which the deceased are symbolically invited to participate through food, drink, and oral storytelling (Mirković, 2023). In some cases, family members or designated ritual specialists even engage in direct “dialogue” with the departed, seeking guidance, protection, or forgiveness. Such practices, while outside the bounds of Orthodox theology, illustrate the enduring strength of folk religion in shaping how death and memory are approached in Serbia. They reveal a cultural reality in which official religious prescriptions and popular beliefs coexist, overlap, and at times contradict one another.

In Serbia, the cultural significance of death and mourning is intricately interwoven with the fabric of family bonds and time-honoured traditions. The grieving process is characterised by its length and the rigidity of its ritualised nature. One such ritual, observed in the context of the bereavement of a loved one, involves the custom of close relatives donning black attire for a period of one year. Grief services are held at regular intervals, such as forty days, six months, a year, and on anniversaries thereafter, thereby ensuring that remembrance remains an ongoing family duty. These practices underscore the collective nature of mourning, where family and community share in the burden of grief.

In contrast, within much of the contemporary West, mourning is typically characterised by its increased privatisation, brevity and secularisation. The practice

of wearing black is often confined to the funeral ceremony itself; subsequent social expectations generally encourage a swift return to what is considered "normal life". Public expressions of grief are minimised, and remembrance is often relegated to personal reflection or digital grief pages.

In the context of other cultures outside of Europe, there is a clear demonstration of a significant variation in approach. In Mexico, the Día de los Muertos (Day of the Dead) is celebrated with the construction of altars, the presentation of floral arrangements, the consumption of food, and the playing of music, with the intention of welcoming the spirits of the dead back among the living for a joyful reunion. In numerous Asian societies, particularly in China and Japan, the cult of ancestors occupies a pivotal role. Families frequently visit graves, offer food and incense, and sustain a ritual bond with their forebears as part of household religion.

Despite these differences, the Serbian case demonstrates that such customs are not primarily driven by the fear of supernatural retribution if rituals are not observed. Instead, they function as a culturally sanctioned mechanism for coping with the pain of loss. By maintaining visible, collective practices of mourning, Serbian families extend the grieving process and give themselves space to process absence, while at the same time affirming continuity with past generations.

GRIEF BOTS AND THE BOUNDARIES OF ETHICAL RESPONSIBILITY

In the contemporary digital context, the emergence of different types of bots related to deceased individuals is increasingly altering the manner in which people experience grief and preserve memories of loved ones. Memorial bots are defined as digital monuments, the purpose of which is passive preservation of memories. This is achieved through the use of photographs, texts, videos and family anecdotes. These tools enable families and friends to establish digital griefs and sustain connections with the past, despite the absence of interactive communication (Xygykou et al., 2023).

In contrast, grief bots are characterised by their interactive nature. The objective of these services is to provide emotional support to individuals experiencing bereavement, often by simulating the speech patterns or communication style of the deceased. This simulation is based on data obtained from messages, diaries, or video recordings. In this capacity, they function as virtual companions during the grieving process, facilitating the expression of emotions and providing solace through dialogue, without the apprehension of judgement or the obligation to reciprocate the unceasing attention the bot offers (Brescó de Luna, & Jiménez-Alonso, 2024).

The development of grief bots within the digital milieu gives rise to a plethora of ethical dilemmas concerning the sanctity of the deceased. In traditional cultures, including Serbian society, death and remembrance are treated with a high degree of moral and ethical sensitivity. The utilisation of grief bots, as digital replicas, has the potential to modify the manner in which deceased individuals are commemorated and engaged with, thereby giving rise to a perception of infringing upon their dignity (Savin-Baden, Burden, & Taylor, 2017). A fundamental ethical concern pertains to

the question of whether virtual interaction with a digital representation of the deceased can be deemed permissible if it is not founded upon explicit consent during their lifetime or on the stipulated wishes of the bereaved family. Some studies raise the question "No Peace After Death?", examining how the use of these technologies affects users' privacy and data protection, but also considering the other side – whether the sale of grief bots exposes the bereaved to such experiences (Sciolla & Pagallo, 2025).

Furthermore, the utilisation of grief bots has the potential to influence the grieving process, either by prolonging it or by causing disruption to it. While some users may derive comfort from a virtual "dialogue" with the deceased, others may experience discomfort due to the constant presence of a digital replica, which could hinder the natural and healthy process of acceptance following loss. In this sense, it is argued that technology has the potential to either replace or distort traditional mechanisms of mourning and social support (Hollanek, & Nowaczyk-Basińska, 2024).

Despite the rapidly growing interest in digital replicas of deceased individuals, there is still no officially registered company in Serbia or elsewhere that offers the service of creating a generative chatbot of the deceased without their prior consent. Existing platforms, such as HereAfter AI and StoryFile, operate on a different principle. They rely exclusively on content provided by the individual during their lifetime, in the form of interviews, video-recorded answers, or pre-prepared life stories. It is important to note that such systems do not rely on generative artificial intelligence, do not simulate behaviour, and do not "revive" the deceased based on data obtained from third parties.

Conversely, within the domain of informal experimentation, there are individuals and enthusiasts who employ publicly available LLM tools to create what are termed "grief bots". The construction of digital simulations is predicated on messages, notes, or voice recordings of the deceased. The objective is to create simulations that resemble the personalities of the deceased. A prominent illustration of this phenomenon is Project December, an experimental initiative developed by American programmer Jason Rohrer, which was based on the GPT-3 model through the OpenAI API. The platform enabled users to create bespoke chatbots that replicated the communication style and behaviour of deceased persons, utilising materials such as messages, diaries, or private correspondence.

The most notable case associated with this project concerned a man who, after the loss of his fiancée, created a chatbot that simulated her behaviour. This act instigated a heated public debate about the ethics of such experiments, particularly in the context of privacy, grief processes, and digital dignity. While this experience was perceived differently by users, it was seen by some as a means of comfort and coping with loss, while others viewed it as an example of ethically questionable and risky misuse of technology.

The project was ultimately terminated following OpenAI's decision to revoke access to the GPT-3 model in accordance with its own usage policy. This action was taken as a result of the infringement of rules prohibiting the simulation of real individuals without their consent. It is imperative to emphasise that this prohibition did not emerge from legal statutes; rather, it stemmed from the company's internal ethical

standards. This underscores the prevailing legal vacuum and the absence of adequately developed regulations in this domain.

The impact of grief bots on users' emotional well-being represents another significant ethical dimension. The psychological consequences of bereavement can be wide-ranging, encompassing a spectrum of emotions from a sense of comfort and reduced feelings of loneliness to increased stress and anxiety (Xygkou et al., 2023). It is therefore imperative to establish ethical frameworks regulating the use of grief bots, including transparency, informed consent, and respect for cultural and familial values.

LEGAL FRAMEWORK IN SERBIA: POST-MORTEM PERSONALITY RIGHTS AND DEFAMATION RISKS

The question of "who controls the voice of the deceased?" represents a central challenge in the context of grief bots. The creation of a digital replica of a deceased individual necessitates the utilisation of personal data, voice recordings, text messages and other digital traces that can be transformed into a communicative form. This practice gives rise to fundamental questions concerning the ownership of digital identity, copyright, and the responsibility for how the deceased is "represented" in the virtual space (Öhman, & Floridi, 2018).

It is customary for families to assume a pivotal function in the preservation and transmission of memories to posterity. However, the advent of grief bots has introduced a new intermediary element, namely technology that can represent the deceased without the need for direct control by heirs (Haneman, 2024). This situation gives rise to a number of ethical and legal dilemmas, namely: can the use of the deceased's digital data be justified in the absence of explicit consent during their lifetime, and who should assume responsibility for any potential misuse or inaccurate representation of the deceased's personality? The absence of a definitive legal framework in Serbia pertaining to digital replicas of the deceased has resulted in the complexity of regulating these issues, thereby creating a situation that is susceptible to ethical and legal ambiguities.

In an international context, a variety of regulatory models exist. In the United States, legislation is partly dependent on copyright law and digital property laws, which permit legal heirs to manage the deceased's digital content. Within the European Union, the protection of personal data is of paramount importance, as evidenced by the stringent regulations set forth in the General Data Protection Regulation (GDPR) (Xygkou et al., 2023). This legislative framework places significant emphasis on issues of consent and the governance of digital traces left behind by deceased individuals.

The Republic of Serbia currently lacks specific legislation regulating "grief bots", defined as digital representations of deceased individuals. It is imperative to underscore the temporal constraints imposed on the safeguarding of a deceased individual's image and oeuvre. In the event of the person's demise occurring within the past 75 years, the utilisation of their likeness or work is contingent upon the explicit consent of the heirs from the primary line of succession (spouse, children, or

parents, in the absence of a spouse or children). However, it should be noted that an important restriction applies in this regard: heirs who do not belong to the first line of succession, such as grandchildren or more distant relatives, do not have the legal right to request or authorise posthumous use of the deceased's likeness and work if direct heirs exist.

Furthermore, even if a digital "bot" makes a statement that is factually true, for example "my daughter-in-law is promiscuous" – the operators and data providers of the bot may still be held liable for defamation. Serbian defamation legislation does not differentiate between human and artificial speakers. Thus, if a statement harms the reputation of a recognisable individual, the creators or enablers of the bot can be subject to legal action.

It is important to note that families may hold divergent opinions on the auditory and behavioural characteristics that a grief bot should embody. For instance, one sibling may envisage a solemn, formal persona that aligns with traditional funeral tones, while a surviving spouse may prefer a warmer, more conversational approach. Such divergent visions have the potential to engender internal conflict, giving rise to the question of who wields the ultimate authority in decision-making.

Moreover, should a dispute arise between heirs regarding the creation of a bot, legal complications may ensue, as only direct heirs possess the prerogative to sanction the posthumous utilisation of a deceased individual's likeness or personal data. Notwithstanding the consensus among heirs to create a bot, there are still questions regarding the data on which the bot will be trained. Specifically, there is the question of whether the heirs will be able to agree on the sources and content used to shape it. In the absence of clearly defined mechanisms for achieving consensus or adequate legal guidance, the practice of utilising artificial intelligence to replicate a deceased loved one may lead to familial discord rather than fostering shared remembrance and unity.

OPPORTUNITIES AND RISKS OF IMPLEMENTATION IN SOCIETY IN SERBIA

Grief bots represent a pioneering technological development with the potential to contribute to the preservation of family and cultural heritage in Serbia. The digitalisation of memories of the deceased facilitates the transmission of oral stories, family anecdotes and significant historical information to younger generations, thereby creating a new form of cultural memory. This technology has the potential to play a significant role in the preservation of historical data concerning various communities and minority groups, including Vlachs, Hungarians, Roma, and Bosniaks, thereby contributing to the enrichment of Serbia's cultural mosaic.

Nevertheless, considerable technological and economic impediments must be surmounted. The development of grief bots necessitates sophisticated technological infrastructure, a high level of digital literacy, and financial investments that are not universally accessible to all families or institutions. Furthermore, there is a risk of the misuse of personal data of the deceased, as well as of inaccurate or incomplete

transmission of cultural content, which may result in a distorted representation of family and cultural history (Krueger, & Osler, 2022).

Another critical aspect of the implementation of grief bots is the consideration of cultural acceptability and social response. In Serbia, traditional customs and religious rituals play a significant role in maintaining the dignity of the deceased. The acceptance of this technology is contingent upon its alignment with cultural values, family norms, and ethical standards. The public's perception of these bots, and their subsequent integration into society, will determine whether this technology serves as a valuable tool for preserving memory or as a potential source of ethical and social conflicts.

The question of ethics and sensitivity regarding grief bots becomes particularly acute when they concern a deceased partner or child. These forms of digital replicas involve direct interaction with the trace of a personality that was closely connected to the living, touching the most intimate emotions, grieving processes, and family relationships. Creating a grief bot in such cases may provide a sense of comfort and enable the maintenance of a "continuing bond" with the deceased, but it also carries the risk of emotional harm, prolonged grief, or the creation of an illusion of presence that is not real.

CONCLUSION

Grief bots represent a novel and intricate facet of digital memory culture, concomitantly unveiling prospects and dilemmas within the Serbian social, cultural, and ethical milieu. On the one hand, these digital tools have the potential to make a significant contribution to the preservation of family and cultural heritage. They enable the transmission of oral stories, family anecdotes, and cultural values to younger generations, including minority communities such as Vlachs, Hungarians and Roma. Conversely, the introduction of grief bots necessitates meticulous deliberation on ethical and legal boundaries, as the utilisation of deceased individuals' digital data can directly impact their dignity and privacy. The ethical implications of such practices give rise to several questions. These include the question of who should control the voice of the deceased, the potential prolongation or disruption of the grieving process, and the impact on users' emotional well-being. The current legal framework in Serbia is inadequate in regulating the use of digital replicas of the deceased, emphasising the necessity for the establishment of clear legislative and regulatory mechanisms to ensure the ethical and safe application of this technology.

Research on grief bots in Serbia also emphasises the importance of cultural acceptability and societal response. The implementation of these digital tools must be guided by the prevailing traditions, religious practices, and family values, thereby ensuring that their use is both acceptable and beneficial, and does not give rise to ethical and social conflicts. In this sense, grief bots can be regarded as both a technological innovation and a social challenge, thus necessitating an integrated approach that combines technology, ethics, law and cultural values.

It is asserted that grief bots have the potential to become a valuable instrument for preserving memory and cultural heritage. However, it is crucial that their application in Serbia is subject to careful regulation and cultural sensitivity, in order to ensure that technology supports, rather than undermines, the dignity of the deceased and the emotional well-being of the living.

In Serbia, the advent of such chatbots is nascent, primarily due to the endeavours of enthusiasts and researchers, and their utilisation has yet to permeate mainstream practice. This raises the question of whether grief chatbots will become a part of our everyday lives.

Serbian culture is characterised by a profound respect for the deceased. Rituals such as commemorations of the dead and grief services are indicative of the enduring connection with those who have passed away. In popular consciousness, there is a widespread belief that the deceased "remain present in some way," that they may "visit us in dreams" or send us signs. Concurrently, it is not unheard of for individuals to seek the counsel of fortune-tellers or spiritual intermediaries, operating under the belief that communication with deceased loved ones is attainable.

In this cultural context, the emergence of a chatbot that speaks in the voice of one's late grandfather may not be regarded as entirely alien or unacceptable. It has been suggested that this may be regarded as a novel method of preserving family heritage, or alternatively, as a means of maintaining the presence of a loved one within the context of family life. However, it is important to acknowledge that this practice may be perceived as unnatural or even offensive by some individuals.

The fate of these technologies in Serbia will not depend solely on what is technically feasible, but also on what society considers to be morally permissible, culturally acceptable, and emotionally sustainable. Indeed, new technologies may be capable of reconstructing a voice, a lexicon, and even certain mannerisms. Nevertheless, the fundamental question remains: can even the most advanced algorithm truly revive the presence of one who is no longer among us?

REFERENCES

1. Aleksov, B., & Lackenby, N. (2022). Orthodoxy in Serbia: Between its public image and the everyday religiosity of its believers. *International Journal for the Study of the Christian Church*, 22(2), 1–16. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2022.2101829>
2. Brescó de Luna, I., & Jiménez-Alonso, B. (2024). Deathbots: Discussing the use of artificial intelligence in grief. *Studies in Psychology: Estudios de Psicología*, 45(1), 103–122. <https://doi.org/10.1177/02109395241241387>
3. Haneman, V. J. (2024). The law of digital resurrection. *B.C. Law Review* (forthcoming 2025). <https://doi.org/10.2139/ssrn.4899324>
4. Hollanek, T., & Nowaczyk-Basińska, K. (2024). Griefbots, deadbots, postmortem avatars: On responsible applications of generative AI in the digital afterlife industry. *Philosophy & Technology*, 37, 63. <https://doi.org/10.1007/s13347-024-00744-w>
5. Krueger, J., & Osler, L. (2022). Communing with the dead online: Chatbots, grief, and continuing bonds. *Journal of Consciousness Studies*, 29(9–10), 222–252. <https://doi.org/10.53765/20512201.29.9.222>

6. Kvasha, K. (2021). The syncretism of paganism and Christianity: Folk religion or Orthodoxy? *Visnyk of the Lviv University, Series Philosophical Sciences*, 38, 47–55. <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.5>
7. Lindemann, N. F. (2022). The ethics of ‘deathbots’. *Science and Engineering Ethics*, 28(6), 60. <https://doi.org/10.1007/s11948-022-00417-x>
8. Milić, S. (2023). Serbia between Western individualism and Orthodox collectivism. *Ekonomski signali*, 18(2), 33–48. <https://doi.org/10.5937/ekonsig2302033M>
9. Mirković, E. (2023). Contributions to the study of Vlachi culture and customs in Eastern Serbia. *Baština*, 60, 419–434. <https://doi.org/10.5937/bastina33-44144>
10. Özel, Y., & Özkan, B. (2020). Psychosocial approach to loss and mourning. *Current Approaches in Psychiatry*, 12(3), 352–367. <https://doi.org/10.18863/pgy.652126>
11. Öhman, C., & Floridi, L. (2018). An ethical framework for the digital afterlife industry. *Nature Human Behaviour*, 2(5), 318–320. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0335-2>
12. Savin-Baden, M., Burden, D., & Taylor, H. (2017). The ethics and impact of digital immortality. *Knowledge Cultures*, 5(02), 178–196.
13. Tang, Z., Shah, M., & Jamal, A. (2024). Exploring the process of technology socialization (TS) in the family: ICT adoption for middle-aged parents with the influence of adult children. *Information Systems Frontiers*, 26(5), 1873–1892. <https://doi.org/10.1007/s10796-023-10428-z>
14. Xygzou, A., Siriaraya, P., Covaci, A., Prigerson, H. G., Neimeyer, R., Ang, C. S., & She, W. J. (2023). The “conversation” about loss: Understanding how chatbot technology was used in supporting people in grief. In *CHI’23: ACM CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1–15). ACM. <https://doi.org/10.1145/3544548.3581154>
15. Waitman, R. (2023). Study: Younger consumers are more active on privacy. IAPP. Available at: <https://iapp.org/news/a/study-younger-consumers-are-more-active-on-privacy/>

REZIME

Spomen-botovi, kao digitalne replike preminulih osoba, predstavljaju novi spoj tehnologije, očuvanja sećanja i kulturne prakse u Srbiji. Oni pružaju mogućnosti za očuvanje porodičnih priča, kulturnog nasleđa i tradicija nacionalnih manjina, ali istovremeno postavljaju složena etička, pravna i emocionalna pitanja. Ključne brige obuhvataju pitanje ko kontroliše glas preminulog, moguće narušavanje procesa tugovanja i zaštitu dostojanstva i privatnosti. Trenutni pravni okvir u Srbiji nema specifične propise za ove tehnologije, što ističe potrebu za jasnim zakonodavnim i etičkim smernicama. Kulturna prihvatljivost je od presudnog značaja: srpske tradicije, verske prakse i porodične vrednosti snažno utiču na društveni odgovor, koji se kreće od radoznalosti i prihvatanja do nelagodnosti ili moralnog protivljenja. Spomen-botovi mogu se smatrati inovativnim alatima za očuvanje sećanja, ali njihova integracija u svakodnevni život zavisi od šireg društvenog suda o tome šta je emocionalno i kulturno prihvatljivo. Iako spomen-botovi imaju potencijal da podrže sećanje i održe prisustvo porodice, njihova etička upotreba u Srbiji zahteva pažljivo balansiranje tehnoloških mogućnosti sa poštovanjem kulturnih normi, emocionalnog blagostanja i dostojanstva preminulih.

HUMAN RIGHTS AND CIVIL LAW RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A SYSTEMATIC ANALYSIS OF SURVEILLANCE, ALGORITHMIC BIAS, AUTOMATED DECISION-MAKING, AND RESTRICTIONS ON FREEDOM OF EXPRESSION

Jelena Matijašević

University Business Academy in Novi Sad
Novi Sad, Serbia

jelena@pravni-fakultet.info, <https://orcid.org/0000-0001-8068-0816>

Maida Bećirović Alić

University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia

maida.becirovic@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0002-9738-6581>

Jasmina Nikšić

University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia

j.pljakic@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0002-8190-7565>

Irma Mašović Muratović

University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia

i.masovic@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0003-0175-3584>

Abstract

The development of artificial intelligence significantly shapes contemporary social processes, but at the same time opens up complex issues regarding the protection of fundamental human rights and the effectiveness of existing legal protection mechanisms. This paper provides a systematic analysis of the key risks that AI technologies produce in the areas of rights to privacy, equality, fair trial and freedom of expression, with particular reference to the role of civil protection as a complement to public law and regulatory instruments. The author analyzes the phenomenon of digital surveillance and the erosion of privacy due to the collection, analysis and predictive modeling of large data sets, including biometric information and data from daily user interactions, pointing out the limitations of the concept of informed consent and the need for individual private legal means of protection. Next, algorithmic bias is discussed as a mechanism that reproduces and deepens existing social inequalities, which threatens the right to equal treatment and raises the issue of civil liability for discriminatory outcomes of automated decision-making. Special attention is devoted to the application of AI in the judiciary, where non-transparent decision-making models, limited explainability and the risk of "automated suggestions" call into question the

realization of procedural guarantees of a fair trial, as well as the possibility of compensation for damages due to the violation of procedural rights. The final part discusses the risks to freedom of expression, including the consequences of automated content moderation, personalized ranking of information and the generation of synthetic content, while pointing out the importance of civil law requirements for the protection of individual rights, reputation and dignity. By analyzing the relevant literature and the current regulatory framework, the paper identifies normative gaps and emphasizes the need for a coherent legal system that, in addition to public law supervision, also provides effective private law protection mechanisms. The paper concludes that sustainable regulation of artificial intelligence is possible only through a combination of technical transparency, democratized supervision and strengthening of procedural and material guarantees, including a developed system of civil liability in the digital environment.

Keywords: artificial intelligence, human rights, civil protection, digital surveillance, fair trial rights, freedom of expression, data protection, discrimination.

RIZICI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE PO LJUDSKA PRAVA I GRAĐANSKOPRAVNU ZAŠTITU: SISTEMATSKA ANALIZA NADZORA, ALGORITAMSKJE PRISTRASNOSTI, AUTOMATIZOVANOG DONOŠENJA ODLUKA I OGRANIČAVANJA SLOBODE IZRAŽAVANJA

Apstrakt

Razvoj veštačke inteligencije značajno oblikuje savremene društvene procese, ali istovremeno otvara složena pitanja u pogledu zaštite temeljnih ljudskih prava i efektivnosti postojećih mehanizama pravne zaštite. Ovaj rad pruža sistematsku analizu ključnih rizika koje AI tehnologije proizvode u oblastima prava na privatnost, jednakost, pravično suđenje i slobodu izražavanja, sa posebnim osvrtom na ulogu građanskopravne zaštite kao dopune javnopravnim i regulatornim instrumentima. Autorka analizira fenomen digitalnog nadzora i erozije privatnosti usled prikupljanja, analiziranja i prediktivnog modelovanja velikih skupova podataka, uključujući biometrijske informacije i podatke iz svakodnevnih interakcija korisnika, ukazujući na ograničenja koncepta informisanog pristanka i potrebu za individualnim privatnopravnim sredstvima zaštite. Zatim se razmatra algoritamska pristrasnost kao mehanizam koji reprodukuje i produbljuje postojeće društvene nejednakosti, čime se ugrožava pravo na jednako postupanje i otvara pitanje građanskopravne odgovornosti za diskriminatorne ishode automatizovanog odlučivanja. Posebna pažnja posvećena je primeni AI u pravosuđu, gde netransparentni modeli odlučivanja, ograničena objašnjivost i rizik od „automatizovane sugestije“ dovode u pitanje ostvarivanje procesnih garancija pravičnog suđenja, ali i mogućnost naknade štete usled povrede procesnih prava. U završnom delu razmatraju se rizici po slobodu izražavanja, uključujući posledice automatizovanog moderiranja sadržaja, personalizovanog rangiranja informacija i

generisanja sintetičkih sadržaja, pri čemu se ukazuje na značaj građanskopravnih zahteva za zaštitu prava ličnosti, ugleda i dostojanstva pojedinca. Analizom relevantne literature i važećeg regulatornog okvira rad identifikuje normativne praznine i naglašava potrebu za koherentnim pravnim sistemom koji, pored javnopravnog nadzora, obezbeđuje i delotvorne privatnopravne mehanizme zaštite. Rad zaključuje da je održiva regulacija veštačke inteligencije moguća samo kroz kombinaciju tehničke transparentnosti, demokratizovanog nadzora i jačanja procesnih i materijalnih garancija, uključujući razvijen sistem građanskopravne odgovornosti u digitalnom okruženju.

Ključne reči: veštačka inteligencija, ljudska prava, građanskopravna zaštita, digitalni nadzor, pravo na pravično suđenje, sloboda izražavanja, zaštita podataka, diskriminacija.

INTRODUCTION

The accelerated application of artificial intelligence in the public and private sectors has opened a new chapter in the debate on the protection of human rights. Technological progress has led to the fact that decisions affecting an individual's position are increasingly made, shaped or mediated by algorithmic systems. Such an environment generates specific and interwoven risks, especially in the areas of surveillance, bias, automated decision-making in the judiciary and management of the free flow of information. Practice shows that these risks are not incidental, but structural and stem from the way AI is integrated into modern social processes.

The purpose of this paper is to offer a systematic analysis of the most important challenges that artificial intelligence produces for human rights. Special emphasis is placed on four areas that are the most sensitive according to previous research: mass surveillance and invasion of privacy, reproduction of social inequalities through algorithmic bias, the influence of automated recommendations on the realization of procedural guarantees in procedures, and the restriction of freedom of expression through automated moderation and the manipulation of digital space. The starting hypothesis of the work is based on the assumption that the existing international and national normative frameworks are not sufficiently developed to respond to these risks in their full complexity, which leads to the violation of the essence of the guaranteed rights.

In addition to public law regulation and institutional oversight, this paper proceeds from the assumption that the effective protection of human rights in the age of artificial intelligence requires a strengthened role of civil law mechanisms. While international and national regulatory frameworks primarily operate through ex ante standards and supervisory control, they often fail to provide individualized remedies for concrete harm caused by algorithmic systems. Civil law protection, through liability for damages, injunctive relief, and the protection of personality rights, enables affected individuals to seek direct redress for violations of privacy, equality, procedural guarantees, and freedom of expression. By addressing responsibility, causation, and proportionality on a case-by-case basis, civil law complements

human rights protection by translating abstract normative guarantees into enforceable private claims. This dual perspective allows the analysis to move beyond purely regulatory responses and to examine how private law can function as a corrective and preventive instrument in the governance of artificial intelligence.

Methodologically, the paper relies on a normative-dogmatic analysis of international instruments for the protection of human rights and modern regulations governing data processing and the development of artificial intelligence. The comparative approach enables comparing different models of regulation, while the analytical-synthetic processing of scientific literature and the available practice of supervisory bodies provides a basis for identifying the key causes of risk and their manifestations in practice. Such a methodological framework allows the observed problems to be considered in their systemic dimension and to define guidelines for the improvement of human rights protection mechanisms in the digital environment.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN RIGHTS: BASIC ASSUMPTIONS

Artificial intelligence (AI) occupies an increasingly important place in modern societies, not only as a technological tool, but also as a legal and ethical challenge. In the legal context, AI is most often defined as a system capable of automating decision-making processes through the analysis of large amounts of data, with the ability to learn and adapt without constant human intervention. Such systems include machine learning, deep neural networks, algorithmic profiling and automated decision making. The legal regulation of artificial intelligence implies the need to look at these technical systems through normative frameworks that protect the basic rights and freedoms of the individual.

AI systems function through the so-called "black boxes", where neither users nor regulators often have a clear picture of the possible consequences? The connection between AI and human rights is becoming more pronounced with the expansion of its applications in areas that directly affect human dignity, identity and personal freedoms. In this sense, AI poses serious challenges to the principles of accountability, transparency and fairness, which represent the basis of any democratic legal order (Rodrigues, 2020). Doomen (2023) warns that one of the biggest obstacles in the standardization of AI is precisely the lack of a clear legal classification of these systems - whether they are just tools in the hands of humans or actors that can function independently and make decisions.

The modern world is heavily reliant on artificial intelligence - and in everyday, almost imperceptible interactions. AI is used in navigation systems, personalized recommendations on digital platforms, applications for voice and image recognition, virtual assistants, translators, disease diagnostics, all the way to system monitoring and public policy management. According to Stanford HAI data from 2024, more than 60% of the global population uses at least one AI-functionality on a daily basis, often unknowingly (Stanford HAI, 2024). Biometric systems for facial recognition, algorithmic selection of job candidates, automatic profiling of users and moderation

of content on social networks, represent a direct threat to basic rights when adequate regulatory supervision is absent. This problem is particularly pronounced when algorithmic decisions are used in the fields of health, education, policing or justice. However, on the other hand, it must be pointed out that artificial intelligence significantly contributes to the improvement of efficiency, precision and accessibility in many areas. The integration of artificial intelligence and large databases can significantly improve the healthcare system through personalized medicine, more accurate disease detection and more efficient process management. Such technological advances enable faster diagnosis, better treatment outcomes, and reduced administrative costs with an improved patient experience (Vadisetty 2025, pp. 9). In addition, when it comes to the judicial system, AI can greatly influence faster court turnarounds through systematization of cases, personalization of education and improvement of traffic safety. However, despite these benefits, it is precisely the breadth of its application that makes AI a potential threat when it escapes human control. The key point of danger arises when the human no longer controls the technology, but the technology controls the human - either through the shaping of behavior through personalized information, or through decisions made without a clear mechanism of human supervision.

At the moment when machine decision-making takes place without the possibility of intervention, the individual loses autonomy over his own status, which opens the door to serious rights violations. The Future of Life Institute (2023) specifically warns of the risk of competent but uncontrolled AI systems, which, without malicious intent, may produce results contrary to the basic values of human dignity and freedom.

Bearing in mind the mentioned challenges, the authors of this paper direct their attention to the human rights dimensions of the development and application of artificial intelligence. A special focus will be placed on the right to privacy and data protection, the right to non-discrimination and equality, the right to a fair trial, as well as the right to freedom of expression and opinion, as the most sensitive rights that are most often questioned in the modern context due to the uncritical and unregulated use of AI technologies.

In the following subsections, each of the mentioned areas will be analyzed in detail, through the prism of theoretical interpretations, legal acts and examples from practice.

INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORK REGULATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

The development and application of artificial intelligence (AI) have posed numerous challenges to the international community, and the establishment of a clear normative framework is crucial for the protection of human rights and fundamental freedoms. Although existing international human rights treaties are not specifically written with a focus on AI, their universal application provides a basis for regulating the impact of AI on the rights of individuals.

The international legal framework includes key instruments such as the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), and the UN Charter of the Rights of the Child (1989), which protect the rights to privacy, non-discrimination, freedom of expression, and a fair trial—the rights most threatened by the application of AI technologies (UN, 1948; UN, 1966; UN, 1989).

In addition to these universal instruments, the initiatives and guidelines of international bodies, such as the UN Working Group on Artificial Intelligence (UN Human Rights Council, 2021), which promote the ethical use of AI and respect for human rights, are also important.

Although the international framework is still in the development phase and mostly relies on non-binding recommendations (soft law), it sets important guidelines for states and international actors in creating policies and regulations on artificial intelligence. The European Union takes a leading role in the normative shaping of the field of artificial intelligence, striving to establish a balance between encouraging innovation and preserving basic human rights. The most significant step in this direction is the adoption of the Regulation on Artificial Intelligence (AI Act, 2024), the first comprehensive legal act in the world dedicated to this area. The AI Act introduces a risk classification system based on proportionality, whereby low-risk applications are subject to more lenient requirements, while high-risk systems are subject to strict obligations regarding transparency, security and human oversight. This approach emphasizes that technologies that can affect fundamental rights, such as algorithms in justice, employment or health care, must be subject to the highest standards of control (Smuha, 2021).

In addition to the AI Act, the General Data Protection Regulation (GDPR, 2016/679), which guarantees EU citizens the protection of personal data, the right to privacy and transparency during automated decision-making, continues to play a key role. The GDPR in Article 22 foresees the right of an individual not to be the subject of a decision based solely on automated processing, including profiling, if that decision has legal consequences or similarly significantly affects him (Wachter, Mittelstadt & Floridi, 2017). This laid the foundation for the concept of the "right to explanation", which specifically refers to algorithmic decisions and represents an important guarantee of the protection of human rights in the digital environment.

Also, the OECD Principles for Trusted AI, adopted by many member states, define key values such as fairness, transparency and accountability, which is the basis for numerous national and regional regulations (OECD, 2019).

The European Court of Human Rights (ECtHR) plays a crucial role in the formation of protection standards, which through practice interprets and adapts the European Convention on Human Rights to the challenges of modern technologies. In the case of *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* (2021), the Court took the position that mass collection and automated analysis of data without adequate guarantees constitutes a violation of the right to privacy under Article 8 of the Convention. This practice clearly shows that the court is ready to develop protection standards in the context of digital technologies, including AI. This confirms that regulation in the EU is not only based on legislative initiatives, but also on the

evolving interpretation of human rights through judicial practice (Leenes et al., 2018). In this way, the European Union is shaping an integrated approach that combines normative regulation (AI Act), horizontal data protection framework (GDPR) and judicial protection mechanisms (ECHR), creating a comprehensive system that aims to make artificial intelligence safe, transparent and compatible with basic human rights.

The United States approaches the regulation of artificial intelligence in a fragmented manner, following a federal system in which responsibilities are divided between the federal government and the states. Unlike the European Union, there is no single law that directly regulates AI, but the legal framework is built through a combination of guidelines, regulatory documents and initiatives at the level of federal agencies. The key document in this context is the AI Bill of Rights, published by the White House in 2023, which defines the basic principles for the development and application of AI technologies in accordance with human rights and ethical standards, including transparency, fairness, accountability and privacy protection (White House, 2023, Blueprint for an AI Bill of Rights).

In addition to the AI Bill of Rights, the NIST AI Risk Management Framework, which provides guidelines for identifying, assessing and mitigating risks in the implementation of AI systems, also plays a significant role. This framework functions as a voluntary standard, but it influences the practices of companies and regulatory bodies, directing them towards alignment with the principles of fairness, non-discrimination and accountability (National Institute of Standards and Technology, 2023).

The fragmentation of the regulatory approach is further complicated by the problems of federalism and differences in competences. At the federal level, various agencies, such as the Federal Trade Commission (FTC) and the Food and Drug Administration (FDA), regulate specific applications of AI, but there is no unified coordination that spans all sectors. This dispersion of rules can lead to uneven protection of human rights, especially when it comes to discrimination, privacy and algorithmic surveillance (Calo, 2021).

Because of this fragmented approach, the implementation of AI in the US often depends on voluntary self-regulation and industry standards, and the responsibility for protecting the rights of citizens is partially left to the market. This raises questions about the efficiency and adequacy of human rights protection, especially compared to the coherent European model, where AI systems are subject to clear ex ante regulatory and judicial standards (Smuha, 2021).

Critically observed, the European approach offers stronger guarantees of human rights protection, but some authors evaluate it as potentially restrictive for innovation and technological competitiveness. The American model, on the other hand, enables faster development of the AI industry, but at the cost of a lower degree of legal certainty and greater exposure of citizens to discrimination, non-transparent profiling and commercial surveillance. A comparative analysis shows that neither model is without flaws: the EU offers robust protection but risks regulatory overload, while the US offers innovation with significantly greater risks to human rights. The optimal solution probably lies in their combination — in the

balance between technological dynamics and strict guarantees of individual protection.

RIGHT TO PRIVACY AND DATA PROTECTION

The right to privacy and data protection is one of the fundamental human rights that is seriously challenged by the development and application of artificial intelligence (AI). AI systems operate on the basis of processing large amounts of personal, sensitive, biometric and behavioral data to create algorithmic models for learning and predicting user behavior. Such processing often takes place without sufficient informed consent and transparency, which opens numerous legal and ethical dilemmas.

In today's digital society, individuals are exposed to constant surveillance through platforms, applications and sensor systems, and AI enables the analysis and connection of data in ways that were not possible before. It violates the autonomy of the individual to manage his own information and directly conflicts with the basic principles of personal freedom and dignity. Although there are regulations that protect the right to privacy, such as the General Data Protection Regulation (GDPR) — the General Data Protection Regulation of the European Union, adopted in 2016 and applied since 2018 — which aims to ensure the protection of personal data and enable people to have greater control over their own information, practice shows that these principles are often not applied consistently in the context of complex AI systems. Among other things, the GDPR stipulates the principles of "privacy by design" and "privacy by default", as well as the right to explanation and the right to object to automated decisions.

Special concern is caused by the occurrence of the so-called "predictive privacy," where algorithms draw conclusions about users from data they did not directly provide, leading to profiling that users often have no knowledge of or control over. Sectors such as healthcare, education and employment are particularly at risk, where AI systems process sensitive data, and patients and users do not have access to information about how to make decisions and control over their own data. The mass use of biometric data in public surveillance further threatens privacy, as many citizens are not even informed about the collection of such data

The verdict *Glukhin v. Russia* (2023) represents one of the first decisions of the ECtHR directly related to the misuse of modern surveillance technologies, including facial recognition systems. In this case, the Russian authorities identified and sanctioned the applicant on the basis of his photograph taken by public transport cameras, using algorithmic analysis of biometric data. The court found that this type of surveillance represents a serious interference with the right to privacy from Article 8 of the ECHR, especially because it is a technology that enables mass, unlimited and indiscriminate monitoring of citizens without their knowledge. The ECtHR emphasized that biometric surveillance, due to its ability to identify and monitor individuals in real time, represents a much more invasive form of control than traditional video surveillance and as such requires a clear, precise and predictable legal framework, which did not exist in Russia. The court also indicated

that such surveillance has a "chilling effect" on freedom of expression and participation in protests, which further increases its harmfulness in a democratic society. Since the authorities did not provide adequate guarantees, the surveillance was assessed as disproportionate and therefore inconsistent with the Convention, with which the ECtHR concluded that there had been a violation of Article 8.

Unlike a relationship with a lawyer, doctor or therapist, where legal institutes ensure the confidentiality of communication, conversations with AI systems are not protected by any legal privilege. This was also pointed out by the executive director of OpenAI, Sam Altman, emphasizing that everything the user shares with ChatGPT can be used as evidence in court proceedings, including records of deleted conversations that the company is legally obliged to keep (TRT Balkan, 2025). Such practice shows the existence of a serious normative vacuum in the field of privacy protection in the digital environment.

It is particularly problematic that users are often unaware that the information they exchange with AI systems does not enjoy the same degree of protection as communication with experts. This creates a situation where sensitive data can be collected and used in legal proceedings in a way that would be unimaginable when it comes to medical or legal secrets. Such a situation undoubtedly calls into question the realization of the right to privacy guaranteed by international documents such as Article 8 of the European Convention on Human Rights (ECHR, 1950), Articles 7 and 8 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000) and provisions of the General Data Protection Regulation (GDPR, 2016/679).

The practice of the European Court of Human Rights additionally confirms that digital communication falls under the protection of the right to privacy. In the *Barbulescu v. Romania* case, the Court pointed out that even in a professional environment there is a reasonable expectation of privacy of communication (ECtHR, 2017). It follows that the user's interaction with AI systems would have to be covered by adequate guarantees. Altman's warning therefore indicates an urgent need for the adoption of new laws that would explicitly protect the privacy of conversations with AI systems and regulate the way that data is processed and stored (TRT Balkan, 2025).

The modern development of artificial intelligence shows that the traditional concept of privacy is no longer sustainable in its classical form, because technological systems have the capacity to reconstruct personal profiles even from minimal, fragmentary data. We are of the opinion that the right to privacy is entering a phase of structural vulnerability: algorithmic inferences, mass surveillance, non-transparent decision-making models and the collection of data beyond the user's knowledge seriously limit the real autonomy of the individual. A special problem is the fact that most of the existing legal regimes start from the assumption of informed consent, although in the real digital environment such consent is often illusory, reduced to a formality without a real understanding of how data is processed. In doing so, users do not have the ability to control the algorithmic processes or influence the way the models draw conclusions about their identity, habits and potential behaviors. We believe that such a situation opens up space for the erosion of dignity and the instrumentalization of the individual as an object of technological processing.

In this sense, it is necessary to redefine the right to privacy so that it goes from passive data protection to an active model of "digital self-determination". This would require strengthening the right to explain algorithmic decisions, introducing the obligation of technical transparency and the possibility of independent supervision over systems that monitor, analyze or profile users. We believe that legislators should introduce an explicit ban on the use of data from communication with AI systems in court proceedings, except with strict procedural guarantees and clear conditions of proportionality. Additionally, we propose the establishment of a separate legal institute—the digital communications privilege—that would protect users' conversations with AI tools in a manner comparable to medical or legal privilege. Without such reforms, we risk the relationship between man and technology becoming one of one-sided surveillance in which the individual has no viable possibility of resistance or control over his own identity data.

From the perspective of civil law protection, violations of privacy caused by artificial intelligence systems open the possibility for individual claims aimed at compensating both material and non-material damage. Unlike administrative or regulatory mechanisms, civil law remedies enable the injured party to directly seek redress for the infringement of personality rights, including the right to privacy, data autonomy, and personal dignity. The large-scale collection, profiling, and predictive use of personal and biometric data may constitute an unlawful interference with personality rights, giving rise to claims for damages, injunctions, and the cessation of unlawful data processing. In this context, civil liability plays a corrective and preventive role, ensuring that abstract data protection principles are translated into effective and individualized protection. Without access to civil law remedies, the protection of privacy risks remaining largely declaratory, particularly in cases where supervisory authorities are unable to respond promptly or comprehensively to complex AI-driven data practices.

THE RIGHT TO NON-DISCRIMINATION AND EQUALITY

The right to non-discrimination and equality is one of the key pillars of modern legal systems and the basis of human rights protection. In the context of artificial intelligence, this principle gains particular weight, because AI systems, although they are presented as objective and neutral, often reproduce or even reinforce existing social inequalities and prejudices. This is particularly evident in algorithmic decisions that are made on the basis of data that are not always representative or are biased due to human errors in data collection and interpretation (Barocas & Selbst, 2016).

One of the most frequently reported negative impacts of artificial intelligence on human rights is the impact on the prohibition of discrimination, that is, on the right to equal treatment. Algorithmic discrimination can occur in various sectors, as AI systems often reproduce or reinforce existing social inequalities. In the public sphere, this includes areas such as the judiciary, social benefits, the pension system or the assessment of entitlements to various forms of assistance, where automated decisions can lead to unfair outcomes for certain groups. In the private sector,

discriminatory effects appear in the processes of employment, loan approval, housing or targeted advertising, where algorithms often use patterns from historical data that contain biases (Prlja, Gasmi, Korać 2023, pp. 71).

The EU General Data Protection Regulation (GDPR) in point 71 of the Preamble and Article 22 clearly regulates automated decision-making, giving the individual the right not to be subjected to decisions based solely on automated processing that produce legal or significant consequences, such as online loan rejection or algorithmic selection in employment. This type of processing also includes profiling, i.e. the assessment of an individual's personal characteristics, but it is allowed only in special cases — when it is provided for by EU law or national law, when it is necessary to prevent fraud and tax evasion, for the execution of a contract, or when explicit consent has been given. Although the GDPR represents a key mechanism for preventing discrimination when processing personal data, its application does not include all forms of algorithmic decision-making, especially predictive models that do not allow identification of individuals. Additionally, the strict regime for processing particularly sensitive data (e.g. on health or racial origin) makes it difficult for organizations to collect the information necessary to detect and prove algorithmic discrimination, which narrows the possibility of its effective monitoring and sanctioning (Borgtesius 2018, pp. 44-45).

Although existing laws on non-discrimination, data protection and consumer protection provide certain instruments to combat such phenomena, they are not sufficiently aligned with the specifics and complexity of modern AI systems. This is why further normative improvement is necessary - both through amendments to existing regulations and through the adoption of new, general and sector-specific rules that will precisely regulate the development and application of automated decision-making. The goal of such reforms must be to create a system framework that enables the safe use of AI technologies and ensures a high degree of protection of individual rights and freedoms.

In conclusion, the analysis of discrimination in artificial intelligence systems shows that algorithmic biases are deeply rooted in the way models are developed, trained and implemented, and that they represent a serious challenge to the principles of equality and fair treatment. The theoretical framework indicates that discrimination occurs as a consequence of inadequate data sets, opaque learning processes and models that reproduce social stereotypes instead of neutralizing them. The findings of Mehrabi's research (2019) further confirm these assumptions, showing that algorithms, even when not using sensitive data, can indirectly reconstruct racial, gender, or socioeconomic characteristics through so-called proxy variables, making the bias structural rather than incidental. This research demonstrates that AI systems can favor or discriminate against entire groups through patterns that are hidden and hard to see by the human observer, thereby compromising the essence of equal treatment. Therefore, we believe that for effective protection against algorithmic discrimination, it is necessary to establish stricter oversight mechanisms, technical standards for bias evaluation, and clear procedural guarantees that ensure that AI systems are transparent, verifiable, and accountable. Only with a combination of robust legal frameworks and scientifically based methodologies is it possible to

prevent artificial intelligence from becoming a source of new inequalities and violations of basic human rights.

In addition to public law anti-discrimination frameworks, civil law mechanisms represent a crucial avenue for addressing algorithmic discrimination. Individuals affected by biased AI systems may seek compensation for discriminatory treatment through civil liability claims, particularly where automated decision-making results in unequal access to employment, credit, housing, or public services. Civil proceedings allow courts to assess discriminatory outcomes not only through intent-based standards, but also through the effects of algorithmic decision-making, which is especially important in cases involving indirect or structural discrimination. Moreover, civil law remedies enable courts to impose injunctive relief, requiring the modification or suspension of discriminatory systems. In the absence of effective civil law enforcement, algorithmic discrimination risks becoming normalized, as affected individuals are deprived of practical tools to challenge opaque and data-driven forms of unequal treatment.

RIGHT TO A FAIR TRIAL

The application of artificial intelligence in judicial systems opens up complex issues regarding the exercise of the right to a fair trial, guaranteed by Art. 6 of the European Convention on Human Rights and Art. 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights. The key risk highlighted by the authors is the fact that AI systems often function as "black boxes", which makes it difficult to access the reasons for the decision and violates the principles of transparency and adversarial procedure (Molbæk-Steensig, 2023, pp. 11-12). If the party cannot understand on the basis of which data and samples the algorithm drew a conclusion that affects its procedural rights, it is impossible to ensure an effective possibility of contesting the decision, which directly affects the right to defense and the right to a legal remedy.

Another significant problem relates to the discriminatory outcomes of algorithmic decision-making. Matić Bošković shows that AI in justice can disproportionately negatively affect certain social groups due to historically biased datasets, especially in the areas of predictive risk, custody decision-making, or testimony credibility assessment (2024, pp. 482–486). These systems often reproduce structural social inequalities, but due to the technical framework of decision-making, they make them less visible and more difficult to challenge, thus opening up the possibility for systemic inequality in access to justice, which is contrary to the principles of equality of arms and prohibition of discrimination in the procedure.

The latest research indicates that the danger lies not only in the use of AI tools, but also in the change in the epistemology of the judiciary — judicial decisions depend more and more on statistical predictions, and less and less on individual consideration of the specific circumstances of the case and judicial discretion (Mizaras et al., 2024, pp. 5–12). The authors warn that algorithmic recommendations, even when not formally binding, have a strong "automated suggestion" effect, as judges may feel professional pressure to rely on the "objectivity" of the technological system. This undermines the independence and

impartiality of the court, especially when the algorithm provides a risk score, estimates the likelihood of recidivism or suggests sentencing policy.

One of the most relevant examples of comparative judicial practice that indicates the risks of applying artificial intelligence in the context of the right to a fair trial is the case of *State v. Loomis* (Wisconsin Supreme Court, 2016). In this case, the accused challenged the use of the COMPAS algorithmic tool in the sentencing phase, stating that his right to a fair procedure was violated because neither the parties nor the court had insight into the way the algorithm works, nor could they review the criteria based on which the risk of re-committing a criminal offense is assessed. The court allowed the use of COMPAS, but at the same time introduced a number of restrictions: the algorithm must not be decisive or the only basis for sentencing, its assessment must be used only as a secondary factor, and judges must be aware of the methodological limitations and possible biases of this type of software. This kind of reasoning is an implicit recognition that non-transparent algorithmic systems can threaten the principles of transparency, adversariality and the right to a reasoned decision — fundamental guarantees of a fair trial. (*State v. Loomis*, 881 N.W.2d 749, Wis. Sup. Ct., 2016)

From the point of view of the protection of human rights, we believe that the key challenge is that AI introduces a new form of power asymmetry in the judicial procedure: technology becomes an actor that influences decisions, but without legal subjectivity, responsibility and the obligation of reasoning. We believe that this leads to the erosion of the fundamental guarantees of a fair trial — the right of access to a court, the right to a reasoned decision, the right to equality of arms, and the right to an effective remedy. Therefore, we propose to introduce minimum standards in all justice systems: mandatory explainability of algorithmic decisions, the possibility of completely turning off AI in all key moments of the procedure, a special monitoring mechanism to prevent discrimination in algorithmic models and a strict ban on the use of AI systems in deciding on criminal liability, punishment and deprivation of liberty. Only with such guarantees can AI have the function of assisting the court and not replacing it, while protecting the essential values of a fair trial and human dignity.

From a civil law standpoint, the use of artificial intelligence in judicial and quasi-judicial proceedings raises significant questions of liability for harm caused by defective or opaque algorithmic tools. Where automated systems influence judicial outcomes or procedural decisions, individuals may suffer tangible and intangible damage resulting from violations of procedural guarantees, such as the right to a reasoned decision or equality of arms. Civil law offers a framework for addressing such harm through claims against the state, judicial authorities, or private developers of AI systems, depending on the specific allocation of responsibility. The possibility of civil liability serves not only as a compensatory mechanism, but also as a deterrent against the uncritical deployment of AI in judicial contexts. Without civil law accountability, the risks associated with automated decision-making remain insufficiently internalized by institutions and technology providers.

THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION AND OPINION

The development and application of artificial intelligence profoundly transforms the realization of the right to freedom of expression and opinion, both in its "active" dimension (the right to speak) and in its "passive" dimension (the right to receive information). De Gregorio and Dunn point out that AI systems are reshaping the public sphere by affecting the visibility, availability and ranking of information, thus indirectly determining which ideas will form and circulate in the public (De Gregorio & Dunn 2023, pp. 2–4). Automated content moderation systems also carry risks: they can increase the effectiveness of removing illegal content, but also lead to "over-removal" of legitimate speech due to detection errors, which directly threatens freedom of expression (De Gregorio & Dunn, 2023, pp. 3-5).

Llansó and Van Hoboken show that algorithmic moderation, when non-transparent and insufficiently explained, turns into a form of "private regulation of the public sphere", by which technological platforms effectively determine the limits of permissible speech without clear guarantees for users (Llansó & Van Hoboken, 2020, pp. 7–10). This problem is further deepened by the personalization and optimization of content, where recommender algorithms influence the formation of opinions, creating the so-called "filter bubbles" and "echo-chambers" that limit the pluralism of information (Llansó & Van Hoboken, 2020, pp. 13–15).

A special challenge is represented by generative models, which, as Gullo (2024) shows, can simultaneously serve as a tool of creative expression and a mechanism of disinformation. Gullo indicates that models capable of producing false, effectively "realistic" information (deepfakes) can undermine trust in public discourse and threaten the public's right to receive accurate information (Gullo, 2024, pp. 5–7). Reese adds that generative AI introduces a new kind of epistemological uncertainty: users can no longer reliably distinguish true from fabricated content, which undermines the very function of free expression in a democratic society.

At the level of human rights, the common warning of all authors is the normative gap: most of the restrictions that AI introduces to the right to freedom of expression arise from the lack of transparency of algorithms, the absence of an effective appeal procedure and the dominance of private actors who shape the public sphere according to business rather than democratic criteria. We believe that the right to freedom of expression in an AI environment can only be protected by a combination of mandatory transparency of algorithms, precise standards for automated moderation, the right of users to human review of content removal decisions, and strict regulation of generative models regarding the labeling of synthetic content. Such steps do not limit the development of the technology, but ensure that AI systems are used as instruments to enhance, not curtail, freedom of expression.

Civil law protection plays a particularly important role in safeguarding freedom of expression in environments shaped by artificial intelligence. Automated content moderation, algorithmic ranking, and generative models can cause reputational harm, unjustified suppression of lawful speech, or the dissemination of false and

damaging information. In such cases, individuals may rely on civil law remedies to protect their personality rights, including claims for the removal of unlawful content, compensation for non-material damage, and preventive injunctions. Civil courts are uniquely positioned to balance competing interests, such as freedom of expression, protection of reputation, and commercial interests of platforms, on a case-by-case basis. The availability of civil law remedies is therefore essential to prevent private technological actors from becoming de facto arbiters of permissible speech without accountability.

CONCLUSION

The conducted analysis shows that the development and application of artificial intelligence is not a technical or exclusively regulatory issue, but a deep human rights issue that touches the very essence of the modern democratic order. The paper identified four key areas of risk - surveillance and endangering the right to privacy, algorithmic bias and violations of the principle of equality, the application of AI in the judiciary and the impact on the right to a fair trial, as well as restrictions on freedom of expression through automated moderation and generative models. In all these areas, the common denominator is the fact that artificial intelligence acts as a multiplier of existing social inequalities and normative deficiencies, turning potential individual injuries into a structural problem.

In the part of the paper devoted to the right to privacy, it was pointed out that mass surveillance, predictive analytics and extensive processing of personal and biometric data lead to the classical concept of informed consent becoming factually illusory. In practice, users do not have real control over their own data, nor do they have insight into how conclusions about them are drawn and further used. Similarly, the analysis of the right to non-discrimination shows that algorithmic decisions, based on inadequate or historically burdened data sets, lead to the reproduction and deepening of social inequalities, whereby bias is no longer an exception, but part of the very logic of the system's functioning. This undermines the essence of equal treatment, as individuals and groups are discriminated against based on patterns that are hard to see and even harder to prove.

When it comes to the right to a fair trial, the paper pointed out the danger of gradually shifting the focus from individual consideration of the case to statistical predictions of risk and behavior. In such a framework, the risk increases that judges, prosecuting authorities or other actors of the procedure give too much weight to algorithmic recommendations, which can lead to the erosion of the right to a reasoned decision, equality of arms and an effective legal remedy. In the sphere of freedom of expression and opinion, it was especially emphasized that automated moderation of content, personalization of information and the appearance of synthetic, believable, but potentially misleading content are changing the very structure of the public sphere. This not only threatens the individual rights of speech and access to information, but also the collective conditions for an informed democratic discussion.

A comparative presentation of the European and American models of artificial intelligence regulation additionally confirms the initial hypothesis that the existing

normative frameworks are not sufficiently aligned with the scope and nature of these risks. The European model, based on the AI Act, the GDPR and the practice of the European Court of Human Rights, offers a more coherent and human rights-oriented approach, but faces challenges of enforcement, technical feasibility and a potential slowdown in innovation. The American model, based on fragmented regulation, voluntary standards and a strong role of the market, enables rapid technological expansion, but at the cost of insufficiently uniform protection of rights and reliance on self-regulation by actors who are also carriers of commercial interests. This dichotomy clearly shows that neither approach is without flaws and that a deeper convergence is needed between the demand for innovation and the obligation to protect human rights.

Based on everything presented, we are of the opinion that for the effective protection of human rights in the age of artificial intelligence, it is necessary to move from partial and sectoral interventions to a systemic, risk-driven approach. Such an approach must include strengthening the right to explanation and objection, technical and institutional transparency, independent oversight of the development and implementation of AI systems, as well as clear prohibitions in areas where the risk to an individual's dignity, freedom and physical integrity is unacceptably high. We consider the introduction of new institutes, such as the privilege of digital communication and standardized procedures for the assessment of algorithmic bias, to be particularly significant, which would reflect the specifics of the digital environment.

From a civil law perspective, the analysis demonstrates that private law mechanisms play a central role in ensuring effective human rights protection in the context of artificial intelligence. Civil liability, personality rights protection, and injunctive relief provide individuals with concrete and individualized remedies that go beyond abstract regulatory compliance. Unlike public law frameworks, which primarily operate through ex ante standards and institutional supervision, civil law responds ex post to actual harm, enabling courts to assess responsibility, causation, and proportionality in specific cases. In this sense, civil law functions as both a corrective and preventive instrument, internalizing the social costs of algorithmic risks and compelling technology developers, deployers, and public authorities to account for the human rights impacts of AI systems. Without a coherent and adaptable civil law framework, the enforcement of human rights in the digital environment remains fragmented and insufficiently responsive to the realities of automated decision-making.

In conclusion, artificial intelligence is not inherently a threat to human rights, but it will not become compatible with them by default. In order for its development to remain aligned with the fundamental values of the modern legal order, the law must respond promptly and decisively to the challenges of surveillance, algorithmic bias, automated decision-making in judicial contexts, and restrictions on freedom of expression. While public law regulation, constitutional guarantees, and administrative oversight are indispensable, they are insufficient to address individualized and concrete harm caused by AI-driven systems. Effective protection therefore requires a robust framework of civil law remedies, including liability for

damages, injunctive relief, and the protection of personality rights, capable of translating abstract human rights standards into enforceable individual claims. Without such mechanisms, there is a real risk that technological progress will erode decades of human rights protection, transforming individuals from subjects of rights into objects of continuous algorithmic processing and management, and undermining human dignity, legal certainty, and trust in the digital legal order.

REFERENCES

1. Barocas, S., & Selbst, A. D. (2016). Big data's disparate impact. *California Law Review*, 104(3), 671–732.
2. Borgesius, F. Z. (2018). Discrimination, artificial intelligence, and algorithmic decision-making. *Council of Europe Study*, 1–58.
3. Calo, R. (2021). Artificial intelligence policy: A primer and roadmap. *UC Davis Law Review*, 55(2), 899–942.
4. De Gregorio, G., & Dunn, P. (2023). Artificial Intelligence and Freedom of Expression. *Artificial Intelligence and Human Rights* (pp. 76–90). Oxford University Press.
5. Doomen, J. (2023). The artificial intelligence entity as a legal person. *Information & Communications Technology Law*, 15(2), 112–134.
6. Gullo, S. (2024). Deepfakes and the erosion of informational integrity. *Journal of Media and Interdisciplinary Studies*, 16(1), 1–18.
7. Leenes, R., Bayamlioglu, E. (2018). The ‘rule of law’ implications of data-driven decision-making: a techno-regulatory perspective. *Law Innovation and Technology* 10(2):1-19
8. Llansó, E., Van Hoboken, J., Leerssen, P., Harambam, J. (2020). Artificial Intelligence, Content Moderation, and Freedom of Expression. *Information Society*, 36(1), 1–18.
9. Matić Bošković, M. (2024). Implications of EU AI regulation for criminal justice. *Regional Law Review*, 49(3), 470–490.
10. Mehrabi, N., Morstatter, F., Saxena, N., Lerman, K., & Galstyan, A. (2019). A survey on bias and fairness in machine learning. *ACM Computing Surveys*, 52(6), 1–35.
11. Nikiforiadis, A., Tsavdari, D., Mizaras, V., & Ayfantopoulou, G. (2023). Identifying barriers and expectations in MaaS: Users’ and stakeholders’ perspective. *Future Transportation*, 3(4), 1240–1252.
12. Molbæk-Steensig, H., & Quemy, A. (2023). Artificial intelligence and fair trial rights. *Artificial Intelligence and Human Rights*, 265–280.
13. Prlja, D., Gasmi, V., & Korać, M. (2023). Algoritamska diskriminacija. *Uporednopravni izazovi u savremenom pravu* (10), 59–73.
14. Rodrigues, R. (2020). Legal and human rights issues of AI: Gaps, challenges and vulnerabilities. *Journal of Responsible Technology*
15. Smuha, N. A. (2021). Beyond the individual: governing AI’s societal harm. *Internet Policy Review*, 10(3).
16. TRT Balkan. (2025, July 31). Disclosure: Your secrets are not safe with ChatGPT. TRT World.

17. Vadisetty, R., Polamarasetti, A., Guntupalli, R., Rongali, S. K., Raghunath, V., Jyothi, V. K., & Kudithipudi, K. (2021). Legal and ethical considerations for hosting GenAI on the cloud. *International Journal of AI, BigData, Computational and Management Studies*, 2(2), 28–34.
18. Stanford HAI. (2024). AI Index Report 2024. Stanford University.

LEGAL ACTS, REGULATIONS AND OFFICIAL DOCUMENTS

19. European Union. (2000). Charter of Fundamental Rights of the European Union.
20. European Union. (2016). General Data Protection Regulation (GDPR) (EU) 2016/679.
21. European Union. (2024). Artificial Intelligence Act (AI Act).
22. European Court of Human Rights. (2017). *Barbulescu v. Romania*.
23. European Court of Human Rights. (2021). *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*.
24. United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights.
25. United Nations. (1966). International Covenant on Civil and Political Rights.
26. United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child.
27. UN Human Rights Council. (2021). Working Group on Artificial Intelligence – Ethical Guidelines.
28. White House – Office of Science and Technology Policy. (2023). Blueprint for an AI Bill of Rights.
29. National Institute of Standards and Technology. (2023). AI Risk Management Framework.
30. OECD. (2019). OECD Principles on Artificial Intelligence.
31. TRT Balkan. (2025). Izveštaj o privatnosti i ChatGPT komunikaciji.

CASE LAW

32. European Court of Human Rights (ECtHR). (2017). *Barbulescu v. Romania*, Application no. 61496/08.
33. European Court of Human Rights (ECtHR). (2021). *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*, Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15.
34. European Court of Human Rights
35. *Zakharov v. Russia*, Application no. 47143/06, Judgment of 4 December 2015.
36. Supreme Court of Wisconsin
37. *State v. Loomis*, 881 N.W.2d 749, Supreme Court of Wisconsin, Decision of July 13, 2016.

REZIME

Ovaj rad pruža sistematsku analizu ključnih rizika koje savremeni sistemi veštačke inteligencije proizvode po ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava. Polazeći od činjenice da se AI sve intenzivnije integriše u javne politike, pravosuđe, tržišne procese i upravljanje informacijama, rad identifikuje četiri najkritičnije oblasti narušavanja

prava: digitalni nadzor, algoritamsku pristrasnost, automatizovano donošenje odluka u pravosudnim postupcima i ograničavanje slobode izražavanja. U prvom delu analiziraju se mehanizmi masovnog prikupljanja i obrade podataka, uključujući biometrijske tehnologije i prediktivne modele, koji dovode do erozije prava na privatnost i stvaranja strukturalnih asimetrija moći. Zatim se razmatra reprodukcija društvenih nejednakosti kroz pristrasne modele mašinskog učenja, sa posebnim osvrtom na diskriminatorne ishode u zapošljavanju, kreditnom bodovanju i javnom odlučivanju. Posebna pažnja posvećena je primeni AI u pravosuđu, gde netransparentnost algoritama, nedostatak objašnjivosti i rizik od automatizovanog uticaja na sudske odluke ozbiljno dovode u pitanje garancije pravičnog suđenja. U poslednjem delu analiziraju se uticaji automatizovane moderacije sadržaja, personalizovanog rangiranja informacija i generativnih modela na slobodu izražavanja i integritet javnog diskursa. Rad kombinuje normativno-dogmatsku, komparativnu i analitičko-sintetičku metodologiju, pri čemu upoređuje evropski i američki pristup regulaciji veštačke inteligencije. Evropski model, zasnovan na ex ante zaštiti prava i strogim standardima transparentnosti, suprotstavljen je fragmentiranom i tržišno orijentisanom američkom pristupu, što ukazuje na globalnu potrebu za koherentnijim regulatornim okvirom. Zaključak rada ističe da su ovi rizici strukturne prirode i da efikasna zaštita ljudskih prava zahteva kombinaciju tehničke objašnjivosti, demokratskog nadzora, jačanja procesnih garancija i međunarodne harmonizacije pravila. Samo takav pristup može obezbediti da razvoj veštačke inteligencije ostane u granicama koje poštuju dostojanstvo, autonomiju i osnovna prava pojedinca.

Pregledni rad

**UNAPREĐENJE DIGITALNIH KOMPETENCIJA
NASTAVNIKA: E-UČENJE KAO KLJUČ SAVREMENOG
STRUČNOG USAVRŠAVANJA**

Admir Metić

Pedagoški fakultet u Jagodini, Univerzitet u Kragujevcu

Kragujevac, Srbija

admir.metic@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-8354-3335>

Apstrakt

U današnjem digitalno povezanom svetu, digitalna pismenost postaje set kompetencija za svakodnevni život, napredovanje u karijeri i društvenu interakciju. Značaj unapređenja digitalnih kompetencija nastavnika je obuhvaćen u ovom radu, zajedno sa poteškoćama sa kojima se sektor obrazovanja susreće kada inkorporira digitalne veštine u nastavi. Vodeći se rezultatima različitih projekata usmerenih na unapređivanje kvaliteta nastave i personalizaciju učenja kroz unapređivanje digitalnih kompetencija nastavnika, ovaj rad je nastao sa ciljem ukazivanja na smernice za razvoj digitalnih kompetencija nastavnika koje svoje uporište pronalaze u Digitalnom okviru kompetencija za edukatore (DigiCompEdu). Na ključne elemente ovog okvira poput digitalnog okruženja, nastave i učenja, evaluacije učenika i profesionalne interakcije, i njima pratećih kriterijuma za razvoj veština vredno je skrenuti pažnju. Posebno je značajno fokusirati se na unapređenje digitalne pismenosti nastavnika koja pruža mogućnosti nastavnicima da unaprede kvalitet nastave, obezbede inkluzivnost, individualizaciju učenika, i pripreme ih za zahteve digitalnog doba. Zbog toga je u ovom radu posebna pažnja posvećena e-učenju kao ključnoj komponenti stručnog usavršavanja, rada i funkcionisanja nastavnika u savremenom obrazovanju.

Ključne reči: digitalne tehnologije, digitalne kompetencije, nastavnici, e-učenje, stručno usavršavanje.

**IMPROVING TEACHERS' DIGITAL COMPETENCES: E-
LEARNING AS THE KEY TO MODERN PROFESSIONAL
TRAINING**

Abstract

In today's digitally connected world, digital literacy is becoming a set of competencies for everyday life, career advancement and social interaction. The importance of improving teachers' digital competences is covered in this paper, along with the difficulties the education sector faces when incorporating digital skills into teaching. Guided by the results of various projects aimed at improving

the quality of teaching and personalizing learning through the improvement of digital competences of teachers, this work was created with the aim of indicating the guidelines for the development of digital competences of teachers, which find their basis in the Digital Competence Framework for Educators (DigiCompEdu). The key elements of this framework, such as the digital environment, teaching and learning, student evaluation and professional interaction, and the accompanying criteria for skill development are worth drawing attention to. It is especially important to focus on improving the digital literacy of teachers, which provides opportunities for teachers to improve the quality of teaching, ensure inclusiveness, individualization of students, and prepare them for the demands of the digital age. Therefore, in this work, special attention is paid to e-learning as a key component of professional development, work and functioning of teachers in modern education.

Keywords: digital technologies, digital competences, teachers, e-learning, professional development.

UVOD

U savremenom društvu koje je sve više digitalizovano, digitalna pismenost predstavlja ne samo ključnu vještinu za svakodnevni život, već i osnovni preduslov za profesionalni razvoj i društvenu participaciju. S obzirom na rapidni razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija, pojedinci su suočeni s potrebom da razviju širok spektar vještina, kako bi efikasno upravljali digitalnim alatima, prepoznavali i analizirali informacije, komunicirali, kao i aktivno učestvovali u društvenim procesima. Digitalna pismenost, u svojoj najširoj definiciji, obuhvata tehničke, kognitivne, socijalne i emocionalne aspekte, čineći je mnogo više od pukog poznavanja tehnologije; ona uključuje i sposobnost kritičkog razmišljanja, prosuđivanja, kreativnosti i odgovorne upotrebe digitalnih medija. Kako zahtevi savremenog doba nalažu digitalno kompetentnog čoveka, u sferi obrazovanja nastavnici se suočavaju sa sve kompleksnijim zahtevima i izazovima upoznavanja i vladanja savremenom tehnologijom, posebno obrazovnom tehnologijom kao i potrebom da se iste integrišu u sam obrazovni proces. To rezultira ne samo unapređivanjem kvaliteta nastave, obezbeđivanjem interaktivnosti i inovativnosti u nastavnom radu već i podsticanjem učenika da razvijaju digitalne vještine ili unapređuju već postojeće. To podrazumeva proširivanje tradicionalnih pedagoških kompetencija i sticanje novih sposobnosti koje uključuju upotrebu digitalnih alata za kreiranje sadržaja, interaktivnu komunikaciju i evaluaciju, kao i saradnju u virtualnim učionicama (Barać, Bogdanović, Damjanović, 2018). U tom kontekstu, e-učenje postaje neizostavan deo obrazovnog sistema, nudeći fleksibilne, interaktivne i personalizovane metode obuke, koje omogućavaju nastavnicima da se stručno usavršavaju u skladu sa svojim potrebama i rasporedom. Međutim, kako bi obuka bila uspešna, potrebno je implementirati modele koji uzimaju u obzir različite stilove učenja i mogućnosti, omogućujući nastavnicima da se osposobe za efikasno korišćenje tehnologije u nastavi.

Upravo kroz kontinuirano stručno usavršavanje i razvijanje digitalnih kompetencija, nastavnici mogu doprineti stvaranju obrazovnog sistema koji ne samo da prati

napredak tehnologije, već i odgovara na potrebe učenika, čineći ih pripremljenim za raznovrsne izazove za izazove digitalnog društva.

DIGITALNA PISMENOST – NEOPHODNA VEŠTINA 21. VEKA

Tehnički, kognitivni i socio-emocionalni aspekti digitalne pismenosti čoveka ključni su za realizaciju složenih zadataka u današnjem okruženju. Sagledavajući savremeno društvo, sposobnosti efikasnog, efektivnog i kritičkog korišćenja digitalnih alata i tehnologija (računara, interneta i softverskih aplikacija) gotovo su neizostavne za svakodnevni život, funkcionisanje i opstanak, posebno kada se ima u vidu olakšano rešavanje problema i snalaženje u digitalnom svetu. Glister (2007) je posebno ukazao na socijalni aspekt digitalne pismenosti koji na prvom mestu doprinosi aktivnom učešću u društvu i profesionalnom razvoju. Savremenija istraživanja posebno su usredsređena ka kognitivnom aspektu, posebno naporima da se razvoj kognitivnih sposobnosti prikaže kroz korišćenje digitalnih resursa i alata. U različitim tumačenjima digitalne pismenosti, često se naglašava značaj obrazovanog prosuđivanja, kritičkog razmišljanja i svesti o društvenim faktorima koji oblikuju upotrebu tehnologije, uključujući procenu sadržaja i njegovu analizu (Belshaw, 2012: 54). Razmatrajući razvoj digitalne pismenosti, dolazi se do pojma pluralizma, jer se on analizira kroz različite veštine koje ga oblikuju. Digitalna pismenost sastoji se od osam osnovnih dimenzija: kulturne, kognitivne, konstruktivne, komunikativne, samopouzdanje, kreativne, kritičke i građanske. Ovaj koncept obuhvata više međusobno povezanih elemenata, među kojima su funkcionalne sposobnosti, analitičko promišljanje, procena informacija, timski rad, efektivna razmena poruka, inovativnost, razumevanje kulturnih i društvenih aspekata, veština pretraživanja i filtriranja podataka, kao i bezbednost na internetu (Schertler-Rock, Bodendorf, 2021). Iako postoji neslaganje među istraživačima o tačnom broju i vrstama komponenata digitalne pismenosti, nesporno je da ona nije ograničena na tehnička znanja, već pojedincima omogućava da budu deo složenih kognitivnih i društvenih interakcija potrebnih za snalaženje u savremenom digitalnom okruženju. Pored toga, stepen digitalne pismenosti varira među ljudima i može se menjati u zavisnosti od životnog perioda u kojem se nalaze (Bawden, 2008: 17). Premda postoji više pristupa u definisanju digitalne pismenosti, posebno po pitanju komponenti, nije opravdano ni smisljeno svoditi ovaj koncept na fiksni skup veština. Posebno nije održiv ni pokušaj da se stvori jedna statična i univerzalna definicija primenjiva na sve ljude u svim vremenskim okvirima i životnim razdobljima. U pokušajima određivanja ovog koncepta važno je sagledati ga kao dinamičan pojam koji se razvija i adaptira napretku tehnologije. Ključna tačka je da je digitalna pismenost dinamičan pojam koji se razvija i prilagođava napretku tehnologije.

DIGITALNE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA

Digitalna pismenost je poslednjih godina promenila ne samo način komunikacije i poslovanja, već i metode i stilove učenja, izražavanja i istraživanja. U svetu je zabeležen porast upotrebe interaktivnih prezentacija koje su prilagodljive svim platformama, populacijama i uzrastima (Azizović et al., 2017: 373). Napredak u

oblasti informacionih i komunikacionih tehnologija uveo je brojne promene i izazove u svakodnevni život.

U okviru obrazovnog procesa, vaspitanje i obrazovanje nisu puki dodatni sadržaj ili „ekstra modul“ – oni predstavljaju neizostavan i ravnopravan deo srži svakog nastavnog plana, predmeta i aktivnosti (Metić, Mavrić, 2024d). Obrazovne ustanove dužne su pružiti učenicima vrhunsko obrazovanje koje ih osposobljava za uspešan život i rad u društvu različitih kultura (Metić, 2025). Temeljno i kvalitetno obrazovanje ključ je za razvoj ličnosti koja je spremna da samouvereno odgovara na sve izazove i promene savremenog sveta (Muratović, Džanković, 2025). Svaka škola, kao deo zajednice koja neprestano uči i raste, treba otvoreno i redovno ostvarivati saradnju s drugim obrazovnim ustanovama kako bi zajednički podizala nivo i vrednost svojih pedagoških procesa (Metić, 2024b). Da bi obrazovni sistem istinski služio svojoj misiji, neophodno je da svaka učionica blista savremenim tehnologijama i udobnošću, da nastavnici u rukama imaju sve što im srce poželi za čaroliju učenja, te da se studijski programi, posebno oni iz programiranja i računarstva, neprestano razvijaju i cvetaju u skladu s najnovijim pulsom tržišta, jer samo tako mladi talenti postaju pravi čarobnjaci budućnosti (Cvjetković, Vignjević, Muratović, 2025). U današnjem svetu obrazovanje više nije samo privilegija, ono je ključni uslov opstanka. Društvo koje počiva na nauci i brzim tehnološkim promenama zahteva od svakoga od nas da neprekidno usvajamo nova znanja, veštine i kompetencije; one postaju najsnažniji alat za ličnu, profesionalnu i društvenu održivost u eri neizvesnosti (Aljković-Kadrić, Muratović, 2020). Okruženje u kojem se odvija nastava ima čarobnu moć: ono budi i hrani prirodnu radoznalost učenika, održava živim njihov unutrašnji plamen za učenjem i pretvara svaku aktivnost u uzbudljivu avanturu koju sami žele da prožive (Metić, Mavrić, 2024c). Poslednje decenije 20. veka obeležile su eksplozivan tehnološki skok i širok spektar novih društvenih prilika, uz istovremeno buđenje niza rizika koje te promene neizbežno nose sa sobom. Zato današnje obrazovanje ima plemenitu misiju: da mlade ljude opremi sposobnošću da razumeju i koriste moć savremenih tehnologija, da misle oštro i nezavisno, te da sigurno i mudro plove kroz složenost i nepredvidivost sveta u kojem živimo (Metić, 2024a). Obrazovni sektor se ističe kao jedno od područja gde su ove tehnologije već donele značajne promene, ali i gde postoji prostor za dodatna unapređenja. S obzirom na rapidno brz napredak tehnologije, da bi bio uspešan, nastavnik se nalazi u neprekidnom krugu permanentnog usavršavanja i nadgradnje svojih digitalnih veština. Sama složenost digitalnih kompetencija proističe ne samo iz stalnih inovacija u oblasti tehnologije, već i iz njihove povezanosti sa didaktičkim, metodičkim, pedagoškim i psihološkim aspektima nastavnog procesa. Koliko su ove kompetencije delikatne navodi i Ristić (2018: 18) ukazujući da one obuhvataju informacionu i medijsku pismenost, digitalnu komunikaciju i kooperaciju, kreiranje digitalnog sadržaja, zaštitu podataka i digitalnu sigurnost, kao i razumevanje intelektualne svojine, rešavanje problema i razvoj kritičkog mišljenja. Razvoj digitalnih kompetencija spada u prvu oblast (K1) i deo je šireg skupa kompetencija koje se odnose na nastavni predmet, njegovu metodiku i oblast obrazovanja. Kako bi unapredili ove veštine, nastavnici treba da budu upoznati sa tehnološkim alatima koji su povezani sa naučnom disciplinom i

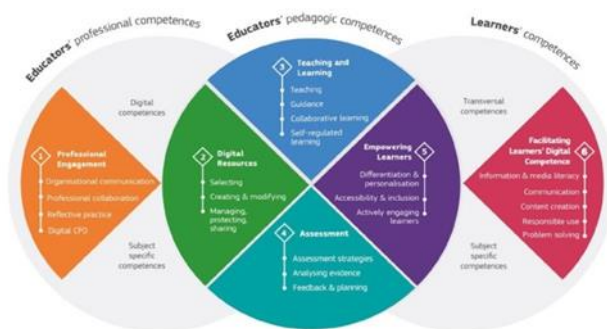
nastavnim sadržajem koji predaju. Razvijene digitalne kompetencije omogućavaju nastavnicima da efikasno planiraju, realizuju, procenjuju i unapređuju nastavni proces. One su postale neophodne za svakodnevni rad, učenje i funkcionisanje u savremenom društvu zasnovanom na znanju. Kao ključna transverzalna veština, digitalna pismenost doprinosi razvoju drugih kompetencija, poput komunikacijskih, jezičkih, matematičkih i prirodno-naučnih. Pojmovi kao što su digitalna pismenost, digitalne veštine i digitalne kompetencije odnose se na sposobnost korišćenja novih tehnologija, dok se u širem smislu koriste izrazi poput informatičke i kompjuterske pismenosti, novomedijske pismenosti, veština 21. veka, e-veština i e-kompetencija (Miljković, Ljujić, 2012: 47).

Koncept digitalne pismenosti obuhvata širok spektar značenja, uključujući ne samo upotrebu digitalnih alata i softvera, već i sposobnost stvaranja digitalnog sadržaja i aktivnog učestvovanja u onlajn zajednicama. Digitalna kompetencija prevazilazi tehničke veštine, jer uključuje i društvene i emocionalne aspekte korišćenja savremenih tehnologija. Dok se digitalne veštine odnose na konkretne zadatke i načine njihove primene, digitalna pismenost se bavi razumevanjem svrhe, konteksta i ciljne grupe kojoj je sadržaj namenjen. Ona ne podrazumeva samo tehničku osposobljenost, već i kritičko promišljanje o informacijama koje se upotrebljavaju i dele, njihovoj relevantnosti i uticaju. Pojam „životnih veština“ često se dovodi u vezu sa primenom informaciono-komunikacionih tehnologija i upoređuje sa osnovnim kompetencijama kao što su pismenost i računanje. Biti digitalno osposobljen danas znači znati kako pretraživati, analizirati i vrednovati informacije, kao i uspešno komunicirati putem različitih digitalnih platformi. Digitalna pismenost se neprestano razvija i prilagođava, budući da je oblikovana promenljivim tehnološkim i društvenim okruženjem (Ristić, 2018: 26). Savremeni pristup digitalnim kompetencijama podrazumeva njihovo sagledavanje kao kombinacije znanja, veština i stavova neophodnih za uspešno funkcionisanje u digitalnom okruženju. Integracija ključnih kompetencija i obrazovnih ishoda u nastavni proces utiče na profesionalni razvoj nastavnika i unapređenje kvaliteta nastave. Visokoškolske ustanove imaju odgovornost da ponude aktuelne obrazovne sadržaje, kreiraju studijske programe u oblastima gde postoji deficit kompetencija i razvijaju nastavne metode koje omogućavaju studentima da steknu i prodube svoja znanja i veštine.

OKVIRI ZA DIGITALNE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA

Razvijeno je nekoliko okvira kompetencija kao rezultat opsežnih istraživanja i konsultacija, koji mogu pomoći u unapređenju digitalnih veština nastavnika. UNESCO je predložio okvir IKT kompetencija za nastavnike, koji pokriva sve aspekte njihovog rada i uključuje tri faze razvoja. Prva faza se fokusira na tehničku pismenost, što omogućava nastavnicima da efikasno koriste IKT za poboljšanje procesa učenja. Druga faza omogućava nastavnicima da prodube svoje znanje o predmetima i primene to znanje na rešavanje složenih problema u stvarnom svetu. Treća faza je usmerena na razvoj veština koje učenici moraju usvojiti kako bi aktivno učestvovali u društvu i radnom okruženju (Kovačević, 2011: 147). Uvođenje novih tehnologija u nastavu menja ulogu nastavnika, pedagoške pristupe i

metodologiju usavršavanja. Primena informaciono-komunikacionih tehnologija i e-učenja u nastavi zavisi od sposobnosti nastavnika da stvori novo obrazovno okruženje. Pored tehnološke integracije, važno je da nastavnik primeni inovativne pedagoške metode koje će aktivirati učenike u procesu učenja. Takođe, značajno je uspostaviti otvorenu komunikaciju, kako bi se olakšala saradnja i razmena ideja, te podsticanje interaktivnosti i timskog učenja. U decembru 2017. godine, Evropska komisija je usvojila DigiCompEdu okvir, koji definiše i opisuje ključne digitalne kompetencije nastavnika. Ovaj okvir obuhvata 22 osnovne kompetencije, koje su svrstane u šest glavnih oblasti: profesionalno angažovanje, kreiranje i korišćenje digitalnih obrazovnih sadržaja, primena digitalnih alata u nastavi, učenju i ocenjivanju, osnaživanje učenika kroz tehnologiju, kao i podrška u razvoju njihovih digitalnih veština.

Slika 1. Okvir za kompetencije nastavnika - DigiCompEdu

DigiCompEdu okvir obuhvata šest oblasti koje se fokusiraju na različite aspekte nastavničkog profesionalnog rada. Prva oblast se odnosi na upotrebu digitalnih tehnologija za komunikaciju, saradnju i profesionalni razvoj nastavnika. Druga oblast obuhvata pronalaženje, odabir, kreiranje i deljenje digitalnih obrazovnih resursa. Treća se bavi upravljanjem i primenom digitalnih alata u nastavi i učenju. Četvrta oblast se odnosi na korišćenje digitalnih tehnologija za vrednovanje učenika. Peta oblast ističe primenu tehnologija za povećanje inkluzivnosti, personalizacije i angažovanja učenika. Šesta oblast je usmerena na podršku učenicima u sticanju digitalnih veština, omogućavajući im kreativno i odgovorno korišćenje tehnologija u različitim aspektima života, kao što su informacije, komunikacija i rešavanje problema (Dinevski, Pšunder, 2007: 263). Važno je napomenuti da su sve oblasti digitalnih kompetencija značajne, ali tek kada se sve kombinuju, nastavnik postaje digitalno kompetentan.

DIGITALNO USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA

Usled brzog napretka tehnologije u svim aspektima života i rada, trenutno usvojena znanja i veštine brzo zastarevaju i potrebno ih je zameniti ili oplemeniti novim. U kontekstu obrazovanja, neizostavni su različiti izazovi i zahtevi koji dolaze sa IKT revolucijom. Tako su nastavnici postavljeni u situacije konstantnog rada na sebi,

posebno u pogledu informatičkog/digitalnog opismenjavanja i upotrebe vještina i znanja iz ove oblasti kako bi poboljšali funkcionisanje obrazovnog sistema. A kako bi išli u korak sa savremenim trendovima u obrazovanju, razvoj njihovih digitalnih kompetencija posebno dobija na važnosti. Ove kompetencije predstavljaju skup različitih znanja, vještina, stavova i sposobnosti potrebnih za efikasno korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija i digitalnih medija (Vujin, 2018). Cilj je da nastavnici koriste IK tehnologije na način koji je promišljen, fleksibilan i siguran, čime unapređuju nastavni proces, kao i druge aktivnosti vezane za profesiju, bilo u online ili offline okruženju. Da bi nastavili da prate savremene trendove u obrazovanju, važno je da posедуju razvijene digitalne kompetencije. Ove kompetencije predstavljaju skup različitih znanja, vještina, stavova i sposobnosti potrebnih za efikasno korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija i digitalnih medija (Kučina-Softić, 2014: 47). Kako digitalna kompetencija pripada ključnim kompetencijama za celoživotno učenje, njeno bliže određenje se može predstaviti kroz tri sastavna elementa ključnih kompetencija: znanja, vještina i stavova. Tako, kada su u pitanju znanja, digitalna kompetencija podrazumeva da pojedinac spozna na koji način digitalna tehnologija podstiče komunikaciju, kreativnost i inovaciju, ali i da osvesti mogućnost, ograničenja, efekte i rizike njihove upotrebe. Takođe, treba da razume opšte principe, mehanizme, logiku na kojoj se zasnivaju digitalne tehnologije, kao i da zna koje su osnovne funkcije i upotrebne mogućnosti različitih uređaja, softvera i mreža (Zivlak, Šafranjić, 2018: 55).

Kastels nabroja i bliže određuje 6 oblasti sadržanih u okviru digitalnih kompetencija nastavnika: a) digitalno okruženje – obuhvata osnovne kompetencije za bezbedno i etičko korišćenje digitalnih tehnologija u društvu, uključujući zaštitu podataka i uređaja, zdravstvenu zaštitu i aktivan doprinos društvu, b) digitalni resursi – kompetencije potrebne za odgovorno korišćenje digitalnih alata u obrazovanju, kao što su pretraživanje, procena i kreiranje sadržaja. c) nastava i učenje – obuhvata sposobnosti za planiranje i kreiranje okruženja koje podržava interakciju učenika i uvažava njihovu različitost, uključujući primenu tehnologije u nastavi. d) ocenjivanje i praćenje napretka učenika – obuhvata savremene metode ocenjivanja i praćenja, kao što su formativno i sumativno ocenjivanje, kao i upotrebu e-portfolija i analitike učenja. e) podrška učenicima – naglašava značaj digitalnih tehnologija za pružanje podrške učenicima koji zahtevaju dodatnu pažnju, uključujući inkluziju i asistivne tehnologije. f) profesionalni angažman – odnosi se na komunikaciju i saradnju u profesionalnom razvoju nastavnika u digitalnom okruženju, uključujući upotrebu e-portfolija (Castells, 2019: 106). Nivoi složenosti kompetencija određuju se prema specifičnostima svake oblasti. Primera radi, na osnovnom nivou, nastavnik koristi tehnologiju za prezentovanje sadržaja i komunikaciju sa učenicima putem digitalnih alata. Na srednjem nivou, očekuje se da koristi alate za audio i video konferencije, platforme za saradnju, programe za čuvanje podataka u oblaku i da kreira jednostavne veb stranice. Na naprednom nivou, nastavnik je odgovoran za stvaranje i prilagođavanje digitalnih učioničkih prostora koji su dizajnirani u saradnji sa učenicima, s ciljem zadovoljavanja njihovih specifičnih potreba i podsticanja aktivnog učenja.

STRUČNO USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA U DIGITALNIM KOMPETENCIJAMA SA POSEBNIM OSVRTOM NA E-UČENJE

Zainteresovanost za e-učenje sve je veća među stručnjacima u različitim jezičkim disciplinama, što dovodi do upotrebe sinonima poput e-učenje i e-obrazovanje. Kada se govori o određenjima termina e-učenje, definicije se obično mogu kategorisati prema dva osnovna pristupa: prvi je tehnički, koji stavlja akcenat na upotrebu tehnologije, dok drugi naglašava pedagoški aspekt, usmeren na proces učenja i podučavanja. Iz tehničkog ugla, e-učenje predstavlja svaki oblik obrazovanja ili učenja koji koristi računarske tehnologije, posebno one zasnovane na Internet mrežama. S druge strane, pedagoške definicije vide e-učenje kao interaktivan, dvosmeran proces između nastavnika i učenika, uz pomoć elektronskih medija, gde je glavni fokus na učenju, dok su mediji samo pomoćna sredstva u tom procesu (Đelošević, 2010: 12). „E-učenje“ obuhvata primenu digitalnih tehnologija kako bi se olakšao obrazovni proces, ali i omogućilo praćenje napretka učenika. Ovaj oblik učenja se često implementira u učionicama, gde nastavnici i učenici koriste različite tehnologije koje pomažu u obrazovanju. Neki od sistema koji se koriste omogućavaju prikazivanje sadržaja bez direktne interakcije, dok drugi omogućavaju aktivno učešće kroz interaktivne testove ili praćenje upotrebe računara. Ipak, govoreći o stručnom usavršavanju nastavnika o e-učenju, važno je skrenuti pažnju da uobičajene forme poput kurseva i radionica, iako važne, ne daju dovoljno na efikasnosti kada se radi o integraciji tehnologije u svakodnevnu nastavu. Na taj način nastavnici nastavnicima se omogućava da uče prema svojim potrebama i vremenu kojim raspolažu, a prevashodno je korisno to što na sadržaj uvek mogu da se vrate (Kuleto, Dedić, 2014: 32). U elektronskom obrazovanju sadržaji su, po pravilu, digitalizovani i onlajn dostupni preko interneta na bilo kojoj lokaciji i u bilo koje vreme.

Nasuprot tome, kod obrazovanja na daljinu nastavnik ne može učenike dodatno aktivirati i motivisati svojim izlaganjem uživo, bojom i jačinom glasa, kretanjima i gestovima, uvidom u pažnju i aktivnost učenika i stalnom dvosmernom interakcijom, zbog čega često izostaje pomoć učenicima u realnom vremenu i ne postoji neposredna komunikacija licem u lice. Najveći izazovi elektronskog obrazovanja ogledaju se u tome što je teško privoleti učenike da upišu onlajn kurs ili program, da aktivno učestvuju u izvođenju i uspešno ga završe i da zavise od tehnologije. Iako e-obrazovanje donosi brojne prednosti, suočava se i sa određenim izazovima. Proces kreiranja nastavnih materijala, testova i zadataka često je dugotrajan, što usporava sprovođenje nastave. Nedostatak društvene interakcije može negativno uticati na motivaciju učenika, jer su primarno usmereni na rad za računarom, bez direktne komunikacije sa vršnjacima i nastavnicima. Tehnički problemi, poput verifikacije identiteta prilikom polaganja ispita, predstavljaju ozbiljan izazov u osiguravanju regularnosti obrazovnog procesa. Pored toga, visok procenat odustajanja od kurseva ukazuje na potrebu za dodatnom podrškom i motivacijom učenika kako bi uspešno završili programe e-učenja (Dmitrić, 2020). Obrazovne aktivnosti treba biti osmišljene na način koji podstiče interakciju, čime se nastavnici ne tretiraju kao pasivni primaoci informacija, već kao aktivni učesnici

koji mogu iznositi svoja mišljenja, postavljati pitanja i dobijati povratne informacije. Takođe, važno je omogućiti im da komuniciraju međusobno i budu nagrađeni za uspešno završene zadatke, bilo da se radi o bodovima ili sertifikatima. Aktivno učenje se često koristi u obliku metoda kao što su diskusije, grupni rad, edukativne igre, učenje kroz podučavanje i testove samoocenjivanja. Budući da su nastavnici različiti, a načini njihovog učenja variraju, treba da bude fleksibilna, prilagodljiva i uz ponudu alternativnih pristupa. Preferencije nastavnika mogu biti različite, od onlajn obuke, preko direktne nastave u učionici, do kombinovanog pristupa. Takođe, kako ukazuje i Staković (2006) treba imati u vidu i različite stilove učenja koji se kreću od samostalnog rada, preko grupnog, do praktične primene naučenog. Budući da se radi o nastavnicima koji poseduju iskustva i znanja iz oblasti koju predaju, kao i preoptrećen raspored njihovih aktivnosti, sa andragoške tačke gledišta neophodno je ponudu programa stručnog usavršavanja adaptirati rasporedu i obavezama nastavnika, uz mogućnost smanjenja obima aktuelnih poslova tokom samog procesa usavršavanja. Takođe, i radne zadatke polaznika obučavanja važno je pažljivo odmeriti.

ZAKLJUČAK

Na osnovu izloženog, jasno je da razvoj digitalnih kompetencija nastavnika nije samo imperativ savremenog obrazovanja već i ključni pokretač unapređenja kvaliteta nastave u digitalnom društvu. Poseban značaj u tom kontekstu ima e-učenje, koje omogućava fleksibilne i personalizovane metode obuke, pružajući nastavnicima mogućnost da kontinuirano unapređuju svoje digitalne veštine. Korišćenjem digitalnih platformi, interaktivnih alata i resursa za učenje na daljinu, nastavnici mogu značajno poboljšati kvalitet obrazovnog procesa, prilagoditi nastavu individualnim potrebama učenika i podstaći inkluzivnost u obrazovanju. Pored same integracije digitalnih tehnologija u nastavu, važno je obezbediti sistemsku podršku za stručno usavršavanje nastavnika u ovom domenu. To podrazumeva razvoj programa obuke koji su usklađeni s aktuelnim tehnološkim trendovima i pedagoškim pristupima, kao i institucionalnu podršku kroz politike koje podstiču digitalnu pismenost i inovacije u obrazovanju. Takođe, saradnja između obrazovnih institucija, donosioca odluka i tehnoloških kompanija može dodatno doprineti stvaranju okruženja koje podstiče kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika. U perspektivi, potrebno je posvetiti posebnu pažnju razvoju strategija koje će omogućiti održivost e-učenja i njegovu širu implementaciju u obrazovnom sistemu. To uključuje jačanje digitalne infrastrukture, prilagođavanje nastavnih planova novim tehnološkim zahtevima i promovisanje kulture digitalnog učenja među nastavnicima i učenicima. Takođe, neophodno je sistematski pratiti efekte primene digitalnih alata i modela učenja, kako bi se na osnovu empirijskih podataka mogli kreirati još efikasniji pristupi u obrazovanju. Prema tome, digitalne kompetencije nastavnika i implementacija e-učenja predstavljaju ne samo odgovor na izazove savremenog obrazovanja, već i priliku za značajno unapređenje obrazovnog sistema u celini. Njihov razvoj treba biti kontinuiran, sistemski podržan i usmeren ka stvaranju dinamičnog i inkluzivnog obrazovnog okruženja koje će

omogućiti učenicima da steknu potrebne veštine za uspešno funkcionisanje u digitalnom društvu budućnosti.

LITERATURA

1. Aljković-Kadrić S., Muratović A., (2020): Menadžment u predškolskom obrazovanju. *Ekonomski izazovi*, 9(18), str. 121-154.
2. Azizovic, E., Kacka, M., Saračević, M., Bihorac, A. (2017), Social networks and students' orthography, *Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP)*, ISSN: 1313-1958, Vol.11, No.2, pp.370-383.
3. Barać, D., Bogdanović, Z., Damjanović, S. (2018): Implementacija personalizovanog sistema elektronskog učenja, Beograd: "TELFOR".
4. Bawden, D. (2008): *Origins and concepts of digital literacy*, New York: "Peter Lang Publishing".
5. Belshaw, D. (2012): What is "digital literacy"? A pragmatic investigation, England: "Durham University".
6. Castells, M. (2019): *The rise of digital literacy: Competencies for the future*, Oxford "University Press".
7. Cvjetković, M., Vignjević, B., Muratović, A. (2025): Kvalitet obrazovanja kao temelj ekonomskog rasta i razvoja. *Ekonomski izazovi*, 14(27), str. 75-88.
8. Gilster, P. (1997): *Digital literacy*, New York: "John Wiley".
9. Dinevski, D., Pšunder, M. (2007): Razvoj nastavnika u informacijskom društvu za omogućavanje doživotnog učenja. *Informatologia*, 40(4), 263-269.
10. Dmitrić, D. (2020): Primena edukativnih računarskih igara i simulacije u e-obrazovanju, Beograd: "FON".
11. Đelošević, N. (2010): LMS u E učenju, Kragujevac: "Institut za matematiku i informatiku".
12. Kovačević, M. (2011): Nastavničke kompetencije. *Vaspitanje i obrazovanje*, 4, 143-155.
13. Kuleto, V., Dedić, V. (2014): *E-učenje elearning*, Beograd: "LNK group".
14. Metić, A. (2024a): Uloga i značaj učitelja za smanjenje rizika od prirodnih katastrofa. *Zbornik radova Naučno-stručnog društva za upravljanje rizicima u vanrednim situacijama*, str. 16-27.
15. Metić, A. (2024b): Vrtić u ulozi zajednice koja uči. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, Vol. 23, str. 146-155.
16. Metić, A., Mavrić, M. (2024c): Elementi ekološkog vaspitanja i obrazovanja i njihov uticaj na razvoj ekološke svesti dece predškolskog i učenika mlađeg školskog uzrasta. *Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke pedagogije i psihologije*, Novi Pazar, str. 134-145.
17. Metić, A., Mavrić, M. (2024d): Istraživačka nastava prirode i društva: kompetencije učitelja za učenje izvan učionice, *MEFkon*, str. 329-336.
18. Metić, A. (2025): The Significance and Role of Police Officers in Building the School as a Safe Environment for All Students. *International Journal of Contemporary Security Studies*, 1(1), pp. 17-24.
19. Miljković, J., Ljujić, B. (2012): Informaciono – komunikacione tehnologije (IKT) i menadžment u obrazovanju, *Pedagogija*, LXVII (3), 45-53.
20. Muratović, A., Džanković, K. (2025): Značaj islamske vjeronauke u formiranju ličnosti učenika osnovnih škola. *Islamska misao*, 17, str. 235-273.
21. Ristić, M. (2018): *Digitalne kompetencije nastavnika i saradnika*, Novi Sad:

- "Fakultet tehničkih nauka".
22. Schertler-Rock, M., Bodendorf, F. (2021): *Fostering Communication Processes in E-education Scenarios*, New York: "IEEE Press".
 23. Stanković, Ž. (2006): *Razvoj tehnologije učenja na daljinu. Nastava i vaspitanje*, LV (2), 169–181.
 24. Vujin, V. (2018): *Model IT infrastrukture za e-obrazovanje*, Beograd: "Fakultet organizacionih nauka".
 25. Zivlak, J., Šafran, J. (2018): *Kompetencije nastavnika u digitalnom dobu*, Novi Sad: "Fakultet tehničkih nauka".

SUMMARY

One important component of successfully integrating technology into the teaching and learning process is the growth of instructors' digital competencies. A key competency of the twenty-first century, digital literacy encompasses technical, cognitive, social, and emotional components that allow educators to employ digital resources to enhance instruction and direct students toward contemporary teaching practices. Enhancing instructors' digital competencies not only raises the standard of instruction but also helps make learning more inclusive and individualized, which makes it easier for students to participate in the learning process. The DigiCompEdu framework, which offers recommendations for teachers' professional development in a digital environment, is thoroughly covered in this article. Important topics covered include student evaluation, the use of digital tools, and the creation of instructional resources. Teachers can acquire not only technical abilities but also critical thinking, analysis, and efficient use of digital technology in the classroom through ongoing professional development. Changes in pedagogical approaches and techniques brought about by the introduction of new technologies and e-learning into the educational system boost student involvement and facilitate more productive collaboration in the classroom. Therefore, in order to meet the demands of contemporary society and deliver high-quality education for future generations, educational institutions must prepare their faculty to function in a digital environment.

Stručni rad

**ULOGA I ZADACI ODGAJATELJA U FORMIRANJU
EKOLOŠKE SVIJESTI KOD DJECE PREDŠKOLSKOG
UZRASTA**

Sabaheta Muratović

Predškolska ustanova „Reuda“

Novi Pazar, Srbija

binasamuratovic25@gmail.com

Apstrakt

U današnjem vremenu, raste fokus društva na razumijevanje koliko je važno razvijati ekološku svijest, naročito zbog sve izraženijih posljedica koje proizilaze iz ljudskog utjecaja na prirodu. U okviru savremenih društvenih procesa, ekološka osviješćenost postaje nezaobilazna tema, posebno zbog sve prisutnijih ekoloških izazova koji su uglavnom rezultat aktivnosti koje čovjek svakodnevno preduzima. Sve izraženije i složenije ekološke krize postale su svakodnevna realnost, što dodatno naglašava važnost odgovornog odnosa prema prirodi. Zbog toga je postalo od suštinskog značaja da se razvija svijest o zaštiti okoliša, kako bi se omogućilo dugoročno rješavanje ekoloških izazova. U tom svjetlu, važno je kontinuirano raditi na razvijanju i produbljivanju ekološke svijesti u svim segmentima društva, jer bez tog temelja nije moguće ostvariti efikasne promjene. Posebno važnu ulogu u ovom procesu imaju odgajatelji, koji bi kroz svoj svakodnevni rad trebalo da podstječu ekološko razmišljanje kod djece još u predškolskom uzrastu. Pored organiziranja aktivnosti koje promoviraju očuvanje životne sredine, oni bi i svojim ličnim primjerom trebalo da predstavljaju model ponašanja, čime direktno utječu na formiranje ekološki osviješćene ličnosti djeteta.

Ključne riječi: Odgajatelji, ekološka svijest, djeca predškolskog uzrasta.

**THE ROLE AND TASKS OF EDUCATORS IN FORMING
ENVIRONMENTAL AWARENESS IN PRE-SCHOOL
CHILDREN**

Abstract

In today's time, society's focus on understanding how important it is to develop ecological awareness is growing, especially due to the increasingly pronounced consequences that arise from human influence on nature. Within the framework of modern social processes, environmental awareness is becoming an unavoidable topic, especially due to the increasingly present environmental challenges that are mainly the result of the activities that humans undertake on a daily basis. Increasingly pronounced and complex environmental crises have become a daily reality, which further emphasizes the importance of a responsible attitude towards nature. Therefore, it has become essential to develop environmental awareness, in order to enable long-term solutions to environmental challenges. In this light, it is important to continuously work on developing and deepening ecological awareness in all

segments of society, because without this foundation it is not possible to achieve effective changes. Educators have a particularly important role in this process, and through their daily work, they should encourage ecological thinking in preschool children. In addition to organizing activities that promote the preservation of the environment, they should also represent a model of behavior by their personal example, thus directly influencing the formation of the child's environmentally conscious personality.

Keywords: Educators, environmental awareness, preschool children.

UVOD

U predškolskim ustanovama, pristup obrazovanju i odgoju u oblasti zaštite životne sredine prilagođava se uzrasnim karakteristikama djece i fokusira se pretežno na afektivni i konativni aspekt razvoja ekološke svijesti i ponašanja. Glavni cilj ovakvog pristupa nije samo prenošenje informacija, već podstjecanje razumijevanja značaja očuvanja sredine u kojoj dijete odrasta. Ekološki odgoj, u tom kontekstu, temelji se na neposrednom iskustvu i omogućava djeci da kroz istraživanje i samostalno otkrivanje okoline razvijaju svijest o važnosti prirode. S obzirom na prirodnu radoznalost, sklonost ka istraživanju i potrebu za učenjem koja karakteriziraju djecu predškolskog uzrasta, teme vezane za ekologiju im se lako približavaju i pobuđuju njihovo interesiranje. Proces oblikovanja ekološkog načina mišljenja započinje još u porodičnom okruženju, gdje dijete ima brojne prilike da razvije osnovne navike i stavove vezane za očuvanje prirode. Ipak, upravo su predškolske ustanove te koje, pored porodice, igraju ključnu ulogu u sistematskom usvajanju znanja o zaštiti životne sredine – i to kroz igru kao osnovni oblik dječjih aktivnosti. Važno je napomenuti da ekološko obrazovanje ne treba da bude ograničeno na rano djetinjstvo, već bi trebalo da prati pojedinca tokom cijelog života. Iz tog razloga, uključivanje ovih sadržaja u obrazovne programe svih nivoa, počev od predškolskog, od suštinskog je značaja. Uloga odgajatelja u ovom procesu je višeslojna – oni ne samo da obezbjeđuju prisutnost tema vezanih za ekologiju u svakodnevnim aktivnostima, već i stvaraju podstjecajno i sadržajno bogato okruženje za učenje. Njihova interakcija sa djecom odvija se spontano, bez nametanja, kroz zajedničko učestvovanje u aktivnostima koje podstječu ekološku svijest. Imajući u vidu koliko je važno rano usmjeravanje u ovoj oblasti, ovaj rad se bavi upravo značajem i ulogom odgajatelja u formiranju ekološke svijesti kod djece predškolskog uzrasta.

RAZVOJ I ZNAČAJ EKOLOŠKE SVIJESTI: ODGOVORNOST, OBRAZOVANJE I EKOLOŠKO PONAŠANJE

Različiti teorijski pravci, sistemi vrijednosti i društveno-ekonomski konteksti uslovlili su pojavu brojnih definiranja ekološke svijesti. Ova raznolikost u tumačenju proizilazi iz činjenice da se ekološkoj svijesti pristupa iz više uglova – od filozofskih i socioloških, do psiholoških i obrazovnih. „Budući da je termin izuzetno širok, koristi se prvenstveno kako bi se naglasio stepen ugroženosti prirodne sredine, naročito kada posljedice ljudskog djelovanja postanu jasno uočljive, a kvalitet života

narušen. U najosnovnijem smislu, ekološka svijest podrazumijeva razvijeno osjećanje odgovornosti prema životnoj sredini, praćeno razumijevanjem važnosti njezinog očuvanja i neophodnosti održivog razvoja“ (Mavrić, Skenderović, 2021: 913). Razvoj svijesti o ekologiji kod djece predškolskog uzrasta oblikuje se kroz iskustva koja uključuju direktan boravak u prirodi, ali i kroz rutinske obrazovno-odgojne procese koji se odvijaju u porodici i u okviru predškolskih programa. Razmjena informacija između roditelja i vaspitača omogućava dublje razumijevanje djeteta i stvara temelje za razvoj stabilnih vrijednosti. Kako navode Muratović i saradnici, „relevantne informacije koje roditelji prenose vaspitačima o djetetu, njegovom položaju u porodici, pomaže vaspitačima da bolje razumiju ličnost svakog djeteta, da poštuju različitosti, što dovodi do toga da roditelji stiču povjerenje u predškolske ustanove i vaspitače“ (Muratović et al., 2021: 23). U savremenom društvenom kontekstu, ekološka svijest zauzima veoma važno mjesto, naročito imajući u vidu rastuće probleme sa životnom sredinom koji su uglavnom posljedica ljudskog utjecaja. „Ustanove za rani dječji razvoj imaju centralnu ulogu u formiranju osnovnih znanja kod najmlađih o zaštiti prirode i unapređenju ekoloških uvjetaa. Kroz svakodnevne aktivnosti u tim prostorima, djeca postupno usvajaju ekološke vrijednosti. Odgajatelji pritom imaju zadatak da osmisle sadržaje koji obrađuju teme očuvanja životne sredine i da kreiraju podsticajno i motivirajuće okruženje koje djeci omogućava aktivno učenje kroz igru i iskustvo“ (Metić, Mavrić, 2025: 137). Razumijevanje ekologije temelji se na stjecanju novih informacija, vrijednosti i stavova koji oblikuju ponašanja sa ciljem smanjenja negativnog utjecaja na prirodnu sredinu, čime se podstječe odgovorniji odnos prema okolini. Ovaj koncept obuhvaća sveobuhvatan uvid u ekološke pojmove, razumijevanje trenutnih ekoloških izazova i akcije koje slijedi iz ekologije. Osnova za takav pristup je ekološko obrazovanje, koje pruža osnovu za razvijanje kritičkog mišljenja u vezi sa prirodom i omogućava promjenu odnosa prema njoj. Vrijednosti vezane za ekologiju su neposredno povezane sa ekološkim saznanjima, koja uključuju prepoznavanje štetnih posljedica ljudskih aktivnosti na prirodne resurse poput zemljišta, voda, vazduha, flore i faune, što direktno utječe na kvalitet života. S obzirom na to, raste globalna svijest o nužnosti zaštite ovih vrijednosti kako bi se očuvala životna sredina. Na kraju, ekološko ponašanje podrazumijeva konkretne akcije koje preduzimaju ljudi u skladu sa naučenim ekološkim principima, kako bi rješavali ekološke izazove i doprinosili očuvanju prirodnih resursa (Marković, 2015). Kada se razmatra u praksi, odnos između ekološke svijesti, vrijednosti i ponašanja može se posmatrati kao konkretna ekološka akcija koju preduzima osoba koja je svjesna ekoloških problema. U kontaktu sa spoljnim faktorima, pojedinac koji je ekološki osviješćen može prepoznati svoj kapacitet i iskoristiti ga za aktivno djelovanje u zaštiti životne sredine. Ako su njegovi principi i stavovi usmjereni ka podršci očuvanju prirode, biće podstaknut da preduzme pozitivan korak koji doprinosi očuvanju okoline. Ova motivacija može se manifestovati kroz svakodnevne izbore koje osoba donosi, zasnovane na ekološkim principima i dostupnim resursima, s ciljem smanjenja negativnog utjecaja na planetu. Sve ove akcije zajedno omogućavaju poboljšanje stanja životne sredine.

OČUVANJE EKOLOŠKE SVIJESTI KROZ PRIZMU ISLAMA: ULOGA KUR'ANA U OČUVANJU PRIRODE

Islam je religija koja duboko poštuje prirodu i naglašava važnost očuvanja okoline. Kur'an kao temeljni izvor islamskih učenja ne samo da pruža smjernice za duhovni život, već daje i konkretne upute za odgovorno upravljanje resursima prirode. U Kur'anu se čovjek poziva na očuvanje i poštovanje Božijeg stvaranja, jer je priroda označena kao blagoslov i povjerenje koje je ljudima dato od Allaha. U Kur'anu se često istječe da je cijela priroda znak Božje moći, mudrosti i ljepote. Čovjek je stvoren da bude Božiji namjesnik na zemlji, što znači da ima odgovornost da upravlja i čuva resurse koje mu je Allah povjerio. „On je za vas sve što postoji na Zemlji stvorio, zatim je Svoju volju prema nebu usmjerio i kao sedam nebasa ga uredio; On sve zna“ (El-Bekare, 2:29). Ovaj ajet nas podsjeća da su resursi na zemlji povjereni ljudima od strane Boga, a njihov zadatak je da ih koriste na pravi način i u skladu s moralnim načelima islama. Islam uči da ljudi ne smiju uništavati ili zagađivati zemlju, jer to predstavlja nepoštovanje prema Božijem stvaranju. Kur'an izričito govori da su ljudi odgovorni za očuvanje prirodne ravnoteže i da njihovo ponašanje ne smije štetiti okolini. „I ne pravite nered na Zemlji, kad je na njoj red uspostavljen, a Njemu se molite sa strahom i nadom; milost Allahova je doista blizu onih koji dobra djela čine“ (El-A'raf, 7:56). Ovaj ajet naglašava da ljudi ne smiju izazivati štetu na zemlji, a naročito kada je ona već u ravnoteži. Svako uništavanje okoliša i resursa je u suprotnosti s islamskim učenjem o odgovornosti prema prirodi. Islam također propisuje štedljivo i umjereno korištenje prirodnih resursa. Ljudi nisu pozvani da rasipaju ili troše resurse bez potrebe, jer to stvara neravnotežu i prekomjernu eksploataciju. „O sinovi Ademovi, lijepo se obucite kad hoćete molitvu obaviti! I jedite i pijte, samo ne pretjerujte; On ne voli one koji pretjeruju“ (El-A'raf, 7:31). Ovaj ajet poziva vjernike da koriste resurse sa zahvalnošću i u umjerenim količinama, ne dopuštajući sebi da postanu rasipnici, jer takvo ponašanje nije od Božijih uputa. Kur'an također ističe važnost poštovanja života svih stvorenja, bilo da su to biljke ili životinje. Svako živuće biće ima svoju vrijednost i ulogu u Božijem planu. „Sve životinje koje po Zemlji hode i sve ptice koje na krilima svojim lete svjetovi su poput vas – u Knjizi Mi nismo ništa izostavili – i sakupiće se poslije pred Gospodarom svojim“ (El-En'am, 6:38). Ovaj ajet potvrđuje da su svi životi povezani i da su svi resursi u Božijem vlasništvu. Upravljači na zemlji (ljudi) moraju odgovorno postupati prema svim stvorenjima, bilo da su to biljke ili životinje. Voda, kao temeljni prirodni resurs, igra ključnu ulogu u islamskom učenju o ekologiji. Kur'an podstječe na štednji i odgovorno korištenje vode, naglašavajući njenu svetost i važnost. „I Mi smo iz vode stvorili svaku živu stvar. Hoćeš li da vjeruješ?“ (El-Enbija', 21:30). Voda je osnovni element života, i islam uči da treba biti pažljiv prema njenom korištenju, te se ne smije rasipati ni trošiti u višku. Islam uči da postoji savršena ravnoteža u prirodi, koju treba čuvati i održavati. Svaka promjena koju ljudi naprave mora biti u skladu s tim balansom, jer svaki oblik neravnoteže može dovesti do negativnih posljedica po okoliš i društvo. „I ne pravite zlo na zemlji nakon što je ona ispravljena“ (El-Bekara, 2:60). Ljudi su pozvani da čuvaju ovu ravnotežu, a bilo kakav pokušaj narušavanja ravnoteže prirode (npr. prekomjerna

sjeća šuma, zagađenje, iscrpljivanje resursa) smatra se zločinom u islamskom učenju. Očuvanje ekološke svijesti u islamu je duboko ukorijenjeno u vjerovanjima i učenjima Kur'ana. Islam poziva vjernike da poštuju i čuvaju prirodu jer je ona dar od Boga, a čovjek je odgovoran za njezino očuvanje. U skladu s islamskim učenjima, ekološka svijest se temelji na principima ravnoteže, štedljivosti, odgovornosti i poštovanja prema svim Božijim stvorenjima. Kroz ove smjernice, islam nudi sveobuhvatan okvir za održivost i zaštitu životne sredine, te poziva ljude da djeluju u skladu s tim principima, kako bi sačuvali planetu za buduće generacije.

DJECA I PRIRODA: PRVI KORACI KA ODGOVORNOM EKOLOŠKOM PONAŠANJU

Odgov i obrazovanje dece u oblasti ekologije tokom predškolskog uzrasta predstavlja značajnu komponentu njihovog sveukupnog razvoja, jer podstječe formiranje ekološke kulture, jača unutrašnju motivaciju za samostalno ekološko djelovanje i omogućava djeci da učestvuju u različitim aktivnostima usmjerenim ka očuvanju i poboljšanju životne sredine, u skladu sa njihovim interesovanjima i sposobnostima. Ovaj proces se može opisati kao „pribavljanje znanja i uvida iz raznih naučnih i životnih oblasti, sa ciljem oblikovanja svijesti, stavova i navika koje doprinose zaštiti okoliša i unapređenju kvaliteta ljudskog života“ (Stanišić, 2008: 86). Tokom ranog dječjeg razvoja, važno je podstjecati emocije poput poštovanja i bliskosti prema prirodnom svijetu i živim bićima. Ključno je da djeca usvoje osnovna znanja iz društvenih i prirodnih oblasti, kako bi razvila sposobnost da očuvaju, unaprijede i obnove životnu sredinu u skladu sa ekološkim načelima. Savremeni pristupi ekologiji zasnivaju se na ideji da je svijet jedinstvena i povezana cjelina, da je čovjek odgovoran za stanje planete i da je neophodno uspostaviti uravnotežen odnos između ljudskog društva i prirodnog okruženja. Priroda se ne bi smela posmatrati kao statičan resurs, već kao dinamičan i promjenljiv sistem, čije narušavanje može imati ozbiljne posljedice za cjelokupno čovečanstvo (Klemenović, 2014). Okruženje u kome ljudi žive treba da bude takvo da doprinosi njihovom zdravlju i omogućava stabilan i prirodan razvoj svih oblika života. Obrazovni sadržaji iz oblasti ekologije, koji su dio programa u predškolskim ustanovama, privlače pažnju i djece i odgajatelja, pa se sa entuzijazmom sprovode u praksi. Zbog svoje savremene važnosti, ekološke teme se uvode još u ranom djetinjstvu, najprije kroz porodične rutine, a zatim se dodatno razvijaju kroz institucionalni rad u vrtićima. Cilj je da se kod djece od malih nogu formiraju korisne ekološke navike, kako bi doprinosila očuvanju planete i zdravlju sredine u kojoj borave. Prirodni svijet pruža prostor za razmišljanje o suživotu sa drugim vrstama koje nastanjuju našu planetu. Sve što nas okružuje ima neprocjenjivu vrijednost – od sunca i nebeskih tijela, do biljaka, vazduha i životinja – a upravo mi imamo odgovornost da sve to sačuvamo (Štrbac, 2009). Razvijanje motiva kod djece da čuvaju prirodu zbog njene estetske vrijednosti predstavlja važan zadatak koji treba ozbiljno postaviti još u najranijem obrazovanju. Sa najmlađima je neophodno voditi razgovore o važnosti zdravog okruženja, kao i o načinima života koji podrazumijevaju svjesno i odgovorno ponašanje čovjeka, kako prema sebi, tako i prema prirodi. U okviru rada u vrtićima, korisno je organizirati aktivnosti koje uključuju opažanje prirodnih procesa, boravak

napolju u skladu sa vremenskim uvjetima i organizacionim mogućnostima, kao i direktan dodir sa prirodnim okruženjem. Posebno je dragocjeno upoznati djecu sa osobinama i ponašanjem različitih biljnih i životinjskih vrsta, sa njihovim razvojnim specifičnostima i ulogom u ekosistemu. Uloga odgajatelja ogleda se u tome da kod djece neguje razmišljanje koje prepoznaje međusobnu povezanost prirodnih elemenata – živih i neživih. „Kako bi bio uspješan u ovom zadatku, odgajatelj mora stalno raditi na svom profesionalnom razvoju u oblasti ekologije, pratiti inovacije i primjenjivati savremene pristupe očuvanju životne sredine, jer je briga o prirodi sastavni dio cjelokupnog razvoja svakog pojedinca“ (Andevski, Knežević-Florić, 2012: 12). Ekološko obrazovanje dostiže svoju pravu svrhu tek kada se ostvari povezanost između znanja o ekologiji, razvijene ekološke svijesti i konkretnog ponašanja koje odražava ta znanja u praksi. Prema Markoviću (2015: 294), to znači „da se kod pojedinca razvija pogled na svijet koji počiva na ideji čovjekove neraskidive povezanosti sa prirodom, gdje se njegove kulturne i praktične aktivnosti ne zasnivaju na iscrpljivanju prirodnih resursa, već na takvom obliku razvoja prirode koji omogućava napredak čitavog društva“.

Budući da učenici osnovnih škola kroz različite nastavne predmete obrađuju teme koje se odnose na zaštitu prirodne sredine, predškolske ustanove imaju zadatak da djeci pruže temeljna znanja i stavove koji će im pomoći da kasnije lakše proširuju i produbljuju razumijevanje pitanja očuvanja životne sredine.

ULOGA I ZADACI ODGAJATELJA U PODSTJECANJU EKOLOŠKE SVIJESTI KOD DJECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Neizostavnu kariku u razumevanju i podsticanju ekoloških aktivnosti kod dece predškolskog uzrasta svakako čini vaspitač. On mora biti stručno osposobljen i spreman za permanentno obrazovanje u pogledu zaštite životne sredine, jer samo tako može uspešno odgovoriti zahtevima i zadacima koji mu se postavljaju. „Naposletku, sticanje kulturnih vrednosti i sistema proističu iz one čovekove potrebe i težnje da svoje bitisanje, svoj život na zemlji oplemeni i oblagorodi“ (Popović, 2020: 362). U pogledu zaštite i unapređivanja životne sredine njegovi zadaci su višestruki i odgovorni. Najvažniji zadatak vaspitača je da kod dece gradi stav prema kojem je ono što ambalaža sadrži značajnije od same ambalaže koja će ionako otići u đubre, kao i da treba birati one proizvode čija se ambalaža može reciklirati (Furlan, 2019). Takođe, kod dece treba podsticati razmišljanje o mogućim posledicama onoga što čine u svojoj životnoj sredini i obaveštava ih o tome. Savić i Terzija (2007: 34) ističu da se oni baziraju na „podsticanju kreativnosti i lične inicijative kod vaspitanika u traganju za rešenjima problema koji se javljaju u zaštiti životne sredine i doživljaju ponosa koji izaziva svest o tome da su na neki način doprineli njihovom rešavanju“. Odgajatelji u predškolskim ustanovama imaju zadatak da razvijaju kod djece interesovanje za životnu sredinu, podstječući ih da prepoznaju prirodu kao vrijednost koja je od značaja za čovjeka u mnogim aspektima, negujući osjećaj harmonije sa prirodnim svijetom. Pored toga, važno je da pomognu djeci da, pored divljenja ljudskim dostignućima, razvijaju poštovanje prema svijetu koji nije stvoren ljudskom rukom, kako prema živim, tako i prema neživim elementima prirode. Također, odgajatelji treba da usmjere djecu na

razumijevanje prirode kao organiziranog sistema u kojem je sve međusobno povezano i uvjetovano, podstječući ih da prepoznaju složeni odnos između čovjeka i prirode. „Vaspitači treba da prepoznaju i razumiju okolnosti i stanja koja se dešavaju u životu djeteta dok boravi u vrtiću, da budu u stanju da razvijaju stavove, sposobnosti, vještine, navike nužne za njihovo djelovanje u pravcu razumijevanja, podrške i pomoći djeteta“ (Muratović et al., 2022: 180). Kroz odgoj, djeca bi trebalo da shvate da su ekološki problemi nasledstvo prošlih generacija, ali da su rješivi zajedničkim naporima, pri čemu svako može doprinijeti očuvanju životne sredine (Kamenov, 2004). Odgajatelji podstječu djecu da razmišljaju o posljedicama svojih postupaka na okoliš i da upoznaju osnovne komponente biološkog i fizičkog svijeta, kao što su vazduh, voda, tlo, biljni i životinjski svijet. Kroz posmatranje i eksperimente, djeca razvijaju sposobnost da samostalno tragaju za odgovorima na pitanja o svijetu oko sebe. Na praktičnim primjerima pravilnog i nepravilnog ponašanja prema životnoj sredini, odgajatelji pomažu djeci da razvijaju sposobnost rasuđivanja i da formiraju životni stil zasnovan na ekološkoj etici i ličnoj odgovornosti za očuvanje okoline. Također, neguju stav prema kojem su ljudi dužni da nadoknade štetu koju su naneli prirodi i njenim stanovnicima, kao i razvijaju zaštitnički odnos prema prirodi i životima svih bića, uključujući i ona koja se često doživljavaju kao neprijatna, poput insekata. Na kraju, odgajatelji djecu uče da male uštede mogu imati veliki utjecaj na očuvanje prirodnih resursa i sarađuju sa roditeljima kako bi zajednički ostvarili ciljeve obrazovanja i odgoja usmjerene na zaštitu životne sredine (Kamenov, 2004). Zaključno, odgajatelji imaju ključnu ulogu u oblikovanju ekološke svijesti kod djece predškolskog uzrasta, kroz kontinuirano obrazovanje i razvoj kreativnosti u rješavanju ekoloških problema. Njihovo angažovanje doprinosi stvaranju odgovorne i harmonične veze između čovjeka i prirode, što je osnova za očuvanje životne sredine u budućnosti.

ORGANIZOVANE AKTIVNOSTI SA EKOLOŠKIM SADRŽAJIMA U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA

Zdravlje i razvoj predškolskih ustanova zavise od sposobnosti i usklađenosti njihovih upravljačkih struktura. U takvim zajednicama, odgajatelji imaju centralnu ulogu, aktivno učestvujući u svakodnevnim obrazovnim i odgojnim aktivnostima koje omogućavaju uspješno funkcioniranje predškolske ustanove (Metić, 2024). Ekološke aktivnosti čine ključnu komponentu pažljivo razvijenog plana i programa za rad s djecom predškolskog uzrasta. Ishodi u vezi sa stjecanjem ekoloških vještina, znanja i svijesti, kao i razvijanje navika za ekološko djelovanje, u velikoj mjeri zavise od sposobnosti i angažiranja odgajatelja. U tom procesu, ključno je da djeca razviju ekološku kulturu koja će ih pratiti tokom cijelog života. Prema Kamenovu (2004: 51), „suština ovih aktivnosti je da se kod djece stvore pozitivni emocionalni odgovori prema prirodi, uz motiviranje za zaštitu i unapređenje životne sredine. Ovaj cilj se može postići samo ako djeca, kroz stvarne situacije koje podstječu njihovu aktivnost, dožive prirodne fenomene na najprikladniji način“. Okruženje u kojem živimo predstavlja najvredniji izvor saznanja i idealnu podlogu za razvoj ekoloških aktivnosti koje omogućavaju neposredno iskustvo. Na primjer, odlaganje

smeća je pitanje na koje treba posebno obratiti pažnju, jer djeca neće shvatiti njegovu štetnost dok ne postane vidljivo ili ih ne ugrozi na neki način. Često se ne razmatra da, iako je otpad uklonjen, čak i na način koji nije u potpunosti ispravan, može ozbiljno ugroziti prirodu, što djeca obično ne prepoznaju bez odgovarajuće edukacije (Berber, 2016). Korišćenje audio-vizuelnih materijala često je korisno u radu sa djecom, naročito kada im je potrebno prikazati živi svijet iz dalekih regiona, egzotične životinje ili rijetke insekte. Selekcija ekoloških aktivnosti u predškolskim ustanovama zavisi prije svega od ciljeva obrazovanja i odgoja usmjerenih na zaštitu životne sredine, koji su u skladu s dječjim razvojnim potrebama, interesovanjima i mogućnostima. Ovo omogućava odgajatelju da slobodno bira aktivnosti, čije realiziranje zavisi od njegove kreativnosti i inovativnosti u planiranju i sprovođenju ekoloških zadataka. „Prvi uslov za kvalitetnu realizaciju ekoloških sadržaja i ostvarivanje cilja i zadatka ekološkog vaspitanja i obrazovanja djece predškolskog uzrasta jeste da odgajatelj bude prihvatljiv model ekološki poželjnog ponašanja“ (Gegić et al., 2024: 222).

Aktivnosti u kojima su uključeni ekološki sadržaji kod djece predškolskog uzrasta vrlo su raznolike. To uključuje, prije svega, otkrivačke aktivnosti koje omogućavaju djeci da se upoznaju sa živim svijetom, uključujući ljude, biljke i životinje. Tu su i radne aktivnosti koje doprinose zaštiti životne sredine, zdravstveno-higijenske aktivnosti koje pokazuju povezanost između zdravlja, higijene i ekologije, kao i aktivnosti moralnog odgoja, koje razvijaju svijest o ličnoj odgovornosti za očuvanje životne sredine. Također, važne su govorne i likovne aktivnosti, među kojima se često prelamaju ekološki elementi.

1. Aktivnosti koje se bave proučavanjem uloga živog i neživog svijeta u životu čovjeka, kao i utjecaja čovjeka na životnu sredinu, od suštinskog su značaja. Proučavanje čovjeka kao dijela ekosistema pomaže djeci da razumiju važnost biljnih i životinjskih vrsta u njihovom životu, kao i ljudsku odgovornost u očuvanju i zaštiti tih vrsta. Ove aktivnosti uključuju upoznavanje sa jestivim biljkama, njihovim branjem i pripremanjem, kao i sakupljanjem lekovitih biljaka za pripremu napitaka. Također, aktivnostima se ukazuje na utjecaj ljudskih djela na smanjenje zagađenja vazduha, vode i zemljišta, smanjenje buke, pošumljavanje, kao i očuvanje plodnog zemljišta, sve s ciljem smanjenja negativnog uticaja na biljni i životinjski svijet (Kamenov, 2004).

2. Kroz aktivnosti koje istražuju ekosisteme i povezanost organskog i neorganskog svijeta, djeca uče o ravnoteži i međuzavisnosti u prirodi. Cilj ovih aktivnosti je upoznavanje sa karakteristikama ekosistema i razumijevanje kako različite vrste utječu na očuvanje prirodne ravnoteže. Kroz posmatranje, djeca prepoznaju razliku između stvaranja organskih materija, njihove potrošnje i mineralizacije.

Uvježbavaju se vještine posmatranja životinja u vještački stvorenim ekosistemima kao što su akvarijumi, terarijumi i insektarijumi. Aktivnosti poput razvrstavanja slika životinja po staništima, modeliranja životinja od plastelina i drugih materijala, kao i pravljenja maketa zooloških vrtova, omogućavaju djeci da vizualiziraju životne zajednice. Također, kvizovi i takmičenja u prepoznavanju staništa životinja i oblikovanju lanaca ishrane dodatno doprinosi razumijevanju ove teme (Kamenov, 2004).

3. Otkrivačke aktivnosti koje omogućavaju djeci da prošire svoje znanje o životnoj sredini i razviju odgovoran odnos prema njoj, uključuju istraživanje prirode, identificiranje biljaka i životinja, kao i učenje o zaštiti i očuvanju okoliša. Ove aktivnosti su naročito atraktivne za djecu predškolskog uzrasta jer uključuju neposredne kontakte sa prirodom, kao što su slušanje zvukova prirode, istraživanje biljaka i životinja, te sakupljanje i čuvanje šumskih plodova. Djeca uživaju u tome, a kroz ove aktivnosti također se uče o prirodnim pojavama i zakonitostima. Pored toga, istraživanje fizičkih osobina prirode, kao što su agregatna stanja vode, pravljenje vetrenjače ili igre u pijesku, omogućavaju djeci da prate i analiziraju promjene u prirodi, čime se dodatno razvija njihova motivacija za očuvanjem prirodnog okruženja (Kamenov, 2004).

4. Aktivnosti usmjerene na zaštitu i unapređenje životne sredine fokusiraju se na edukaciju djece o načinima očuvanja prirodnih resursa, kroz razgovore i praktične primjere koji imaju veliki utjecaj na njihov razvoj. Kod predškolske djece, od esencijalne je važnosti istraživanje međuzavisnosti živih bića i prirodnih resursa, kao i prepoznavanje ekoloških principa u svakodnevnom okruženju. Kroz ove aktivnosti, djeca se podstječu na usvajanje pravila koja čuvaju prirodu, traže konkretna rješenja za smanjenje zagađenja, i razmatraju kako svaki pojedinac može doprinijeti zaštiti životne sredine. Također, koriste se plakati, fotografije i obavještenja sa ekološkim temama, dok su biokutak i biobašta, ako su dostupni, odlična sredstva za praktičnu primjenu ekoloških principa (Kamenov, 2004).

5. Aktivnosti koje se odnose na štednju, racionalnu upotrebu i obnavljanje prirodnih resursa fokusiraju se na učenje djece o ekonomičnom ponašanju, kako bi se izbjeglo rasipanje energije, vremena i sredstava. Kod predškolaca je važno razviti svijest o pravilnom odlaganju otpada, smanjenju količine otpada koji nastaje u svakodnevnom životu, kao i razumijevanju razlike između procesa proizvodnje, potrošnje i razgradnje u prirodi. Reciklaža je ključna tema koja djeci pomaže da shvate kako se otpad može pretvoriti u korisne predmete, čime se doprinosi zaštiti životne sredine i efikasnijem korišćenju resursa (Kamenov, 2004).

Pružanje prilike djetetu da doživi radost što je deo života na planeti i što ličnim učešćem doprinosi prirodnoj ravnoteži, koja je uvjet sveopšteg opstanka. Ekološke aktivnosti se brižljivo planiraju u zajedničkom timskom radu odgajatelja i pedagoga., dok se sadržaji se biraju u zavisnosti od aktuelnosti, dogovorima na nivou vrtića, primjereno uzrastu djece i njihovim interesovanjima.

EKOLOŠKA RADIONICA „SVIJET LEPTIRA – PRIRODA U MINIJATURI“

Organizovane ekološke aktivnosti u vrtiću obuhvataju rad sa prirodnim materijalima. Također, organiziraju se izleti, takmičenja na otvorenom, obilježavanje ekoloških datuma (poput Dana planete Zemlje, Svjetskog dana zaštite životne sredine), kao i priprema eko-bašta i izrada kućica za ptice. Aktivnosti uključuju i prikupljanje i reciklažu ambalaže, izradu ekoloških kostima, postavljanje ekoloških poruka, kao i organiziranje seminara i stručnog usavršavanja za odgajatelje. Pored toga, razvija se saradnja sa različitim organizacijama u cilju implementacije ekoloških inicijativa.

Cilj: Razvijanje svijesti o zaštiti prirode, stvaranje uvažavanja prema ugroženim vrstama, podsticanje kreativnosti i saradnje između djece.

Zadatak za djecu: Djeca će napraviti modele leptira od prirodnih materijala, istražujući biljke koje privlače leptire i značaj leptira u ekosistemu.

Materijal: Prirodni materijali (slama, lišće, cvetovi, grančice, kamenčići), plastelin, karton, lepak, boje, sečivo za izrezivanje, drveni štapići, sivi i beli papir.

Opis aktivnosti:

U ovoj radionici djeca će ući u svijet leptira i njihove uloge u prirodi. Radionica počinje kratkim razgovorom o leptirima: šta oni rade, koja je njihova uloga u prirodi i zašto su važni za životnu sredinu. Ovo je idealna prilika da djeca saznaju kako leptiri pomažu u oprašivanju biljaka, kao i kako ugroženi leptiri imaju važnu ulogu u ekosistemu. Deca će zatim, uz pomoć odgajatelja, od prirodnih materijala (lišće, cvjetovi, slama, grančice) kreirati leptire. Prirodni materijali će služiti kao osnova za kreiranje krila, tela i drugih dijelova leptira. Djeca će koristiti lepak i sečivo za izrezivanje različitih oblika, kako bi dobila leptire koji će izgledati što realističnije. U ovom procesu, dečija kreativnost će doći do izražaja, ali i svijest o potrebi korištenja prirodnih materijala i ekološki prihvatljivom dizajnu. Nakon što djeca završe sa izradom leptira, nastaviće sa stvaranjem minijature ekoloških vrta. Ljuljaške, cvijeće i male biljke će biti raspoređene oko leptira. Na ovaj način, djeca će vizuelno predstaviti utjecaj leptira na okruženje, učiti o zaštiti biljaka koje privlače leptire i, također, razmišljati o održivosti i zaštiti njihovih prirodnih staništa.

Širenje aktivnosti:

U drugoj fazi radionice, djeca će imati priliku da razmotre vrste leptira koje su ugrožene. Ljudski utjecaj na njihovu populaciju će biti obrađen kroz konkretne primjere (npr. uništavanje staništa ili upotreba pesticida). Ovo će biti prilika da se djeca uključe u razgovor o načinima smanjenja svog negativnog utjecaja na prirodu.

Dodatni korak:

Kako bi djeca još više saznala o leptirima, organiziraćemo kratki kviz o leptirima i biljkama koje privlače ove insekte. Na kraju, dječje radove možemo izložiti u holu vrtića, uređujući mini-ekspoziciju "Svijet leptira" u kojoj će biti prikazani svi modeli i priručnici o značaju zaštite leptira u prirodi.

Zaključak:

Radionica se završava kratkim razgovorom sa djecom o važnosti očuvanja leptira i ostalih insekata, kao i o značaju biljaka u našem životu. Ljudi i priroda ne postoje odvojeno, već čine jedan neraskidiv sistem, koji moramo zajedno čuvati.

ZAKLJUČAK

Formiranje ekološke svijesti kod djece predškolskog uzrasta predstavlja temeljnu pretpostavku za izgradnju odgovornog odnosa prema prirodi i očuvanju životne sredine. Djeca u najranijem dobu usvajaju stavove i navike koje će kasnije oblikovati njihovo ponašanje kao odraslih osoba, stoga je važno da proces ekološkog odgoja započne upravo u predškolskim ustanovama. U tom procesu, odgajatelji zauzimaju centralno mjesto, jer su oni ti koji svakodnevno, kroz neposredan rad sa djecom, imaju priliku da oblikuju svijest o važnosti očuvanja prirodnih resursa i održivog načina života. Kroz osmišljene aktivnosti, igre u prirodi, kreativne

radionice i vlastiti primjer odgovornog ponašanja, odgajatelji postaju uzori koji djecu uče poštovaanju i harmoniji sa prirodnim svijetom. Njihova uloga nije ograničena samo na prenošenje znanja, već i na podstjecanje kritičkog mišljenja, razvoja empatije prema živim bićima i razumijevanja međusobne povezanosti čovjeka i okoline. Također, važno je istaći da ekološki odgoj ne smije biti izoliran segment obrazovnog procesa, već mora biti integriran u sve aspekte rada predškolskih ustanova, jer samo tako može ostaviti trajan trag. Posebnu dimenziju ekološke svijesti pružaju i religijski principi, među kojima islamska učenja o očuvanju prirode zauzimaju važno mjesto. Kroz Kur'anske poruke o odgovornosti prema Božijem stvaranju, djeci se dodatno usađuju moralne vrijednosti koje podstječu brigu o prirodi, štedljivost i očuvanje ravnoteže u ekosistemu. Na taj način, odgajatelji ne samo da doprinose intelektualnom i emocionalnom razvoju djece, već i oblikuju njihove stavove o životu i zajedničkoj budućnosti. Zaključno, može se reći da uloga odgajatelja u formiranju ekološke svijesti kod djece predškolskog uzrasta ima dalekosežan značaj, jer od kvaliteta i posvećenosti njihovog rada zavisi u kojoj mjeri će buduće generacije biti spremne da prepoznaju i rješavaju ekološke izazove. Samo kroz kontinuiran i sistematski pristup, zasnovan na povezivanju teorijskih znanja i praktičnih aktivnosti, moguće je stvoriti društvo koje će živjeti u skladu s prirodom i graditi održivu budućnost za sve.

LITERATURA

1. KUR'AN
2. Andevski, M., Knežević-Florić, O. (2012). *Obrazovanje i održivi razvoj*. Novi Sad: Savez pedagoških društava. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
3. Berber, S. (2016). *Ekologija*. Sombor: Pedagoški fakultet.
4. Furlan, I. (2019). *Ekološka svijest i ekološko ponašanje*. Primenjena psihologija. Zagreb: Školska knjiga.
5. Gegić, A., Muratović, A., & Muratović, A. (2025). Uloga odgajatelja i njihove (ne) razvijene ekopedagoške kompetencije za podsticanje ekološkog ponašanja djece. *RAZVOJ ODNOSA ČOVJEK-SREDINA KROZ PRIZMU EKOLOŠKE PEDAGOGIJE I PSIHOLOGIJE*, br. 2, str. 214 – 224 (<https://doi.org/10.5281/zenodo.15341453>).
6. Kamenov, E. (2004). *Zelena planeta*. Novi Sad: Dragon.
7. Klemenović, J. (2014). *Ekološko vaspitanje i obrazovanje dece predškolskog uzrasta*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
8. Marković, D. (2015). *Socijalna ekologija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
9. Mavrić, M., Skenderović, I. (2021): *Dramatization as a Methodical procedure in Developing Ecological Habits of Preschool Children*, *New Technologies, Development and Application IV*, pp. 912-921 (https://www.researchgate.net/publication/351489552_Dramatization_as_a_Methodicalprocedure_in_Developing_Ecological_Habits_of_Preschool_Children).
10. Metić, A. (2024). Vrtić u ulozi zajednice koja uči. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, br. 23, str. 146-155 (<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1451-3870/2024/1451-38702423146M.pdf>).
11. Metić, A. Mavrić, M. (2025). Elementi ekološkog vaspitanja i obrazovanja i njihov uticaj na razvoj ekološke svesti dece predškolskog i učenika mlađeg školskog uzrasta. *Međunarodna konferencija o ekološkoj pedagogiji i ekološkoj psihologiji*

- RAZVOJ ODNOSA ČOVJEK-SREDINA KROZ PRIZMU EKOLOŠKE PEDAGOGIJE I PSIHOLOGIJE, br. 2, str. 134-145 (<https://zenodo.org/records/15310318>).
12. Muratović, A., Muratović, A., & Bakić, A. (2022). Cooperation of parents and educators in the process of acquiring socio-emotional skills in children. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, Novi Pazar, 21, 176-188. (<https://doi.org/10.5937/univmis2221176M>).
 13. Muratović, A., Muratović, A., & Mekić, E. (2021). Influence of parents' attitudes on cooperation on the promotion of family participation in a preschool institution. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, Novi Pazar, 20, 13-25. (<https://doi.org/10.5937/univmis2120013M>).
 14. Popović, B. (2020). *Duhovna aroma vremena i kulturni kompromis*. Leposavić: Institut za srpski jezik i kulturu.
 15. Savić, I., Terzija, V. (2007). *Ekologija i zaštita životne sredine*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 16. Stanišić, J. (2008). *Značaj ekološkog vaspitanja i obrazovanja*. Novi Sad: Srpski filozofski forum.
 17. Štrbac, S. (2009). *Ekologija u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

SUMMARY

This paper investigates the significant role that educators play in the formation of environmental awareness among preschool children. Through a theoretical and practical framework, it is explained how ecological values are transmitted to children through daily activities, games and immediate stay in nature. Special emphasis is placed on the importance of early adoption of ecological habits, because it is at this age that the foundations are laid for responsible behavior towards nature in adulthood. The work highlights the role of Islam in preserving the natural environment, emphasizing ethical principles from the Qur'an that encourage care for God's creation. Various ways in which educators can, through organized activities, develop children's sense of connection with nature, but also make them aware of the harmful consequences of human activities, are shown. Through examples of ecological workshops, it was shown how practical work can contribute to the adoption of positive attitudes and responsible environmental behavior. It is concluded that the role of educators is crucial for shaping generations that will be aware of the importance of environmental protection.

GENDER, RACE, AND CLASS IN GO SET A WATCHMAN AND TO KILL A MOCKINGBIRD

Amina Plojović

University of Novi Pazar

Novi Pazar, Serbia

aminaplojovic.np01@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0009-0002-3017-0601>

Abstract

Gender, race and class studies explain how societies establish and maintain inequalities in different settings. When it comes to exploring moral dilemmas and social justice, American literature continues to be among the most influential bodies of works. This paper examines the complex relationship between gender, race and class in Harper Lee's novels *Go Set a Watchman* and *To Kill a Mockingbird* through the lens of intersectionality theory coined by Kimberlé Williams Crenshaw. The use of intersectionality theory in the context of these works is notable due to its focus on how intertwined, multiple identities interact to form characters' experiences of privilege or oppression. In order to demonstrate those instances, the analysis aims to examine struggles characters in the novels face in navigating their intersecting identities within the confines of their social environment, particularly the Jim Crow era and the Civil Rights Movement. By using particular excerpts from the novels, this research pays special attention to power relations and social dynamics in the fictional Maycomb County where plots are set.

Keywords: intersectionality theory, Harper Lee, gender, race, class, identity, social dynamics.

ROD, RASA I KLASA U ROMANIMA „ČUVAR MORALA“ I „UBITI PTICU RUGALICU“

Apstrakt

Analiza roda, rase i klase istražuje načine na koje se nejednakosti stvaraju i održavaju u različitim kontekstima. Američka književnost se smatra jednim od najutjecajnijih književnih korpusa koji se bavi temama socijalne pravde i pitanjima morala, što posljedično pruža uvid u ključne perspektive o ovim kategorijama identiteta. Vođena teorijom intersekcionalnosti Kimberli Viliijams Krenšo, ova teza istražuje složene interakcije između roda, rase i klase u romanima Harper Li "Čuvar morala" i "Ubiti pticu rugalicu". Intersekcionalna analiza romana je značajna jer se fokusira na načine na koje višestruki identiteti, međusobno povezani, zajedno djeluju kako bi oblikovali iskustva ugnjetavanja ili privilegija likova. Analiza nastoji istražiti kako se likovi snalaze u svojim višestrukim identitetima unutar ograničenja svog društvenog okruženja - konkretno, ere Džima Kroua (rasna segregacija) i Pokreta za građanska prava - tvrdeći da kombinacija identiteta koje utjelovljuju određuje njihov društveni položaj i iskustva. Posebna pažnja posvećena je dinamici moći i društvenim

odnosima u izmišljenom okrugu Mejkomb, s naglaskom na to kako ove sile oblikuju društvene uloge i individualno djelovanje. Konačno, teza naglašava kako djela Harper Li doprinose širim raspravama o rasizmu, rodu i pravdi u američkoj književnosti, oslanjajući se na konkretne primjere iz oba romana.

KLjučne riječi: teorija interseksionalnosti, Harper Li, rod, rasa, klasa, identitet, društvena dinamika.

INTRODUCTION

American literature is distinguished by its abundant exploration of various identities within human beings. It encompasses, and transcends, themes such as (anti)racism, gender, class, power dynamics, and social justice. The literary criticism addressing these themes in *To Kill a Mockingbird* and *Go Set a Watchman* by Harper Lee is significant. However, the problem is that even though the works received critical attention, relatively little research has focused on how multiple different factors intertwine in shaping characters' experiences and identities.

This paper sets out to examine gender, race, and class, intersectionally, in Lee's works. The intersectional analysis of these novels takes into consideration a broader spectrum of circumstances, viewing them as interconnected elements.

Intersectionality represents a modern approach in dealing with racism, discrimination, and other social inequalities. In the years that have passed, the notion of intersectionality has shown itself to be fruitful and has been used in a variety of academic fields, including feminism studies, ethnic studies, queer studies, legal studies, literature, philosophy, history, sociology, and anthropology. Thus, it provides the most suitable framework for this analysis.

The concept itself is introduced by Kimberle Crenshaw, an American civil rights advocate. Crenshaw articulates her ideas in her seminal article titled *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. Kimberle Crenshaw initially focuses on the experiences of Black women. However, the principles of intersectionality theory have since been applied to other members of marginalized groups, as well.

The paper includes a thorough review of the intersectionality theory, depiction of the American South thus offering insight into the novels' cultural and historical background, and, at its core, it examines the identity negotiation of two female characters: Jean Louise Finch and Calpurnia, and investigates power relations and social dynamics within the fictional Maycomb society.

RESEARCH METHODOLOGY

The implementation of intersectionality theory in close reading analysis of excerpts from the novels provides a new, broader viewpoint on Lee's books, the one lacking in currently available research. The aim of this paper is to demonstrate how characters' experiences are shaped by the combinations of their gender, race, and class rather than just one of these factors alone. Accordingly, it addresses the

following research question: What is revealed about the ways female characters negotiate their identities when examined through an intersectional reading?

When one focuses on how characters deal with these intersections, deeper insight into difficulties of navigating identity in such society is gained. Thus, the paper hypothesis proposes that the negotiation of identity for female characters Jean Louise Finch and Calpurnia is influenced simultaneously by gender, race and class, and cannot be understood properly if these factors are analysed in isolation.

Investigating how racism affects marginalised communities and addressing gender inequality in middle class society are among the objectives of the paper, as well as the investigation of the clash between established norms of behaviour and individual preferences, especially in female characters. To achieve the objectives, the research employs a qualitative approach to compare and analyze selected works.

THEORETICAL FRAMEWORK

During a time of profound societal upheaval in the twentieth century, intersectionality emerged. Long-standing systems of domination ended with the Cold War conclusion, the rise of the worldwide women's movement, and civil rights campaigns in multicultural democracies (Collins, 2019, p. 1).

Kimberlé Crenshaw's 1989 article focused on Black feminist criticism, thus introducing what would become an impactful theory – intersectionality (Carbado, 2013, 811). The study primarily reflects Crenshaw's effort to contribute to Black feminism. She aimed to illuminate the negative effect that not regarding race and gender as separate categories has on individuals' social realities (Crenshaw, 1989, p. 1). Thus, in her work, she transcended the "single-axis framework", and pointed out the multidimensional nature of experiences Black women face in their everyday life. Crenshaw further advocated that the multiple oppressions and subordinations Black women experience cannot be fully analysed without relying on the principles of intersectionality (Crenshaw, 1989, p. 2).

The concept of intersectionality represents the way multiple oppressions are experienced. In her article, *Intersectionality's Definitional dilemmas*, Patricia Hill Collins emphasized the emerging difficulty in defining intersectionality. Since its inception, intersectionality has been applied across a diverse range of practices, interpretations, methodologies, and political orientations. Collins provides critical insight into the concept, arguing that race, class, gender, sexual orientation, ethnicity, nation, ability, and age do not operate as mutually exclusive entities, but instead interact to create complex social realities that produce profound social inequities (Collins, 2015, pp. 2-3).

The term intersectionality has gained methodological and theoretical significance in feminist studies, critical anti-racist education, cultural studies, and various additional fields over the past thirty years (Mojab & Carpenter, 2019, p. 2). However, Delia D. Aguilar reminds us that when Crenshaw first coined the term, she did not expect it becoming a theory or even a methodology (Aguilar, 2015, p. 208). Since then, intersectionality has been elaborated by postmodern and poststructural feminist

scholars focusing on identity and subjectivity (Mojab & Carpenter, 2019, p. 2). The rapid and global growth of intersectionality theory has led to debates over its fundamental principles, with concerns about misunderstanding and misuse. It is even considered to be misunderstood and misused as addressed by Ange-Marie Hancock in her book *Intersectionality: An Intellectual History* (2016, p. 4).

Intersectionality shares its commitment to addressing systems of power and oppression with several other theories, including feminism, Critical Race Theory (CRT), and Marxism. In order to promote systemic change across multiple levels of identity and social structure, these theories not only cover but also go beyond particular identity categories (Sumi, Crenshaw, & McCall, 2013, p. 788). Nonetheless, although initially proposed by Black feminists, the idea of intersectionality aimed to challenge antiracist and feminist ideologies that failed to “accurately reflect the interaction of race and gender” (Smith, 2013, p. 3), and additionally, intersectionality practitioners have urged white feminists to put an emphasis on understanding the intersecting issues of race, gender, and class (Carastathis, 2014, p. 304). In summary, intersectionality theory has been influenced by feminism and CRT, but it transcends these two fields. The same applies to Marxist theory and practice, which seeks to bring together those oppressed by capitalism and economically exploited. It is supported and enhanced by the intersectional approach (Smith, 2013, pp. 11-12).

CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT OF THE AMERICAN SOUTH

Harper Lee set the plot of her novels in the state of Alabama, her homeland, during her childhood years. Her first published novel, *To Kill a Mockingbird*, was released in 1960, although it was written latter. The narrative is set in Maycomb, a fictional town in Alabama, during the Great Depression and the Jim Crow era in 1930s. The second novel, *Go Set a Watchman*, was written before *To Kill a Mockingbird*, in 1957, but serves as a sequel, following Scout as an adult returning to her home in Maycomb. It was released in 2015 and the plot is set two decades after the events of *To Kill a Mockingbird*, effectively placing it in the 1960s, the same time *Mockingbird* was published.

Harper Lee included instances from her real life in her fiction, with characters in the book said to greatly resemble important figures from her own experiences. Additionally, the setting and background of the novels closely mimic the reality of the American South during the time they were written and published.

The circumstances African Americans faced in the Deep South, changes in their legal rights, and the volatile racial relations at the time the books were written and set all contributed to the novels’ profound impact. These were the years of the most significant moments in the history of civil rights, many of which took place in Alabama and provided the historical context for the novels.

There are several important historical events to consider when examining the background of Lee’s novels *To Kill a Mockingbird* and *Go Set a Watchman*. First

and foremost, it is crucial to understand the economic and social circumstances of the 1930s, a period marked by the Great Depression. Claudia Durst Johnson highlights in her book *Understanding To Kill a Mockingbird: A Student Casebook to Issues, Sources, and Historic Documents* that the Great Depression further exacerbated tensions between black and white people (Johnson, 1994, p. 16).

Additionally, events such as the Montgomery bus boycott, Martin Luther King's rise to leadership, and Autherine Lucy's attempt to enroll in the University of Alabama graduate school, all relating to a broader issue – racial segregation, also known as the Jim Crow era, influenced the novels (Johnson, 1994, p. 86). This separation was a way of life in the South. White and black people attended separate churches (as seen with Calpurnia and the Finches in the novel), lived in separate neighborhoods, and ate in separate restaurants. The circumstances described were just part of the unsafe and unstable atmosphere in which *To Kill a Mockingbird* and *Go Set a Watchman* were situated.

A complete appreciation, and true comprehension of Lee's work depends on recognizing the events that took place in Alabama during the 1930s and 1950s (Johnson, 1994, p. 12). This multi-layered social and legal environment gave rise to the story of a black man facing false accusations of rape in the former novel, and in the latter novel, it depicted Jean-Louise's struggles to cope with the pervasive racism embedded at every level of society.

Identity Negotiation and Intersectionality

Negotiating one's identity in diverse social contexts is affected by various factors, as studied by numerous researches. Stella Ting-Toomey developed what is known as "Identity Negotiation Theory". She argued that individuals' identities are numerous and multi-layered, including, and surpassing, aspects such as culture, religion, social class, sexual orientation etc. (Ting-Toomey, 2015, p. 1).

Ting-Toomey's view of individuals having "multifaceted identities" is in agreement with the idea of intersectionality asserting the existence of multiple intersecting identities. Consequently, understanding that a variety of factors influence one's identity reveals how relative it is. This notion is similarly expressed in the introduction of the interdisciplinary study edited by Yasser Fouad Selim and Eid Mohamed *Who Defines Me: Negotiating Identity in Language and Literature*: "...identity is – and always has been – unstable and mutable, which is to say that identity is constructed, deconstructed, and reconstructed, only to be deconstructed and reconstructed again and again, ad infinitum. Time and place are variables" (Selim & Mohamed, 2014, p. 1). Furthermore, a sense of identity of an individual may be impacted by changes in the prevailing social standards. In the United States, for example, feminism and the civil rights movements altered social cultural expectations for African-Americans and women. In order to sustain peace and mutual relationships, people follow a number of identity negotiation concepts (Swann & Bosson, 2008, pp. 463-466).

Harper Lee's works reflect these changes in the relationships between characters. The identities of characters belonging to different race, class, or gender are

influenced by multiple background factors that intertwine and shape their experiences and interactions. The following pages will provide an in-depth analysis of two significant characters – Jean Louise (Scout) Finch and Calpurnia.

The Character of Jean Louise

At the core of the novels is Jean Louise's struggle to negotiate her identity and reconcile it with the norms imposed by her environment regarding race, gender, and class. In *To Kill a Mockingbird*, she is an eight- and nine-years old girl primarily raised by her father Atticus. Besides her father, she spends much of her time with her brother Jem, friend Dill, and Calpurnia, a Black made. Growing up predominantly surrounded by male figures significantly impacts her struggle to accept conventional gender roles. Thus, her manners are perceived as tomboyish (Hakala, 2010, p. 13).

Atticus Finch, her father, is her main role model, and the most important male figure in her life, in the novel described as "the most potent moral force" for Jean Louise (Lee, 2015, p. 117).

He has the greatest influence on Jean Louise through his instillations of principles such as equality, fairness, and critical thinking in her. Jean Louise's beliefs are influenced by his progressive views on ethics and race (Markey, 2010, p. 165).

It is her father who demonstrates a more thoughtful and respectful approach toward Black people, in stark contrast to the prevailing attitudes in their community, by showing respect to Calpurnia and deciding to defend Tom Robinson. For instance, when asked to dismiss Calpurnia from her duties in their house, he strongly denies and emphasizes the significance of her role in their household (Lee, 1989, p. 28).

Over the course of the novel, Atticus is dedicated to justice and urges his children to reject institutionalized customs that promote inequality, advising his daughter to "keep her head up and fist down" (Afzal, Dar, & Hussain, 2023, p. 330). Over time, she internalizes her father's values and adopts them as her own ideals. Her consciousness becomes intertwined with his, and she begins to use his principles as her moral compass. Consequently, in *Go Set a Watchman*, Jean Louise is deeply enraged and feels "betrayed" when she realizes her father is a member of a racist organization (Lee, 2015, p. 113).

Additionally, her conflict with her father extends beyond race, illuminating her insecurities regarding her gender identity.

Why in the name of God didn't you marry again? Marry some nice dim-witted Southern lady who would have raised me right? Turned me into a simpering, nearly-mouthed magnolia type who bats her eyelashes and crosses her hands and lives for nothing but her lil'ole husband. At least I would have been blissful. I'd have been typical one hundred percent Maycomb; I would have lived out my little life and given you grandchildren to dote on; I would have spread out like Auntie, fanned myself on the front porch, and died happy (Lee, 2015, p. 249).

In the excerpt, Jean Louise satirically critiques the conventional, idealized image of a Southern lady, thus expressing her disdain for this gendered stereotype of women as “simpering, mealy-mouthed magnolia type” who live blissfully ignorant lives confined to their homes. She imagines a parallel existence where she conforms to this ideal, much like her Aunt, who adheres to societal norms. This instance critiques the restrictive roles that hindered women’s individuality and independence in the South. While Jean Louise acknowledges that conforming to this stereotype might have led to a more “blissful” life, her rejection of it emphasizes her desire for autonomy and freedom.

Throughout the novels, Jean Louise’s ideals evolve from a child’s naïve adherence to her father’s opinions to a grown-up critical evaluation. Her previous idealization of her father is shattered, and she is forced to accept the reality and come to terms with the new perspective.

When you happened along and saw him doing something that seemed to you to be the very antithesis of his conscience – your conscience – you literally could not stand it. It made you physically ill. Life became hell on earth for you. You had to kill yourself, or he had to kill you to get you functioning as a separate entity (Lee, 2015, p. 265).

Jean Louise does not have any female friends, and her participation in games and activities traditionally associated with boys fosters a resistance to the conventional gender roles that persist into her young adulthood. She views her female gender with significant negativity and what contributes to it are her brother’s gender hostile remarks. He addresses his sister as “girl” his sister only when indicating an insult (Lee, 1989, p. 42, 45). When she is in the company of women she feels awkward, and bored, in her own words: “...resigned to her fate...” (Lee, 2015, p. 128). The sense of estrangement was deepened by her belief that she was not welcome in the female world (Lee, 2015, p. 116).

The relationship with female authorities in her life is rather complex. Her mother died before she could remember her, and Scout, as well as the rest of the characters, attributes her tomboyish tendencies in part to being motherless. Ruminating on an interaction with her father on adequate behaviour she remarks that having a motherly figure is necessary for acquiring manners typically associated with girls (Lee, 1989, p. 148). Thus, this comment highlights her recognition of the need for maternal influence in her life (Hakala, 2010, p. 41).

Calpurnia, even though a Black housekeeper, stands as a key parental figure alongside her father. Scout acknowledges being “raised by a white man and a Black woman” (Lee, 2015, p. 179). Calpurnia introduces her to the Black community, proper table manners, and topics such as menstruation and intercourse, addressing the gaps left by the absence of a motherly figure. For instance, when Calpurnia learns about Scout’s fear of being pregnant after a boy kissed her, she refers to her as “the most ignorant child” (Lee, 2015, p. 137).

In Chapter 12 of *To Kill a Mockingbird*, after a quarrel with her brother, Jean Louise turns to Calpurnia, who welcomes her into the kitchen (p. 127). At this moment, she

begins to perceive Calpurnia as a model of femininity. This interaction represents a rare instance where Scout views femininity positively (Hakala, 2010, p. 44).

Besides Calpurnia, another female figure introduced to illustrate Jean Louise's struggle with her gender identity is Aunt Alexandra. One could say she is the representation of everything Jean Louise finds difficult to accept, a model of an ideal lady, described as "the last of her kind" (Lee, 2015, p. 33). Jean Louise frequently quarrels with Aunt Alexandra over matters such as her clothing:

Aunt Alexandra was fanatical on the subject of my attire. I could not possibly hope to be a lady if I wore breeches; when I said I could do nothing in a dress, she said I wasn't supposed to be doing things that required pants. Aunt Alexandra's vision of my deportment involved playing with small stoves, tea sets, and wearing the Add-A-Pearl necklace she gave me when I was born; furthermore, I should be a ray of sunshine in my father's lonely life. I suggested that one could be a ray of sunshine in pants just as well, but Auntie said that one had to behave like a sunbeam, that I was born good but had grown progressively worse every year. She hurt my feelings and set my teeth permanently on edge, but when I asked Atticus about it, he said there were already enough sunbeams in the family and to go on about my business, he didn't mind me much the way I was (Lee, 1989, p. 90).

Aunt Alexandra attempts to impose the conservative expectations of lady-like behavior dictated by Maycomb society onto Jean Louise, while Scout resists these expectations and finds comfort in her father's silent or vocal approval of her behaviour. This discrepancy in perceptions of what is considered right or wrong among her parental figures likely contributes to Scout's confusion in constructing her gender identity (Hakala, 2010, p. 15).

Furthermore, Aunt Alexandra advocates for conservative class divisions in Maycomb. She considers her family as superior to many others in the story including the Ewells, Henry Clinton, Black people. When Jean Louise mentions the possibility of marrying Henry Clinton, Aunt Alexandra opposes it by insulting him and his family, and arguing that Henry's background is unsuitable for Jean Louise (Lee, 2015, p. 36).

However, Alexandra's remarks have the opposite effect on Jean Louise. Despite her general aversion to marriage, after the quarrel with her aunt, she feels "closer to marrying trash than she has ever been in her life" (Lee, 2015, p. 39).

Scout's rejection of the established "duties" of her gender is further complicated by her relationship with Henry Clinton. She is conflicted between her ambiguous feelings for Henry and her aversion towards marriage and its implications for women. She cannot envision herself living the life typical of other women in her neighbourhood. Her desire for independence and the lifestyle she embraces in New York stand in complete opposition to the traditional expectations of Southern womanhood.

This transformation depicts her journey toward self-actualization and moral autonomy. Ultimately, the novels do not reveal whether Jean Louise marries, has children, or becomes a housewife (Hakala, 2010, p. 78). The key point is that she chooses to remain true to her own conscience, allowing it to guide her in alignment with her true self, rather than succumbing to the pressures of her environment.

The Character of Calpurnia

Calpurnia, the Black housekeeper of the Finch family, is a pivotal character in both novels, and serves as a significant example of navigating multiple oppressed and marginalized identities. As previously mentioned, Crenshaw coined intersectionality to illuminate the multifaceted oppression faced by Black women, who belong to more than one marginalized group. Thus, Calpurnia's character exemplifies this concept, as she skilfully balances her roles within both her Black community and the Finch family, often challenging the established norms. This part aims to highlight her success in navigating these two worlds and to demonstrate her atypical abilities and beliefs, reflecting her unique identity.

As a Black woman in a society where race, gender, and class intersect to marginalize her, Calpurnia's experience underscores the complexity of her character and her capacity to function within a segregated society. Approaching the analysis of identity through the lens of intersectionality adds complexity, as it emphasizes the nuanced experiences of individuals who embody multiple intersecting identities simultaneously (Wijeyesinghe & Jones, 2014, p. 4).

Aside from being the primary caretaker of her own family, Calpurnia also serves as motherly figure by providing constant support and upbringing for Jem and Scout, whom she refers to "my children" (Hakala, 2010, p. 42). Despite being a Black woman, she establishes a unique authority with the children, exhibiting a level of control that surpasses even their father's (Hakala, 2010, p. 43). And despite conventionally accepted inferiority, Atticus and the children appreciate and respect her (Lee, 1989, p. 28). Calpurnia's education level separates her from other Black people at their county, which is similar to Atticus and Scout and their progressive viewpoints (Hakala, 2010, p. 45). In fact, she is one of only four literate individuals in the entire Black community of Maycomb (Lee, 1989, p. 137). As intersectionality acknowledges the diversity among social groups it sets it apart from previously established theories that regard solely one social identity (Wijeyesinghe & Jones, 2014, p. 4). Jean Louise observes that, when needed, Calpurnia's eloquence resembles that of white people of Maycomb (Lee, 1989, p. 27).

Her convictions differ from the vast majority of people at her time. While the Maycomb community imposed strict boundaries among social classes, she encouraged the Finch children to be kind to everyone (Hakala, 2010, 44). Her resistance to racial and social barriers is evident when she brings the children to the Black church. By exposing Scout and Jem to this environment, she introduces them to a more thorough understanding of race and exemplifies how she navigates her own identity across these two worlds. At the church, one part of the community welcomes them with respect: "When they saw Jem and me with Calpurnia, the men stepped back and took off their hats; the women crossed their arms at their waists,

weekday gestures of respectful attention” (Lee, 1989, p. 131). However, there are also individuals who express hostility towards the presence of white people in a place reserved solely for Black individuals, while they have their own. Calpurnia manages to ensure peace among both parties by pointing out that they worship the same God (Lee, 1989, p. 131). Thus she demonstrates a great courage by defying the established order in the community.

Additionally, she manifests a dual identity by navigating her role both in the Black community and the Finch household. She shifts her conduct and vocabulary to align with the norms of each setting fulfilling her duties effectively (Johnson, 2007, p. 13). This dual identity serves as a means of survival in a divided society, with Calpurnia acting as a bridge between the Black and white communities. Although her role as a domestic worker places her in a lower socioeconomic class, her employment with the Finches provides her with a degree of financial security that is uncommon for many Black people in Maycomb. Her racial identity and class status intersect thus shaping her chances and experiences.

In *Go Set a Watchman*, the Civil Rights Movement has an impact on how the South’s racial dynamics are evolving. After a long absence, when visiting Calpurnia Jean Louise finds her distant and reserved.

“Cal,” she cried, “Cal, Cal, Cal, what are you doing to me? What’s the matter?”

I’m your baby, have you forgotten me? Why are you shutting me out? What are you doing to me?”...

“What are you all doing to us?” she said...

She sat there in front of me and she didn’t see me, she saw white folks. She raised me, and she doesn’t care (Lee, 2015, pp. 159-161).

Her reserved manner demonstrates her awareness of racial tensions and the need preserve her safety in tumultuous circumstances. Her last encounter with Jean Louise reveals a wary side of her, surely formed by struggles she faced as a Black woman.

POWER RELATIONS AND SOCIAL DYNAMICS

Modern theories of psychosocial identity, which focus on how people interpret their experiences in relation to the roles or groups they belong to, pay special attention to socially constructed groups that are tied to larger systems of power, privilege, and inequality. At the individual level, a sense of self and identity is shaped by one’s race, gender, class, and sexual orientation. The growing attention to the concept of intersectionality stems from its recognition of individual’s multiple social identities, resulting in a more comprehensive understanding of the whole person (Wijeyesinghe & Jones, 2014, p. 2). Nevertheless, it is necessary to connect each individual’s experience to more extensive systems of privilege and oppression in order to fully embrace an intersectional view of identity. This approach ultimately leads to a

deeper understanding of the link between the social groups to which individuals belong and their experiences in society (Wijeyesinghe & Jones, 2014, p. 6). This part of the research will examine character's position within social hierarchies and their experiences of privilege and oppression by implementing Michael Foucault's theory of power, along with Patricia Hill Collins' classification of power.

The theoretical contributions of Michael Foucault significantly enhance the sociological understanding of power. In his concept of a "disciplinary society", Foucault argues that authority increasingly functions through impersonal systems of control, including physical punishment, and ruling which function beyond the volition of both individual and group social agents. In these circumstances, authority, as traditionally understood, begins to function only in the presence of resistance (Yuval-Davis, 2011, pp. 5-6). In his work *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Foucault repurposes Jeremy Bentham's concept of the "Panopticon" – a type of circular prison originally introduced in the late eighteenth century – applying it to all spheres of social life. According to Foucault, this design guarantees the mechanical operation of power by ensuring the traces of power are visible (the prisoners can see the watchtower even if the watchman is not present) and its presence uncertain – the prisoners can never be certain if they are being watched, only that they may be (Foucault, 1977, pp. 200-201). Understanding power dynamics through the lens of intersectionality in Harper Lee's novels can be enhanced by applying Michael Foucault's concept of the Panopticon to the setting of the novels – Maycomb County.

In her article *Panopticism and the Use of 'the Other' in To Kill a Mockingbird*, Rebecca Best explores characters' quests for identity through the framework of the Panopticon and the concept of "the Other" – as examined by Claudia Durst Johnson in *To Kill a Mockingbird: Threatening Boundaries*. "The Other" refers to the people belonging to the marginalised groups (such as Tom Robinson, Calpurnia, the Ewells, Cunninghams, etc). Best argues that pursuit of understanding "the relationship among people and groups of people" is one of the central themes in Harper Lee's novel. She points out that, even though it is not as extreme as society described by Foucault, Maycomb society still imposed rigid class and race boundaries and behavior (Best, 2009, pp. 541-542).

Best argues that the "disciplinary mechanisms" embedded in Maycomb's society consist of both physical exclusion of black and white individuals and "specific practices such as lynch mobs and biased juries for black people in particular" (Best, 2009, p. 542), as seen in Tom Robinson's case in *To Kill a Mockingbird*.

The protagonist of the novel, Scout, and her brother Jem, still children in *To Kill a Mockingbird*, learn about the social dynamics from the way their father, neighbours and the rest treat each other:

You know something, Scout? I've got it all figured out, now. I've thought about it a lot lately and I've got it figured out. There's four kinds of folks in the world. There's the ordinary kind like us and the neighbours, there's the kind like the Cunninghams out in the woods, the kind like the Ewells down at the dump, and the Negroes... The thing about it is, our kind of folks don't like the Cunninghams, the Cunninghams don't like the Ewells, and the Ewells hate and despise the coloured folks (Lee, 1989, p. 249).

Each kind of people in Maycomb can be seen as representing a different wing of the Panopticon. The first wing is occupied by the Finch family, and their close neighbors belonging to the dominant white middle class, while the other wings are occupied by "the other". Through their personal encounters with Calpurnia, the way black servants are treated by their neighbors, and the reaction to Tom Robinson's case, Scout and Jem establish that black people are regarded as "the other", inferior to them. They hear from their father that the Ewells' lifestyle resembled the one of animals (Lee, 1989, p. 34), and from Aunt Alexandra that Walter Cunningham is not someone she should be friends with since "they're not our kind of folks" (Lee, 1989, p. 247). Their aunt also reminds them that their ancestors are the ones of "gentle breeding" (Lee, 1989, p. 147). Scout and Jem come to conclusion that one's "background" determines their position in society (Best, 2009, p. 543).

While this system of Panopticon is maintained, members of each group are kept under surveillance and subjugated by the fear of being perceived as outsiders and judged by others. Individuals from one group who attempt to reach out to members another group face aggressive exclusion from the system or harsh treatment within it (Best, 2009, p. 544). The primary example of someone treated harshly for stepping out of the boundaries of their group is Atticus Finch in *To Kill a Mockingbird*, due to his dedication to defending Tom Robinson (Best, 2009, p. 545). Similarly, the character of Calpurnia navigates and balances interactions between races while raising Jem and Jean Louise, well aware of the rules she can or cannot break (Best, 2009, p. 547).

Examining Maycomb County in Harper Lee's novels through the lens of the Panopticon reveals how discipline and surveillance are used to preserve power structures. This perspective emphasizes the complexity of social control by illustrating regulation of intersecting identities.

Patricia Hill Collins, a leading scholar on intersectionality, claims that illuminating the established pattern of intersecting oppressions reconceptualises the social relations of resistance and dominance (Collins, 2000, p. 273). In her work *Black Feminist Thought*, she categorizes power into four domains – structural, disciplinary, hegemonic, and interpersonal (Collins, 2000, p. 277). According to the theory of intersectionality, individuals' experiences are shaped by the specific combination of their intersecting identities (Collins, 2000, p. 273). These identities interact to produce complex patterns of privilege and oppression.

The first domain – structural – refers to how social institutions are set up to perpetuate oppression. These interconnected institutions manipulated multiple forms of segregation to generate subordination (Collins, 2000, p. 277). In the context of the novels, the structural domain of power is primarily reflected in Tom Robinson’s trial in *To Kill a Mockingbird*. As the character of Reverend Sykes remarks, it has never happened that the jury favors a black over a white man (Lee, 1989, p. 230). Tom Robinson is subjected to state power through imprisonment. He is prohibited from seeing his family, and is constantly under surveillance. Eventually, frustrated by the lack of justice, he attempts to escape the prison, but is killed by the guards (Saini, 2015, p. 396).

The next domain – disciplinary – governs power relations through bureaucratic hierarchies and surveillance techniques. It was thoroughly examined in the previous part since it is related to Foucault’s notion of power.

The hegemonic power domain “deals with ideology, culture, and consciousness” (Collins, 2000, p. 248). It allows dominant groups to create and maintain power systems (Collins, 2000, p. 284). Alongside the hegemonic domain, the interpersonal domain of power “functions through routinized, day-to-day practices of how people treat one another” (Collins, 2000, p. 287). These become a part of a routine so ingrained that people don’t distinguish it (Collins, 2000, pp. 288). The Maycomb citizens formed their views on all mentioned aspects of identity and perceive it as “common sense”, as Collins describes it, and allow no exceptions from it. To name just one instance, Black people endure the greatest oppression. As “social actors who are subordinated within multiple systems of power” (Collins, 2017, p. 30), they are denied their humanity by white supremacists without considering their humanness (Lee, 1989, p. 222), and are considered as “a set of backward people” (Lee, 2015, p. 242). Additionally, the absence and marginalisation of African American characters in the novels resembles their overall reality (Clukey, 2015, p. 7).

In both *Go Set a Watchman* and *To Kill a Mockingbird*, Harper Lee offers a profound examination of the layers of social relationships and power hierarchies. Examining these power relations through Michael Foucault’s concept of the Panopticon further clarifies the social dynamics in Maycomb County, revealing a society rigidly and conservatively divided by race, class, and gender. Moreover, incorporating Patricia Hill Collins’ power domains into the analysis broadens the exploration to include cultural impact, interpersonal relationships, and self-perception. This approach demonstrates that interpersonal relationships of characters are permeated with ingrained racism, marginalizing those of lower class, ostracizing those who defy mainstream norms, and reinforcing prejudice.

CONCLUSION

The issue of social justice has been prominent theme in American literature, encompassing aspects such as race. It implies equality in various aspects – including race, gender, and class. Analyzing these categories of different types of identities requires a thorough examination encompassing multiple theories and approaches. However, applying intersectionality theory allows for a more inclusive and comprehensive analysis.

The novels *Go Set a Watchman* and *To Kill a Mockingbird* address these themes extensively. By presenting the dynamics of the American South in the 1930s and 1950s, Harper Lee explores racial, class, and gender issues of these periods. Thus, employing intersectionality in the analysis of these works is both essential and overdue, as existing research on the novels has largely neglected this approach. The body of research corpus on *To Kill a Mockingbird* is more extensive and varied, focusing separately on gender, race, or class, but not integrating these multiple identities into a cohesive analysis as intersectionality does.

This thesis has set out to investigate how convergence of multiple identities in characters from the novels impacted their experiences throughout the plot. By conducting a thorough analysis of instances and excerpts from the novels and incorporating them into various aspects of social dynamics, the hypothesis has been confirmed. The extensive exploration of identity negotiation demonstrates the value of intersectional analysis, thus enriching the scope of research on Harper Lee's works.

Considering the broader ramifications of this thesis, it has demonstrated evidence of the unique contribution of re-examining Lee's novels through the prism of intersectionality theory. This approach has enhanced our understanding of social hierarchies and identity, contributing to both the field of intersectionality's literary studies and the body of knowledge on Southern literature.

While this research has provided a valuable intersectional analysis of Harper Lee's *Go Set a Watchman* and *To Kill a Mockingbird*, it does have some limitations. Although the primary focus of the study was on race, gender, and class, it does not cover other intersecting categories of identity as sexuality or religion. Furthermore, integrating psychological or sociological viewpoints could contribute to an improved understanding of the characters' identities. Incorporating these elements in further research might enrich the analysis of the works through the lens of intersectionality. Moreover, extending the intersectional study to other Southern authors or works that address related issues could provide further insights into how class, gender, and race intersect and are portrayed in Southern literature.

REFERENCES

1. Afzal, E., Dar, F., & Hussain, M. (2023). Negotiating Racial Boundaries: A Critical Discourse Analysis of Racism in "To Kill a Mockingbird". *Global Sociological Review*, VIII(II) 325-334. <https://doi.org/10.31703/gsr.2023>.
2. Aguilar, D. (2015). Intersectionality. In S. Mojab (Ed.), *Marxism and feminism* (pp. 203-221). ZED.
3. Best, R. H. (2009). Panopticism and the Use of "the Other" in "To Kill a Mockingbird". *The Mississippi Quarterly*, 62(4), 541-552.
4. Carastathis, A. (2014). The Concept of Intersectionality in Feminist Theory. *Philosophy Compass*, 9(5), 304-314.
5. Cho, S., Crenshaw, K., & McCall, L. (2013). Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis. *Signs*, 38(4), 785-810. <https://doi.org/10.1086/669608>.
6. Clukey, A. (2015). The Sexual Politics of Massive Resistance (Review of "Go Set a Watchman", by H. Lee). *Contemporary Literature*, 56(4), 705-716.
7. Collins, P. (2000). *Black Feminist Thought*. Routledge.
8. Collins, P. (2015). Intersectionality's Definitional Dilemma. *Annual Review of Sociology*, 41, 1-20.
9. Collins, P. (2019). *Intersectionality as Critical Social Theory*. Duke University Press.
10. Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
11. Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>.
12. Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish*. Pantheon Books.
13. Hakala, L. (2010). *Scouting for a Tomboy: Gender-Bending Behaviors in Harper Lee's To Kill a Mockingbird* (Doctoral dissertation). Georgia Southern University.
14. Hancock, A. M. (2016). *Intersectionality: An Intellectual History*. Oxford University Press.
15. Johnson, C. (1994). *Understanding To Kill a Mockingbird: A Student Casebook to Issues, Sources, and Historic Documents*. Greenwood Publishing Group.
16. Johnson, C. (2007). *On Harper Lee: Essays and Reflections*. The University of Tennessee Press.
17. Lee, H. (1989). *To Kill a Mockingbird*. Arrow Books.
18. Lee, H. (2015). *Go Set a Watchman*. Arrow Books.
19. Markey, M. E. (2010). Natural Law, Positive Law, and Conflicting Social Norms in Harper Lee's "To Kill a Mockingbird". *North Carolina Central Law Review*, 32(2), 162-225.
20. Mojab, S., & Carpenter, S. (2019). Marxism, Feminism, and "Intersectionality". *Labor and Society*, 22(2), 275-282. <https://doi.org/10.1111/wusa.12409>.
21. Saini, V. (2015). A Critical Study of Harper Lee's Novel "To Kill a Mockingbird". *Research Scholar*, 3(1), 392-401.
22. Selim, Y., & Mohamed, E. (2014). *Who Defines Me: Negotiating Identity in Language and Literature*. Cambridge Scholars Publishing.

23. Smith, S. (2013). Black Feminism and Intersectionality. *International Socialist Review*, 91, 1-16.
24. Sumi, C., Crenshaw, K., & McCall, L. (2013). Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis. *Signs*, 38(4), 785-810. <https://doi.org/10.1086/669608>.
25. Swann, W., & Bosson, J. (2008). Identity Negotiation: A theory of self and social interaction. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of Personality: Theory and Research* (pp. 448-471). The Guilford Press.
26. Teacher Study Guide: To Kill a Mockingbird: Then and Now. (1997). *The English Journal*, 86(4), 1-16. <https://doi.org/10.2307/820996>.
27. Ting-Toomey, S. (2015). Identity Negotiation Theory. In J. Bennett (Ed.), *Sage Encyclopedia of Intercultural Competence* (pp. 418-422). CA: Sage.
28. Wijeyesinghe, C., & Jones, S. (2014). Intersectionality, Identity, and Systems of Power and Inequity. In D. J. Mitchell, C. Simmons, L. Greyerbiehl, & S. Jones, *Intersectionality & Higher Education: Theory, Research, & Praxis* (pp. 9-19). Peter Lang.
29. Yuval-Davis, N. (2011). Power, Intersectionality, and the Politics of Belonging. FREIA Working Paper Series, 75, 1-16.

REZIME

Ova studija se fokusira na analizu tema identiteta, roda, rase i klase u djelima „Čuvar morala“ i „Ubiti pticu rugalicu“ američke spisateljice Harper Li, koristeći teoriju intersekcionalnosti kao glavni okvir. Intersekcionalnost, koncept koji je uvela Kimberli Krenšo, proučava kako različiti aspekti identiteta međusobno djeluju i oblikuju iskustva pojedinaca. Ova teorija se posebno primjenjuje na likove koji pripadaju ili utjelotvoravaju jedan ili više aspekata identiteta koji pripadaju marginalizovanim grupama – poput lika Kalpurnije (Afroamerikanke) ili Džin Luiz. Analiza Kalpurnijinog lika pokazuje njenu sposobnost da balansira između više marginalizovanih identiteta i prevazilazi društvene granice koristeći obrazovanje, autoritet i hrabrost. Slično njoj, Džin Luiz kroz oba romana odbacuje rodne stereotipe i na taj način prikazuje proces izgradnje vlastitog identiteta unutar društvenih normi. Također, rad istražuje dinamiku moći i društvenu hijerarhiju među likovima koristeći se Fokoltovim konceptom Panoptikona i podjelom moći Patriše Kolins. Na taj način, utvrđuje se da rasa, klasa i rod određuju nivo privilegije i potlačenosti likova u romanima. Utvrđeno je da primjena teorije intersekcionalnosti u analizi ovih romana omogućava obuhvatnije razumijevanje toga kako identiteti, moć i društvene strukture djeluju međusobno. Prikaz društvenih odnosa na američkom jugu, s naglaskom na rasne, rodne i klasne razlike, pokazuje složenost pregovaranja identiteta i kontinuiranu borbu protiv društvene nepravde.

MOGUĆNOST PRIMENE ORFOVOG INSTRUMENTARIJA U MUZIČKOM RAZVOJU DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Muamera Biberović

Predškolska ustanova „Mladost“

Novi Pazar, Srbija

muamera83@gmail.com

Apstrakt

Pravilno vaspitanje dece predškolskog uzrasta ima veliki značaj u procesu formiranja svestrane ličnosti. Vaspitni uticaj na decu je zadatak roditelja i vaspitača, porodice i predškolske ustanove. Zato se, i u porodici i u vrtiću, moraju obezbediti potrebni uslovi da se dete pravilno fizički, psihički i umno razvija. Važno sredstvo u cilju svestranog razvoja je i muzika. Kroz muziku deca razvijaju, ne samo muzički ukus i smisao za lepo, već i niz drugih osobina od značaja za formiranje kompletne ličnosti. Muzika utiče na razvoj sposobnosti uopšte i na razvoj psihičkih funkcija (pažnja, mašta, pamćenje, mišljenje, emocije). U svetu najmlađih i u njihovim svakodnevnim igrima, značajno mesto zauzima muzika. Značaj izučavanja primene Orfovog instrumentarijuma u funkciji razvijanja muzičkih sposobnosti kod dece predškolskog uzrasta, ogleda se u sistematskom preglednom istraživanju relevantne literature koja govori o Orfovom instrumentarijumu – i primeni tokom svakodnevnih aktivnosti u vaspitno-obrazovnim ustanovama.

Ključne reči: vaspitač, predškolska ustanova, deca, muzika, muzički razvoj, Orfov instrumentarijum.

POSSIBILITIES OF APPLYING ORFF INSTRUMENTS IN THE MUSICAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

Proper upbringing of preschool-aged children holds great significance in the process of forming a well-rounded personality. The nurturing influence on children is the responsibility of both parents and educators, encompassing families and preschool institutions. Hence, both at home and in daycare, necessary conditions must be provided for a child's proper physical, mental, and intellectual development. Music serves as an important tool for fostering comprehensive development. Through music, children cultivate not only musical taste and an appreciation of beauty but also a range of other qualities crucial for shaping a complete personality. Music impacts the development of abilities overall and the development of psychological functions (attention, imagination, memory, thinking, emotions). In the world of the youngest children and in their everyday play, music holds a significant place. The significance of studying the application of Orff instruments in developing musical abilities in preschool-aged children is reflected in systematic review research of relevant literature addressing Orff instruments and their implementation during daily activities in educational institutions.

Keywords: educator, preschool institution, children, music, musical development, Orff's instrumentarium.

UVOD

Od samog rođenja, pa čak i tokom prenatalnog perioda, dete dolazi u kontakt s muzikom i njenim uticajem na razvoj. Kroz umetničke aktivnosti, mališani razvijaju estetsku i kulturnu dimenziju obrazovanja, što doprinosi njihovom celokupnom intelektualnom, emocionalnom, moralnom, duhovnom i fizičkom napretku. Budući da je predškolski uzrast ključno doba za razvoj deteta, muzičko obrazovanje zauzima značajno mesto u planu i programu rada vrtića. Osim što pozitivno utiče na mentalne i telesne sposobnosti, bavljenje muzikom omogućava deci da oblikuju svoj estetski doživljaj umetnosti u širem smislu. Uključivanje u muzičke aktivnosti povećava šanse dece da aktivno učestvuju u procesu učenja i istraživanja. Različiti aspekti razvoja, poput govorno-jezičkih sposobnosti, vizuelne i slušne percepcije, memorije, logičkog zaključivanja, kreativnosti, društvenih interakcija i motoričkih veština, dodatno se unapređuju kroz kontakt s muzikom u ranom detinjstvu i predškolskom periodu. Ukratko, muzičko izražavanje podstiče sveobuhvatan razvoj detetovih kognitivnih, fizičkih, umetničkih i emocionalnih sposobnosti. Predškolci imaju priliku da razvijaju svoje muzičke veštine kroz različite aktivnosti, kao što su sviranje instrumenata, izvođenje pesama, pažljivo slušanje muzike, kreativno izražavanje, komponovanje, ples, obavljanje svakodnevnih zadataka uz ritmičke pokrete, kao i učestvovanje u društvenim i zabavnim igrama. Da bi se muzički potencijal dece ovog uzrasta uspešno razvijao, neophodno je ispuniti tri ključna faktora: prirodnu muzikalnost, postojeće muzičke sposobnosti i muzičku inteligenciju. Kvalitet muzičkog obrazovanja zavisi pre svega od kompetencija vaspitača i dobro osmišljenog predškolskog programa koji prepoznaje značaj muzičkog razvoja u celokupnom razvoju deteta. Poseban značaj treba dati dečjim instrumentima, budući da privlače njihovu pažnju i podstiču interesovanje za muziku. Osim toga, oni predstavljaju nezamenljiv alat za uvod u svet muzike, jer omogućavaju deci da istražuju i razvijaju svoje kreativne sposobnosti. Mališani mogu prepoznati melodije oslanjajući se na sluh, ritmičke obrasce primećuju intuitivno, a zatim ih nastoje reprodukovati i spontano prilagoditi kroz improvizaciju. Karl Orf je imao značajnu ulogu u muzičkom obrazovanju dece. U skladu s njihovim razvojnim sposobnostima, osmislio je poseban skup instrumenata prilagođen predškolskom uzrastu, koji je postao sastavni deo muzičko-vaspitnog rada.

MUZIKA I PREDŠKOLSKO DETE

U predškolskom uzrastu, muzičke aktivnosti su usko povezane sa svakodnevnim dečjim iskustvima, više nego u bilo kojem drugom razvojnom periodu. Osim što podstiče napredak u muzičkom izražavanju, omogućava mališanima da kroz igru i kreativnost razvijaju svoje kognitivne, emocionalne, socijalne i motoričke sposobnosti. Cilj nije isključivo usavršavanje muzičkih veština, već celokupan razvoj deteta u različitim aspektima njegovog odrastanja. Zbog toga, muzika se koristi kao alat za podsticanje ključnih obrazovnih i razvojnih vrednosti, ali i za stvaranje prijatnog i inspirativnog okruženja u kojem deca uživaju. „Muzika

omogućava deci da razvijaju samopouzdanje kroz kreativno izražavanje, jer im daje priliku da istražuju svoj glas, ritam, dinamiku, tempo. Kroz muziku deca predškolskog uzrasta razvijaju sposobnosti koje im pomažu da bolje razumeju sebe, svet koji ih okružuje, da definišu i rešavaju probleme i komuniciraju sa vršnjacima i odraslim osobama” (Muratović & Osmajlić-Janković, 2025: 129). Jedan od važnih zadataka muzičkog obrazovanja u ranom detinjstvu jeste prepoznavanje detetovih individualnih predispozicija, okruženja u kojem odrasta, njegovih kognitivnih sposobnosti i ličnih karakteristika. Nakon toga, potrebno je oblikovati muzičke aktivnosti na način koji će mu omogućiti najefikasniji razvoj i napredak kroz muziku (Činč, 2013: 41). Glavni fokus nije samo na muzičkim veštinama deteta, već na celokupnom razvoju njegovih sposobnosti kroz različite aktivnosti koje podstiču kreativnost i intelektualni napredak. Zbog toga, muzika treba da bude sredstvo za ostvarivanje ključnih obrazovnih i razvojnih ciljeva, a istovremeno da omogućiti deci radost, inspiraciju i estetsko iskustvo kroz svakodnevne aktivnosti u vrtiću. Nakon toga, važno je osmisлити muzička iskustva koja će na najbolji način doprineti njihovom rastu i učenju. Razvoj svakog deteta prolazi kroz niz etapa, koje ga vode od rođenja do postizanja određene zrelosti. Naučne studije koje se bave analizom ljudskog ponašanja u kontekstu interakcije sa okruženjem poznate su kao razvojne teorije. One uzimaju u obzir postepene promene koje proizlaze iz kombinacije nasleđenih faktora i iskustvenog učenja, omogućavajući bolje razumevanje faza kognitivnog, emocionalnog i motoričkog razvoja. Ovakvi pristupi značajno utiču na način na koji se osmišljavaju i prilagođavaju vaspitni programi za decu. Generalno posmatrano, odrastanje deteta, uključujući i njegov muzički razvoj, odvija se u određenim fazama koje prate prirodni tok razvoja. Ipak, to ne znači da treba strogo insistirati na uzrasnim normama prilikom procene muzičkih sposobnosti. Umesto toga, neophodno je prilagoditi muzičke aktivnosti interesovanjima i potrebama svakog deteta, kako bi mu se omogućio maksimalan napredak i podstakao njegov stvaralački potencijal (Činč, Stolić, 2015: 62). Kontakt sa muzikom treba uspostaviti u što ranijem periodu, najbolje odmah nakon rođenja, a moguće čak i pre dolaska na svet. Zvuci majčinog srca, koji čine osnovni deo auditivnog okruženja tokom trudnoće, omogućavaju bebi da već u prenatalnoj fazi doživi prve ritmičke podražaje. Ovakva rana izloženost zvučnim stimulansima doprinosi razvijanju prirodne osetljivosti novorođenčeta na ritam.

PREDUSLOVI ZA MUZIČKI RAZVOJ PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Novorođenče je sposobno da intenzivno reaguje na različite zvučne i umetničke podražaje, što podržava teoriju da muzički razvoj počinje već od rođenja, pa čak i tokom prenatalnog perioda. Prva godina života ima ključnu ulogu u postavljanju temelja za muzički razvoj, naročito ako su aktivnosti fokusirane na stvaranje muzičkih utisaka koje dete oponaša kroz govorno-muzičke vežbe. Odgovornost roditelja je da usmere i podrže talenat svog deteta, pri čemu muzika postaje alat za lični razvoj. „Kontinuirano uključivanje roditelja u svim mogućim segmentima rada i života djece za vrijeme boravka u predškolskim ustanovama su savremeni vaspitno-obrazovni principi koji u isto vrijeme zahtijevaju i kvalitetnu i pragmatičnu

saradnju sa roditeljima" (Muratović et al., 2021, str. 14). Ovaj pristup ističe važnost ranih iskustava, kao i značaj organizovanih aktivnosti koje ne samo da utiču na muzički razvoj, već i na sveukupni napredak deteta. U kontekstu ranog obrazovanja, mnoge savremene pedagoške teorije naglašavaju da je što ranije započeti obrazovni proces, to povoljnije za dete (Radoš, 2012: 27). Poželjno je da se muzički razvoj pokrene u porodičnom okruženju, ali to nije uvek ostvarivo, zbog čega predškolske ustanove imaju ključnu ulogu u organizovanju obrazovanja i vaspitanja na tom polju. Prilagođavanjem aktivnosti potrebama uzrasta i izlaganjem raznim podražajima, muzičke sposobnosti deteta mogu se značajno razviti. Kroz profesionalan rad i posvećenost vaspitača, koji svojim angažmanom podstiču i razvijaju talente, dolazi do napretka u muzičkom obrazovanju. Vaspitač igra odlučujuću ulogu u tome kako će dete upoznati muziku i razviti stav prema ovoj umetnosti. On ima odgovornost da stvori pozitivno ili negativno iskustvo sa muzikom, u zavisnosti od pristupa. Važno je da vaspitači pruže individualnu pažnju svakom detetu i podstiču ih na umetničke aktivnosti koje omogućavaju širenje njihovih sposobnosti i proširuju njihove vidike (Stolić, 2018: 96). Kada se radi na razvoju muzičkog potencijala kod deteta, tri ključna faktora moraju biti uzeta u obzir: muzička inteligencija, sposobnosti i muzikalnost. Ovi faktori su usko povezani i zavise jedan od drugog. U svakodnevnom govoru, pojam "muzikalnost" često se koristi kao sinonim za višejezičnost. Pod "muzikalnošću" se podrazumeva širok spektar različitih muzičkih veština, iskustava, znanja i osećanja. Pojedinci se značajno razlikuju po tome kako vrednuju ove elemente. Muzikalnost deteta može se opisati kao njegova sposobnost da reaguje na muziku, prepozna estetske, emocionalne i izražajne osobitosti muzike (Jovanović, 2014: 62). U vaspitnom procesu, ključno je posvetiti pažnju tri osnovna faktora koji utiču na ostvarivanje punog muzičkog potencijala deteta: razvoj muzičke inteligencije, veština i muzikalnih sposobnosti. Ova tri faktora su duboko povezani i međusobno utiču jedan na drugi. U svakodnevnoj upotrebi, pojam "muzikalnost" često se koristi kao sinonim za višestruke muzičke sposobnosti. Pojam "muzikalnost" obuhvata raznovrsne muzičke afinitete, veštine, doživljaje, naučena znanja i emocionalnu povezanost sa muzikom. Značaj ovih i sličnih faktora može značajno da se razlikuje od osobe do osobe. Muzikalnost deteta obuhvata njegovu sposobnost da reaguje na muziku i prepozna estetske, emotivne i izražajne osobine muzičkih dela (Radoš, 2012: 35). Muzička inteligencija može se izraziti na dva ključna načina. Ona podrazumeva sposobnost osobe da precizno prepozna visine tonova i rešava osnovne muzičke izazove, kao što su razlikovanje tonova, brojanje tonova unutar akorda i pamćenje ritmičkih i melodijskih uzoraka. Viši nivo muzičke inteligencije uključuje osetljivost na kvalitet izvođenja muzike i sposobnost da se estetski vrednuje muzika koju osoba doživljava.

ORFOV INSTRUMENTARIJ U MUZIČKOM RAZVOJU DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Karl je osmislio posebnu prilagodbu za određeni broj narodnih i klasičnih instrumenata, kako bi ih učinio pogodnim za decu. Ovaj set instrumenata, koji nosi naziv po njemu, zove se "Orfov instrumentarijum". Zajednička karakteristika svih

instrumenata u ovom setu jeste njihova jednostavnost u korišćenju. Ovaj instrumentarijum se sastoji od ritmičkih i melodijskih instrumenata koji su pojednostavljeni modeli simfonijskih instrumenata, čime se omogućava deci da ih savladaju brzo i bez poteškoća, te uživaju u muziciranju. Pedagoški pristup Karla Orfa imao je za cilj da probudi interes i ljubav prema muzici kod svakog deteta. Orf je verovao da je ključno da deca aktivno učestvuju u stvaranju muzike uz pomoć ovih instrumenata, pa zbog toga Orfov instrumentarijum predstavlja neizostavan alat u obrazovnom radu sa decom u predškolskim ustanovama. Ovaj metod je ušao u obrazovne planove naših škola još 1959. godine, a sredinom šezdesetih godina postao je standard u nastavi muzike i u osnovnim i u predškolskim ustanovama. Suštinski cilj ove metode je omogućiti svakom detetu da se izrazi kroz muziku, bilo kao pojedinac, bilo kao deo grupe (Kratus, 2017: 28). U Orfovom instrumentarijumu, koji je često nazivan i Dečijim instrumentarijumom, predstavljeni su jednostavni melodijski i ritmički perkusioni instrumenti. Mala deca, u predškolskom uzrastu, koriste svoje ruke i stopala kako bi stvarala različite ritmičke zvuke, dok sviraju instrumente prilagođene njihovim sposobnostima.

Instrumenti unutar ovog instrumentarijuma, kao i u slučaju klasičnih, klasifikuju se prema visini tona na one sa određenom i neodređenom visinom tona. Melodijski instrumenti su oni sa određenom visinom tona, na kojima se mogu izvoditi melodije sa tonovima različitim po visini.

Frulica, ili blok flauta, smatra se jednim od najstarijih duvačkih instrumenata, koji se ističe svojom jednostavnošću i širokom primenom. Njena boja tona je mekana, nežna i plemenita, što je čini veoma pogodnom za decu. Zbog svoje pristupačnosti, ovaj instrument često postaje prvi u rukama mališana, omogućujući im da istražuju muziku i razvijaju svoje talente. Metalofon je instrument koji podseća na zvončice, ali se razlikuje po tome što se zvuk stvara uz pomoć metalnih pločica koje podsećaju na zvonke. Ksilofon, pak, ima drvene pločice, a ton koji se dobija udaranjem palica je kratak, ali vrlo jasan i prodoran. S druge strane, timpani su posebni među udaraljka jer omogućavaju podešavanje tona na tačno određene visine. Veliki metalni deo prekriven kožom od teleće ili magareće kože je ključni deo ovog instrumenta, čiji ton se proizvodi udarcima palica o kožu. U orkestru, timpani služe za naglašavanje ritma, a njihov zvuk je tamniji, sa zaobljenim tonovima koji mogu da traju i nekoliko sekundi (Petrović, 2018: 137).

Slika 1. Orfov instrumentarij – melodijski instrumenti

Instrumenti koji stvaraju ritam, bez promena u visini tona, nazivaju se ritmičkim instrumentima. Na njima je moguće izvoditi samo ritmičke sekvence, bez varijacija u tonovima. Ovi instrumenti su idealni za mlađu decu ili one sa manje muzičkog iskustva, jer su laki za upotrebu i brzo se savladavaju. Zbog svoje jednostavne prirode i lake primenljivosti, ritmički instrumenti predstavljaju osnovnu komponentu Orfovog instrumentarijuma u radu sa predškolskom decom.

Slika 2. Orfov instrumentarij – ritmički instrumenti

Klavesi, ili štapići, su instrumenti izrađeni od tvrdog drveta i imaju oblik dugih valjkastih objekata, sa dužinom od 14 do 18 cm. Ovi instrumenti uvek dolaze u paru, tako da se u svakoj ruci drži po jedan, a njihov udarac jedan o drugi stvara prijatan, mek zvuk. U mnogim muzičkim kompozicijama, obično se koriste za akcentovanje određenih delova, kao i u brzim smenama osmina. Štapići se mogu napraviti od drške stare metle ili bilo kog tvrdog drveta. Zvečke, ili marakas, predstavljaju instrumente koji se sastoje od šupljih posuda u raznim oblicima (kruškasti, loptasti, valjkasti...), koje su ispunjene zrnevljem poput pirinča ili graška. Trešenje ovih instrumenata proizvodi ujednačen zvuk, poznat kao tremolo, koji se koristi za duže notne vrednosti ili za zajednički završni akord. Kratki zvuk se postiže brzim, energičnim pokretom ruke. Zvečke mogu biti vrlo različite u obliku i veličini (Frazee, Kreuter, 2016: 103). Instrument koji se sastoji od čelične šipke oblikovane u trougao sa jednim otvorenim uglom naziva se triangl. Ovaj instrument se drži tako da visi sa palca leve ruke, a zvuk se proizvodi udarom metalne palice koju treba držati između palca i kažiprsta desne ruke. Zvuk trianglera je svetao i prodoran, a njegova zvučna frekvencija traje određeno vreme, dok se može prekinuti dodiranjem instrumenta sa slobodnom rukom. Najbolje se uklapa u ritmove sa dužim notama i umerenim tempom, često i u pesmama sa pauzama. Metalni tanjiri sa kaiševima za držanje zovu se čineli. Ovi instrumenti mogu se koristiti u paru, sa po jednim u svakoj ruci, ili pojedinačno. Kada se udare jedan o drugi, proizvode snažan i prodoran zvuk. Prekida se pritiskom činela na grudi ili dodirivanjem ivice instrumenta prstom. Čineli su važni za postizanje efekata u pesmama sa marševskim karakteristikama i često se koriste u kombinaciji sa ručnim bubnjem kako bi se naglasili ritmovi (Campbell, Scott-Kassner, 2015: 82). Male okrugle metalne loptice sa prorezom u sredini, koje sadrže kuglice, nazivaju se praporci (zvončići). Kada metalne kuglice udaraju o unutrašnje stranice, nastaje zvuk visokog i prštavog karaktera. U prošlim vremenima koristili su se u konjskoj opremi ili na sankama, a danas se upotrebljavaju u muzičkim kompozicijama za stvaranje specifičnih zvučnih efekata. Daire, poznat i kao tamburin, je instrument sa drvenim obručem na kojem se nalazi opna od kože ili plastike. U obroč su ugrađeni metalni tanjirići, koji dodatno obogaćuju zvuk. Držanjem instrumenta u levoj ruci i udaranjem prstima ili dlanom desne ruke po opni, nastaje zvučni efekat zveckanja, dok se trešenjem stvara efekat tremola. Mali ručni bubanj sa zategnutom opnom s obe strane proizvodi dubok zvuk. Udarci prstima ili palicama po opni mogu izazvati zvučne efekte različite jačine i tonova. Ovaj instrument je idealan za ritmičke naglaske u pesmama ili za izvođenje složenih ritmova u kompozicijama (Frazee, Kreuter, 2016: 107). Kastanjete su jednostavni instrumenti sa školjkama koje se ritmički udaraju jedna o drugu pokretima šake. Njihova primena omogućava izvođenje širokog spektra ritmova, a zvuk koji stvaraju je oštar i kliktav, sa dodatnim šumom vazduha koji se javlja unutar školjki. Postoji i varijanta ovog instrumenta u kojoj su školjke postavljene na dršku, pa se zvuk stvara trešenjem. Gong, poznat po velikoj metalnoj ploči koja je okačena o stalak, proizvodi snažan, dugotrajan zvuk kad se udari batićem sa kožnom glavom. Zvuk koji proizvede je vrlo izražajan i ima dugotrajan odzvik. Drveni bubanj se sastoji od kutije sa otvorom koji funkcioniše kao rezonator, a zvuk nastaje udaranjem pomoću drvenog ili filcanog batića. Zvuk može

biti veoma prodoran, u zavisnosti od jačine udarca (Campbell, Scott-Kassner, 2015: 94). Instrumenti u okviru Orfovog instrumentarijuma variraju od onih koji su vrlo jednostavni za upotrebu, do onih koji zahtevaju nešto više veštine. Svi ovi instrumenti, međutim, imaju zajedničku osobinu – lako ih je koristiti, što omogućava deci da brzo nauče kako da na njima sviraju. Zbog te jednostavnosti, oni su pogodni za decu sa različitim stepenima muzičkog znanja i sposobnosti.

MUZIČKI RAZVOJ DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA UZ PEVANJE I SVIRANJE NA INSTRUMENTIMA ORFOVOG INSTRUMENTARIJUMA

Kako bismo najmlađe uspešno uveli u svet udaraljki, neophodno je izdvojiti vreme za ritmičke i zvučne vežbe koristeći ruke i noge. Osim što razvijaju muzičke veštine, ove aktivnosti imaju i fizički značaj jer doprinose koordinaciji pokreta. Istaknuti nemački kompozitor i pedagog 20. veka, Karl Orf, prilagodio je određene klasične i narodne instrumente tako da budu dostupni deci. Njegovi instrumenti su jednostavni za korišćenje, omogućavaju lak rad i podstiču maksimalno učešće mališana. Poput klasičnih instrumenata, i oni su podeljeni na ritmičke i melodijske. Mnogi istraživači proučavali su uticaj muzike na dečji razvoj i došli do značajnih zaključaka. Dokazano je da muzičko iskustvo utiče na različite aspekte socijalnih i ličnih veština. Muzika nije samo faktor muzičkog napretka već i sredstvo kreativnog izražavanja koje doprinosi emocionalnom, socijalnom i psihomotornom razvoju deteta. Kroz pesmu i igru, mališanima se pruža prilika da izraze sebe i steknu osećaj samopouzdanja (Marković-Radoš, 2006: 41). Povučeni deca, pa čak i ona koja su nepravedno okarakterisana kao nemuzikalna ili manje inteligentna, često sa velikim entuzijazmom učestvuju u sviranju na dečjim instrumentima, pokazujući podjednaku veštinu kao i njihovi vršnjaci. Kroz muziciranje i zajedničke igre, kod mališana se podstiče osećaj zajedništva, spremnost na saradnju i međusobna podrška. Među ritmičkim instrumentima nalaze se štapčići, zvečka, marakas, kastanjete, drveni bubanj, tamburin, praporci, činele, triangel i bubanj. Melodijski instrumenti obuhvataju blok flautu, zvončice, metalofon, ksilofon i timpane. Orfov instrumentarij sadrži širok spektar instrumenata prilagođenih dečjim rukama, koji omogućavaju lako učenje i brzo savladavanje osnovnih muzičkih veština. Međutim, zbog zanimljivih naziva i privlačnog izgleda, deca često koriste udaraljke kao igračku za stvaranje buke umesto za elementarno muziciranje. Zato je važno već od najranijeg uzrasta usmeravati ih ka pravilnom korišćenju ovih instrumenata. Primarna uloga udaraljki u početnim fazama muzičkog obrazovanja jeste razvijanje osetljivosti na različite zvukove i nijanse tonova. Kolekciju udaraljki iz Orfovog instrumentarijuma moguće je dodatno obogatiti većim brojem instrumenata iste vrste, čime se omogućava raznovrsnija i dinamičnija muzička aktivnost (Đurković-Pantelić, 2007: 58). Ovim pristupom omogućava se deci da steknu iskustvo u sviranju iste udaraljke, što doprinosi lakšem učenju i boljoj kontroli zvuka. Osim toga, disciplina je znatno bolja nego kada svako dete koristi sopstveni instrument. Zaključak koji se nameće jeste da je Orfov instrumentarij od suštinskog značaja za muzički razvoj dece. Međutim, kada je reč o najmlađem, jaslenom uzrastu, fokus je prvenstveno na vaspitačevom sviranju, budući da su deca u tom periodu još uvek

premala da bi mogla dosledno pratiti instrukcije i samostalno upravljati instrumentima. Korišćenje muzike u radu s mališanima ne svodi se samo na podsticanje njihovih muzičkih veština. Njena uloga je mnogo šira – ona otvara prostor za spontanost i toplu interakciju, bilo između dece međusobno ili između dece i odraslih. Nekada se smatralo da dete tek u pubertetu, oko 12. godine, može jasno razlikovati i pravilno reprodukovati različite tonske rodove. Međutim, istraživanja su pokazala da se sposobnost prepoznavanja i izvođenja dura i mola razvija znatno ranije – već od šeste godine, pod uslovom da dete raste u podsticajnom muzičkom okruženju (Manasteriotti, 2007: 171). Ovo potvrđuje da se temelji muzičkog razvoja postavljaju u najranijem detinjstvu. Istraživanja su pokazala da se već kod dvogodišnje dece mogu uočiti neočekivane melodijske sekvence, što ukazuje na rani razvoj muzičke percepcije i kreativnosti.

Raznovrsne igre sa pevanjem i različitim sadržajem treba pažljivo birati kako bi deca kroz njih mogla da imitiraju svakodnevne aktivnosti, prirodne pojave, narodne običaje i druge životne situacije. Njihova glavna uloga je da podstaknu pravilno izvođenje melodije i usklađeno, izražajno i ritmički povezano kretanje uz muziku. Na taj način deca kroz pokret izražavaju karakter, ritam, tempo i dinamiku pesme, dok istovremeno razvijaju preciznost, lakoću, skladnost i izražajnost pokreta. Narodne igre i kola obuhvataju osnovne plesne elemente, kao što su hodaње, poskakivanje, različiti pokreti rukama, pljeskanje, tapkanje i okreti. Pri izboru muzičkih dela za slušanje važno je voditi računa o tome da budu primerena uzrastu, kako po trajanju, tako i po složenosti, pri čemu je poželjno da budu zastupljene vokalne, instrumentalne i vokalno-instrumentalne kompozicije. Izvođenje muzike kroz pevanje i sviranje predstavlja najvažniji vid aktivnog odnosa prema njoj, jer kroz ovu aktivnost deca razvijaju muzičke sposobnosti koje im omogućavaju da opažaju, razumeju i doživljavaju muziku na dublji način (Stojanović, 2009: 68). Razvijanje osećaja za ritam i melodiju, prepoznavanje i reprodukcija meloritmčkih celina, kao i sticanje sposobnosti opažanja estetskih vrednosti kroz izražajno pevanje različitih pesama, složen je i dugotrajan proces. Uloga vaspitača ogleda se u obezbeđivanju podsticajnog okruženja i motivisanju dece na aktivno učestvovanje u muzičkim aktivnostima. Najbolji pristup podrazumeva oslanjanje na sadržaje koji su deci bliski, poput ritmičkih brojalica, melodijskih struktura dečjih i narodnih pesama, kao i muzičkih igara. Ukoliko ustanova nema na raspolaganju Orfov instrumentarijum, moguće je improvizovati ritmičke instrumente korišćenjem kartona, plastičnih kutija, žice ili prirodnih materijala, kao što se radilo u prošlosti. Tradicionalni narodni instrumenti, poput kastanjeta, čemana, čegrtaljke, bubnjića od drveta i kože, piska, zujaljke, dugmeta na kanapu, čigre i frule, i danas su lako dostupni deci, koja ih mogu sama izrađivati i koristiti za sviranje. Nekada su ovi instrumenti imali ritualnu ulogu u verskim obredima, lovu ili teranju ptica, dok danas služe kao zanimljive muzičke igračke. Na primer, za izradu bubnja može poslužiti drveni obruč od starog sita preko kojeg se celofan zalepi kao membrana, a ton se proizvodi udaranjem drvenom olovkom. Štapići se jednostavno mogu napraviti sečenjem drške stare metle na dva dela dužine oko 20 cm, dok se zvečke mogu kreirati punjenjem praznih limenki ili plastičnih boca kamenčićima, suvim zrnevljem ili pirinčem (Stojanović, 2009: 70). Metalni zatvarači nanizani na čvrstu žicu mogu poslužiti kao zamena za praporce, pri čemu se zvuk proizvodi trešenjem

obruča, stvarajući ton sličan originalnim praporcima. Kada je reč o razvijanju ritma, brojalice imaju poseban značaj, jer se kroz njih deca spontano upoznaju sa ritmičko-metričkom strukturom. Izvođenje brojalica započinje skandiranjem teksta i odbrojavanjem, kao što se radi u dečjim igrama, zatim se postupno uvode različiti načini izvođenja – prvo korišćenjem tela kao instrumenta, potom priručnim predmetima, a na kraju i Orfovim instrumentima. Instrumentalna pratnja brojalicama predstavlja početni korak u upoznavanju sa sviranjem, pri čemu vaspitač vodi decu kroz proces. Najpre se savladava ritmičko izgovaranje brojalice uz pravilno određivanje mere i kucanje ritma, a zatim se postepeno uvode instrumenti, počevši od osnovnih poput štapića i zvečke. Deca koja nemaju instrument pljeskaju rukama i prate ritam govorom. Kada se kroz ove aktivnosti stekne sigurnost u rukovanju instrumentima, vaspitač prelazi na pevanje ranije naučenih pesama uz pratnju ritmičkih instrumenata (Činč, 2010: 103). Kroz muziciranje na Orfovim instrumentima, deca će ne samo razvijati muzičke sposobnosti poput sluha, ritma i memorije, već će se i aktivno uključiti u proces izvođenja muzike. Proučavanjem strukture i tehnike sviranja ovih instrumenata, steći će bolju sposobnost prepoznavanja različitih vrsta i grupa instrumenata, oslanjajući se na specifične zvučne boje koje ih karakterišu.

S obzirom na to da je tehnika sviranja ovih instrumenata jednostavna, deca, bez obzira na njihove muzičke sposobnosti, mogu ravnopravno učestvovati u grupnim muzičkim aktivnostima. To omogućava uspešno ostvarivanje ciljeva u nastavi muzičkog obrazovanja. Kada deca savladaju osnovnu tehniku sviranja jednog instrumenta, uvodi im se sledeći, a novo stečeno znanje o instrumentu postepeno se proširuje. Na primer, možemo reći: "Naša zvečka sada ima nove prijatelje - štapiće! Pogledajte kako se na njima svira!" Zatim, svaki instrument se povezuje sa likovima iz omiljenih priča, što čini igru zanimljivijom. U izvođenju pesama, pričama i recitacijama, korišćemo udaraljke kako bismo poboljšali doživljaj i oslikali specifične trenutke teksta. Važno je izabrati instrumente koji odgovaraju tonu i karakteru dela. Za uspavanje, na primer, nisu pogodna glasna zvučna sredstva kao što su ksilofon, kastanjete ili činela. Umesto njih, korišćenje tihih zvuka trijanga ili metalofona stvorice suptilniji efekat i dodatno pojačati emotivnu snagu izvedbe (Manasteriotti, 2007: 181). Spontane improvizacije koje deca izvode na udaraljka često služe kao kreativni izrazi njihove maštovitosti. Kako bi se ostvario željeni cilj kroz ove igre, neophodno je vežbanje u kombinovanju zvukova i pravilnom izvođenju zvučnih efekata koji odgovaraju tekstu. Ovaj proces zahteva stalnu saradnju i angažman dece, kao i puno strpljenja.

Primer iz prakse

Ritmička igra „Kiša pada“

Cilj: Razvijanje osećaja za ritam i koordinaciju kroz kombinaciju pokreta, glasa i Orfovog instrumentarija.

Uzrast: Deca od 4 do 6 godina.

Materijali:

Orfovi instrumenti (mali doboši, trijangli, drvene klave, zvončići)

Pesmica „Kiša pada“

Marama ili tkanine za slobodno kretanje

Tok aktivnosti i reakcije dece:

Uvodna priča i priprema

Vaspitač započinje priču: „Zamislite da smo sada napolju i da osećamo prve kapi kiše...“ Deca sede u krugu, pažljivo slušaju i već počinju da oponašaju kišu prstima po podu. Neka deca se kikoću i pokušavaju da pogode kako će priča dalje teći.

Pokreti tela

Na znak vaspitača, deca prstima lagano tapkaju po podu (prve kapi kiše), zatim dlanovima (jača kiša), a potom stopalima (pljusak). Deca brzo usvajaju ovaj prelaz i počinju da ga kombinuju po sopstvenom osećaju, spontano dodajući zvukove šapata („šu-šu-šu“) kako bi dočarali vetar.

Dodavanje instrumenata

Vaspitač deli instrumente i objašnjava uloge:

Triangli imitiraju prve kapi kiše – deca pažljivo slušaju i igraju se sa zvukom.

Klave predstavljaju jače kapi – deca pokušavaju da prate ritam vaspitača.

Mali doboši dočaravaju jak pljusak – oduševljenje raste jer deca uživaju u jačim zvukovima.

Zvončići simbolizuju vetar – deca se igraju promenama tempa i jačine.

Dok sviraju, neka deca primećuju kada treba da se uključe, dok drugima treba podsticaj. Nakon nekoliko ponavljanja, sve više dece spontano usklađuje zvuke.

Izvođenje pesme

Deca pevaju pesmicu „Kiša pada“ dok koriste instrumente. Prvo su oprezna, ali kako postaju sigurnija, sve više uživaju u kombinovanju ritma i zvuka. Neka deca čak predlažu da menjaju tempo pesme, što dodaje element improvizacije.

Kombinacija pokreta i zvuka

Vaspitač podstiče decu da se slobodno kreću uz muziku, koristeći marama da imitiraju kišu. Oduševljenje raste – neka deca skaču kao „kapljice“, dok druga prave pokrete „vetra“. Aktivnost završava „smirivanjem kiše“ – deca polako umiruju pokrete i instrumente, prateći vođstvo vaspitača.

Očekivani rezultati

Deca razvijaju osećaj za ritam i muzikalnost kroz aktivno učešće. Kroz igru, spontano uče da slušaju jedni druge i koordiniraju pokrete sa zvukom. Aktivnost ih podstiče na kreativnost i improvizaciju. Kroz slobodno izražavanje, jačaju motoričke veštine i muzičku percepciju.

POVEZIVANJE ORFOVE METODE SA DRUGIM METODAMA

Orfova muzička pedagogija, zasnovana na principima koje je razvio nemački kompozitor Karl Orff, ističe značaj kombinacije pokreta, govora, ritma i igre u muzičkom obrazovanju. Ova metoda podstiče kreativnost i muzičku ekspresiju kod dece kroz korišćenje elementarnih muzičkih instrumenata, kao što su udaraljke, ksilofoni i zvončići. Osnovna prednost Orfove metode leži u njenoj fleksibilnosti i mogućnosti prilagođavanja različitim uzrastima i sposobnostima dece (Lindström,

Johansson, 2023: 130). Kodályeva metoda, koju je razvio mađarski kompozitor Zoltán Kodály, temelji se na vokalnom pristupu muzičkom obrazovanju. Ova metoda naglašava značaj solmizacije (do, re, mi...) i ritmičke verbalizacije („ta, ti-ti“), što omogućava deci da lakše usvoje muzičke strukture. Primena Kodályeve metode u predškolskim ustanovama doprinosi poboljšanju muzičke percepcije i memorije kod dece. Osim toga, metoda se oslanja na korišćenje narodnih pesama kao osnovnog nastavnog materijala, čime se podstiče razvoj kulturnog identiteta kod najmlađih (Garcia, Bennett, 2022: 55). Suzuki metoda, koju je razvio japanski violinista Shinichi Suzuki, zasniva se na principu da se muzika uči na isti način kao maternji jezik – kroz slušanje, imitaciju i ponavljanje. Ovaj pristup naglašava značaj ranog izlaganja muzičkim sadržajima i aktivno uključivanje roditelja u proces učenja. Primena Suzuki metode u muzičkom obrazovanju doprinosi ranom razvoju fine motorike i osećaja za intonaciju. Iako je ova metoda tradicionalno primenjivana u učenju gudačkih instrumenata, njeni principi se sve više koriste i u podučavanju klavira, gitare i pevanja (Zhao, 2021: 15). Svaka od ovih metoda donosi specifične prednosti u muzičkom obrazovanju dece. Orfov pristup se ističe kroz kreativnost i improvizaciju, Kodályeva metoda kroz razvoj muzičke pismenosti, dok Suzuki metoda podstiče intuitivno učenje kroz slušanje i imitaciju. Treba istaći i to da kombinacija ovih metoda može doneti optimalne rezultate u razvoju muzičkih sposobnosti kod dece predškolskog uzrasta.

ZAKLJUČAK

Muzika je oduvek imala duboko ukorenjenu ulogu u ljudskoj istoriji i njen značaj nije prestao da raste, naročito u kontekstu razvoja najmlađih. U predškolskim ustanovama, ključnu ulogu igraju motivisani i stručni vaspitači koji svojim znanjem i veštinama mogu da podstaknu muzički razvoj kod dece. Muzičke aktivnosti u predškolskom uzrastu povezuju se sa mnogim drugim aspektima razvoja, što ih čini posebno važnima u tom periodu života. Kroz Orfov instrumentarijum, deca mogu učestvovati u različitim igrama, pesmama i plesovima koji im pomažu u razvoju motorike. U tim igrama muzika postavlja tempo, preciznost i vrstu pokreta. Deca, svirajući instrumente, razvijaju koordinaciju između ruku i nogu, kao i sinhronizaciju pokreta sa muzikom. Ovaj proces pomaže im da nauče kako da usklade disanje i držanje tela dok se angažuju u muzici. Na kraju, muzika igra ključnu ulogu i u poboljšanju kognitivnih sposobnosti, pomažući deci da razvijaju i unapređuju razumevanje i percepciju sveta oko sebe. Kroz angažovanje u pevanju, slušanju i sviranju, deca unapređuju svoje kognitivne sposobnosti. Uz pomoć Orfovog instrumentarijuma, deca razvijaju sposobnost pamćenja melodija, prepoznavanja ritmova, povezivanja zvukova sa instrumentima i prepoznavanja emocija u muzici. Pored toga, ovi instrumenti imaju značajan uticaj na socio-emocionalni razvoj. Deca koja sviraju osećaju se važnim delom grupe, što doprinosi njihovom samopouzdanju i razvijanju socijalnih veština kao što su saradnja i osećaj pripadnosti. Aktivnosti sa Orfovim instrumentima podstiču decu da postanu samostalna, razvijaju koncentraciju, kreativnost i disciplinu. Uključivanjem Orfovog instrumentarijuma, vaspitači pomažu deci da unaprede sve aspekte svog razvoja, uključujući motorne, kognitivne i emocionalne veštine.

LITERATURA

1. Campbell, P.S. , Scott-Kassner, C. (2015): *Music in childhood*, Belmont: Thomson Schirmer.
2. Činč, E. (2010): *Osnovi rada sa dečjim muzičkim sastavima*, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača Mihailo Palov.
3. Činč, E. (2013): *Muzičko vaspitanje sa metodikom: priručnik*, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače Mihailo Palov.
4. Činč, E. , Stolić, J. (2015): *Organizovanje i rad sa dečjim muzičkim sastavima*, Vršac: Istraživačko edukativni centar.
5. Đurković-Pantelić, M. (2007): *Metodika muzičkog vaspitanja dece predškolskog uzrasta*, Šabac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
6. Frazee, J. , Kreuter, K. (2016): *Discovering Orff: A curriculum for music teachers*, Mainz, London: Schott.
7. Garcia, A. , Bennett, L. (2022): The influence of solfeggio in early childhood music education. *Innovations in music pedagogy: New perspectives*, 7(3), 45–60.
8. Jovanović, S. (2014): *Karakteristike muzičkih igara i njihove realizacije u radu sa decom predškolskog uzrasta*, Jagodina: Pedagoški fakultet.
9. Kratus, J. (2017): Music Listening Is Creative. *Music Educators Journal*, 103(3), 28–46.
10. Lindström, F. , Johansson, M. (2023): Movement, rhythm, and creativity in the Orff method. *Journal of Early Music Education*, 15(2), 123–134.
11. Manasteriotti V. (2007): *Muzičko obrazovanje na osnovnom nivou*, Zagreb: Školska knjiga.
12. Mirković-Radoš, K. (2006): *Psihologija muzike*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
13. Muratović, A., Muratović, A., & Mekić, E. (2021). Uticaj stavova roditelja o saradnji na promociju porodičnog učešća u predškolskoj ustanovi. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, Novi Pazar, 20, 13-25. <https://doi.org/10.5937/univmis2120013M>
14. Muratović, A., & Osmajlić Janković, D. (2025). Muzičke aktivnosti u funkciji razvoja dece predškolskog uzrasta. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, Novi Pazar, 24, 128-143. <https://doi.org/10.5937/univmis2524126M>
15. Petrović, M. (2018): *Orfov instrumentarijum u muzičkom razvoju dece predškolskog uzrasta*, Beogradski: Fakultet muzičke umetnosti.
16. Radoš, K. (2012): *Psihologija muzičkih sposobnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
17. Stojanović, G. (2009): *Nastava muzičke kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
18. Stolić, J. (2018): *Muzičke igre uz pokret na predškolskom uzrastu*, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače Mihailo Palov.
19. Zhao, Y. (2025): The Suzuki method in contemporary music education. *Journal of Music Education Research*, 30(1), 10–20.

SUMMARY

The development of musical abilities in preschool children has a significant impact on their overall intellectual, emotional and social development. Through the use of music, singing and playing instruments, especially through Orff's instrumentation, children develop a sense of rhythm, melody, movement coordination and creativity. Orff's instrument set, adapted to the abilities of preschool children, consists of rhythmic and melodic instruments, which are easy to use and enable children to be actively involved in musical activities. Through music-making, children not only improve their musical abilities, but also develop self-confidence, social interaction and aesthetic awareness. When working with children, Orff's instrumentation helps educators to encourage the development of motor skills, auditory perception and musical intelligence in a creative and interactive way. The use of these instruments contributes to the acquisition of musical skills through play, which positively affects their overall development. Through literature analysis and examples from practice, this paper highlights the importance of Orff's instrumentation in preschool education, emphasizing its role in shaping children's musical and general developmental abilities.

PERCEIVED SOCIAL SUPPORT AND TIME PERSPECTIVES AS PREDICTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING IN OLDER ADULTS

Katarina Ivković

Faculty of Philosophy, University of Niš

Niš, Serbia

katarinaivkovic016@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3796-6476>

Abstract

This study explored how perceived social support and individual time perspectives contribute to subjective well-being in older adults, while also accounting for demographic factors such as age, gender, education, marital status, living conditions, and self-rated health. The sample included 225 older individuals (aged 65 to 88) from southeastern Serbia. Participants completed standardized questionnaires assessing life satisfaction, positive and negative affect, individual time perspectives, and perceived social support. Regression analyses were conducted to evaluate predictors of life satisfaction and positive affect, controlling for demographic factors. On their own demographic factors were not significant predictors of subjective well-being outcomes. Including time perspectives significantly improved the models: Future time perspective predicted higher life satisfaction and more positive affect. A Past Positive time perspective was also associated with higher positive affect, while a Hedonistic Present time perspective was negatively associated. When perceived social support was added, it further enhanced the models, with support from family and partners emerging as significant predictors of both life satisfaction and positive affect. These findings underscore the importance of adaptive time orientations and supportive close relationships in improving well-being of older adults.

Keywords: subjective well-being, older adults, time perspective, perceived social support

PERCIPIRANA SOCIJALNA PODRŠKA I DIMENZIJE VREMENSKE PERSPEKTIVE KAO PREDIKTORI SUBJEKTIVNOG BLAGOSTANJA STARIH OSOBA

Apstrakt

Cilj ovog istraživanja bilo je ispitati na koji način percipirana socijalna podrška i vremenske perspektive doprinose subjektivnom blagostanju kod starijih osoba, uzimajući u obzir i demografske faktore starosti, pola, obrazovanja, bračnog statusa, sa kim žive i samoprocene zdravstvenog stanja. Uzorak je činilo 225 starijih osoba (starosti od 65 do 88 godina) iz jugoistočne Srbije. Ispitanici su popunili standardizovane upitnike za procenu životnog zadovoljstva, pozitivnog i negativnog afekta, vremenskih perspektiva, i percipirane socijalne podrške. Sprovedene su regresione analize kako bi se procenili prediktori zadovoljstva životom i pozitivnog afekta, uz kontrolu demografskih faktora. Demografski faktori su sami

po sebi nis bili značajni prediktori subjektivnog blagostanja. Uključivanje vremenskih perspektiva značajno je unapredilo modele, pri čemu je vremenska perspektiva budućnost predvidela veće zadovoljstvo životom i pozitivan afekt. Takođe, vremenska perspektiva pozitivna orijentacija ka prošlosti predvidela je viši nivo pozitivnog afekta, a vremenska perspektiva hedonistička orijentacija ka sadašnjosti negativno. Uključivanje percipirane socijalne podrške dodatno je unapredilo modele, pri čemu su se podrška porodice i partnera pokazali kao značajni prediktori i zadovoljstva životom i pozitivnog afekta. Ovi rezultati ističu važnost adaptivnih vremenskih orijentacija i emotivno podržavajućih bliskih odnosa za unapređenje blagostanja kod starijih osoba.

Ključne reči: subjektivno blagostanje, starije osobe, vremenske perspektive, socijalna podrška

INTRODUCTION

In today's global landscape of population aging, enhancing the subjective well-being of older individuals, particularly in efforts to improve their life satisfaction, presents a significant challenge (Román et al., 2017). Subjective well-being (SWB), as described by Diener and colleagues (2009), involves an individual's internal assessment of their life as desirable, regardless of others' perspectives. This concept includes two main elements: the emotional and the cognitive aspect. Life satisfaction represents the cognitive dimension of SWB, referring to a person's reflective judgment of their overall life (Andrews & Withey, 1976; Pavot & Diener, 2008). The emotional or affective side includes both positive and negative emotions (Diener et al., 1999; Lucas et al., 1996).

Research on subjective well-being has shown that older adults tend to experience similar or even higher levels of positive emotions compared to younger individuals, along with lower levels of negative emotions (Carstensen et al, 2000; Mroczek & Kolarz, 1998). Several studies also show that life satisfaction tends to remain stable or may even improve with age (Diener et al., 1999). Nonetheless, Isaacowitz and Smith (2003) found that those in the oldest age bracket (70 to 100 years old) reported lower levels of subjective well-being.

Numerous factors can influence how older adults view and evaluate their well-being, including demographic and social aspects like age, gender, level of education, among others (Herrera et al., 2014; Silva, 2014). Research indicates notable gender differences in the subjective well-being (SWB) of older adults. Some studies report that older women exhibit higher levels of SWB (e.g., Feng & Zheng, 2024), whereas others find that older women have lower SWB compared to their male counterparts (e.g., Patel et al., 2021; Román et al., 2017). Conversely, certain research suggests that gender does not significantly influence overall SWB, irrespective of the measurement approach (e.g., Geng & Calasanti, 2023). Lower levels of educational attainment are generally associated with reduced subjective well-being (SWB). In contrast, higher levels of education are positively correlated with better health, higher income, and increased social participation, all of which contribute to enhanced SWB (e.g., Román et al., 2017; Zhao et al., 2024). However, some studies report an inverse relationship, where higher education correlates with lower SWB scores (e.g., Jiayue et al., 2022). Multiple studies have shown that both physical health and how individuals perceive their own health play key roles in determining

subjective well-being among older adults. Notably, self-rated health has been found to be a stronger predictor of well-being than objective medical diagnoses, highlighting the significance of personal health perceptions (Pinquart & Sörensen, 2000; Jylhä, 2009). Furthermore, higher SWB among older adults is associated with being married (e.g., Abe et al., 2023; Zhao et al., 2022) and living with family members or a partner, as opposed to living alone (e.g., Román et al., 2017). Nevertheless, other research suggests that living alone does not inherently lead to lower subjective well-being in older adults (e.g., Litwin & Shiovitz-Ezra, 2011).

Social relationships are widely recognized as essential to the well-being of older adults. In one study, 81 percent of older participants identified positive social connections as a major contributor to their quality of life (Bowling et al., 2003). Socioemotional Selectivity Theory (SST), introduced by Carstensen (1992, 1995), offers a valuable framework for exploring how people's social goals and motivations change as they age, largely influenced by how they perceive their remaining time. The theory emphasizes the important role of perceived future time in shaping the goals that guide social behavior across the lifespan. Specifically, when people perceive their future as lengthy and open-ended, which is more typical during youth and early adulthood, they tend to prioritize goals related to knowledge acquisition, exploration, and expanding their social networks. As people grow older and begin to see their remaining time as limited, their motivations tend to shift. A more limited time perspective leads to a stronger preference for emotionally fulfilling experiences and close, meaningful relationships, rather than seeking out novelty or expanding their social circles. Older adults are therefore more inclined to invest their time and energy into deepening connections with family and close friends, rather than forming new relationships. This shift reflects a natural adaptation aimed at enhancing emotional well-being and social satisfaction in later life.

Socioemotional Selectivity Theory (SST) also explains changes in social behavior that aren't solely tied to chronological age. Instead, it emphasizes that an individual's perception of time plays a key role in shaping their motivations. Regardless of age, when a person views their future as limited, whether due to health issues or significant life events, they tend to prioritize emotionally meaningful goals in a way similar to older adults. By the same logic, we can expect that older individuals who perceive their time as more open-ended, for instance, due to good health or a renewed sense of purpose, may show motivational patterns more typical of younger adults.

In this light, two elements that could be especially important for understanding the well-being of older adults are time perspective and perceived social support. These aspects offer valuable insights into how people experience aging and play a significant role in shaping their overall sense of well-being.

Perceived social support refers to an individual's sense of confidence and satisfaction in the support they believe is available to them and can count on in the future. Some researchers argue that this type of support is essential for maintaining subjective well-being (Diener & Oishi, 2005; Diener & Seligman, 2002). There is a consensus among researchers that social support and subjective well-being are positively correlated (Austin et al., 2005; Pinquart & Sorensen, 2000).

In the context of aging, perceived social support holds significant importance. Given the increased risk of social isolation and health challenges in later life, the perception of accessible social resources plays a vital role in maintaining subjective well-being (Pinquart & Sörensen, 2000). Bowling (2011) found that individuals over 65 reported having significantly fewer people to turn to for comfort and support during crises, as well as fewer contacts for practical help, compared to those under 65. However, it is unclear whether this decline in social connections is due to personal choice or external circumstances. Studies show that perceived social support positively affects both the emotional and cognitive aspects of subjective well-being among older adults. Older adults who report higher levels of perceived support tend to experience better mental health, greater life satisfaction, and improved physical health outcomes (Antonucci et al, 2010).

Furthermore, perceived social support tends to have a more significant impact on well-being in older individuals than actual received support. Although receiving support is important, the belief that help is available if needed offers ongoing reassurance, which is particularly important during periods when direct support may be limited or less frequent (Uchino, 2009).

Another significant variable examined as a predictor of subjective well-being is time perspective. According to Zimbardo and Boyd (1999), time is not only a physical category but also possesses a psychological dimension. This psychological dimension gives personal and social experiences a sense of meaning, order, and coherence. These authors distinguish five primary time perspectives: Positive Past, Negative Past, Hedonistic Present, Fatalistic Present and Future. These time perspectives shape how individuals interpret their experiences and make decisions, and they have been linked to various aspects of well-being and behavior.

Although chronological age is typically associated with a decreased perception of remaining time, leading to expected age-related patterns, these patterns could change if a person holds a time perspective that doesn't align with their actual age. In this sense, time perspective may be a key factor in shaping subjective well-being in older adults, potentially influencing how they experience aging beyond what age alone would predict. Research indicates that a Positive Past time perspective is consistently associated with greater life satisfaction, while a Negative Past is associated with lower levels of well-being and increased symptoms of depression (Kazakina, 1999; Desmyter & De Raedt, 2012). Similar findings were observed in a study involving participants aged 16 to 83, where a Past Positive time perspective was positively associated with well-being, while a Past Negative perspective was linked to lower levels of well-being (Drake et al., 2008).

When it comes to perspectives focused on the present, the studies show mixed outcomes. A Hedonistic Present time perspective is positively associated to subjective well-being (Drake et al., 2008; Diener et al., 1985; Lennings, 2000), whereas a Fatalistic Present time perspective is associated with increased anxiety and depression, both of which negatively affect subjective well-being (Boniwell & Zimbardo, 2004). According to Lennings (2000), older adults tend to emphasize the present moment and often avoid ruminating on past experiences.

A future-oriented time perspective is generally linked with improved well-being in later life (Kahana & Kahana, 1983; Kahana, Kahana, & Zhang, 2006; Kazakina,

1999). Those who adopt a future focus are typically better prepared to manage the challenges of aging (Spence, 1968). Zimbardo and Boyd (2008) also suggest that older adults frequently develop a transcendental view, directing attention toward a future that extends beyond their own lifespan.

In summary, maintaining a balanced time perspective, characterized by positive views of the past and future alongside a flexible and adaptive focus on the present, is essential for preserving subjective well-being in older adulthood.

Building on the existing literature highlighting the complex nature of subjective well-being among older adults, the present study aims to deepen understanding of how cognitive and emotional components of subjective well-being, specifically life satisfaction, negative affect, and positive affect, are shaped by perceived social support and individual time perspectives. While previous research has established the importance of social support and time perspective independently, their combined effects on subjective well-being remain underexplored. This study seeks to clarify these relationships by examining a sample of older individuals, considering both demographic variables and psychosocial factors. By integrating these variables, the present research aims to contribute to a more comprehensive understanding of subjective well-being in aging populations and inform interventions designed to enhance quality of life among older adults through social and temporal cognitive pathways.

Therefore, the aim of the present study is to examine the extent to which perceived social support (Friends, Family, Significant Other) and time perspectives (Past Negative, Past Positive, Present Fatalistic, Present Hedonistic, and Future) serve as predictors of subjective well-being, specifically life satisfaction, positive affect, and negative affect. In addition, this study explores how demographic factors such as age, gender, education, marital status, living arrangements, and self-rated health, alongside time perspectives and perceived social support, contribute to individual differences in subjective well-being among older adults.

The hypotheses were that the higher levels of perceived social support would significantly predict greater life satisfaction and positive affect, as well as lower negative affect. When it comes to time perspectives, positive time perspectives, such as Past-Positive and Future orientation, would be associated with higher levels of subjective well-being, while negative or fatalistic time perspectives, such as Past-Negative and Present-Fatalistic, would be associated with lower levels of subjective well-being. In addition, demographic characteristics such as higher education, better self-rated health, being married, and not living alone would significantly predict higher levels of subjective well-being.

METHOD

Sample and procedure

The sample consisted of 225 participants, with 58.7% ($n = 132$) being female and 41.3% ($n = 93$) being male participants. Their ages ranged from 65 to 88 years, with a mean age of 70 ($SD = 3.76$). When it comes to their marital status, 67.6% ($n = 152$) were married, while 32.4% ($n = 73$) were unmarried, divorced, or widowed.

Regarding living arrangements, 24% ($n = 54$) of participants lived alone, whereas the majority didn't 76% ($n = 171$). When it comes to educational attainment, the majority had completed only elementary school ($n = 76$, 33.8%), followed closely by those with a high school education ($n = 72$, 32%). In addition, 35 participants (15.6%) had attended vocational or higher secondary education, while 38 (16.9%) held a college degree. Only a small minority ($n = 4$, 1.8%) had attained a master's degree or higher. The distribution of self-rated health responses was as follows: 33.8% of participants ($n = 76$) reported being completely satisfied, 18.2% ($n = 41$) indicated they were more satisfied than not, 27.6% ($n = 62$) were neither satisfied nor unsatisfied, 17.3% ($n = 39$) reported being more unsatisfied than satisfied, and 3.1% ($n = 7$) were completely unsatisfied with their health. Data collection was conducted during May and June 2025 in the southeastern region of Serbia, specifically within the cities of Niš, Leskovac, and Vranje. The process spanned approximately two months, with testing sessions administered in participants' homes. Participation was entirely voluntary, and no compensation was offered. Prior to participation, all individuals provided informed consent. The study was conducted anonymously, and completing the test battery took approximately 30 minutes.

Instruments

Multidimensional Scale of Perceived Social Support - MSPSS (Zimet et al., 1988; Sebian adaptation by Miloševa, 2015). The instrument consists of 12 items aimed at measuring individuals' perceptions of social support. Respondents indicate their agreement with each statement using a 7-point Likert scale, ranging from *1 - strongly disagree* to *7 - strongly agree*. The scale is divided into three subscales assessing support from friends, family, and a significant other. Examples of items from each subscale include: for significant other support, "There is a special person who is around when I am in need"; for family support, "My family really tries to help me"; and for friend support, "I can count on my friends when things go wrong." The original validation of the scale demonstrated good internal consistency, with an overall Cronbach's alpha of .88 and subscale alphas of .91 (significant other), .87 (family), and .85 (friends). In the current study, reliability analyses further supported strong internal consistency for all subscales, with Cronbach's alpha coefficients of .90 for significant other support, .89 for family support, and .91 for friend support.

Zimbardo Time Perspective Inventory - ZTPI (Zimbardo & Boyd, 1999; Serbian adaptation by Kostić & Nedeljković, 2013). It is a 56-item questionnaire designed to measure five distinct time perspective dimensions. Participants rate each item on a 5-point Likert scale reflecting their level of agreement. The five subscales include: Past Negative, Past Positive, Present Fatalistic, Present Hedonistic, and Future. Example items for each subscale are as follows: Past Negative — "I often think about the bad things that have happened to me in the past"; Past Positive — "Happy memories of good times spring readily to mind"; Present Hedonistic — "I do things impulsively"; Present Fatalistic — "Fate determines much in my life"; and Future — "I believe that a person's day should be planned ahead each morning." Higher scores indicate a stronger predominance of the respective time perspective.

The original validation by the authors reported Cronbach's alpha coefficients ranging from .74 to .82. In the current study, reliability analyses confirmed good internal consistency across all subscales, with Cronbach's alpha values of .73 for Past Negative, .71 for Present Hedonistic, .77 for Future, .73 for Past Positive, and .74 for Present Fatalistic.

Satisfaction With Life Scale – SWLS (Diener et al., 1985; Serbian adaptation by Vukojević, 2016). It is a 5-item unidimensional scale assessing global life satisfaction. Participants responded using a 7-point Likert scale (1 - *strongly disagree* to 7 - *strongly agree*). An example item is “In most ways my life is close to my ideal.” The scale showed good internal consistency in the present sample (Cronbach's alpha = .89).

Positive and Negative Affect Schedule – PANAS (Watson et al., 1988; Serbian adaptation by Vukojević, 2016). It consists of 12 items divided into two dimensions: Positive Affect and Negative Affect. Participants rated how often they experienced each emotion on a 5-point Likert scale (1 - *never* to 5 - *most of the time*). Positive Affect includes 6 items (e.g., “energetic”), and Negative Affect includes 6 items (e.g., “upset”). Reliability analyses yielded Cronbach's alpha values of .86 for Positive Affect and .88 for Negative Affect in this sample.

A General Data Questionnaire. This questionnaire was created for the purposes of this research and contains questions designed to register control variables (gender, age, marital status, education level (elementary school, high school, higher or secondary vocational education, college degree, masters degree or higher), living arrangements (alone or with cohabitants such as a partner or family) and self-assessed health status ranging from 1 – *completely unsatisfied* to 5 – *completely satisfied*).

Data Analysis

The collected data were analyzed using the statistical software SPSS. Descriptive statistics were employed to examine the distribution and levels of the research variables. Pearson's correlation coefficient was used to explore the relationships between variables, while regression analyses were conducted to evaluate the extent to which selected variables could predict the outcomes.

RESULTS

Table 1
Descriptive Measures of All Variables Used in the Study

	<i>N</i>	min - max	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Negative Past	225	1.4 – 5	3.14	.68	.41	-.09
Positive Past	225	2.4 – 5	3.99	.60	-.46	-.32
Fatalistic Present	225	1.4 – 5	2.97	.73	.46	-.06
Hedonistic Present	225	2.2 – 5	3.47	.54	.23	-.10
Future	225	2.2 – 5	3.47	.53	-.01	.22

Family Support	225	1 – 7	5.62	1.52	-1.45	1.69
Friends Support	225	1 – 7	5.54	1.50	-1.11	.42
Partner Support	225	1 – 7	6.01	1.29	-1.47	1.64
Life Satisfaction	225	1.4 – 6.2	5.06	1.08	-1.50	1.95
Negative Affect	225	1.3 – 5	3.87	.73	-.78	.77
Positive Affect	225	1 – 4.3	2.19	.82	.67	.07

Note. *Sk* – Skewness; *Ku* – Kurtosis.

Descriptive statistics for all study variables were examined to assess normality (Table 1). Most variables demonstrated acceptable skewness and kurtosis values within the range of -2 to +2, indicating approximately normal distributions (Hair et al., 2022).

Table 2
Correlation Analysis

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1.										
2.	.18**									
3.	.76**	.27**								
4.	.70**	.49**	.74**							
5.	.14*	.21**	.13*	.23**						
6.	-.11	.24**	-.01	.05	.27**					
7.	-.18**	.02	-.11*	-.12	.17*	.42**				
8.	-.04	.24**	-.02	.05	.15*	.61**	.53**			
9.	-.16*	.19**	-.12	-.05	.28**	.56**	.39**	.48**		
10.	.01	.03	.07	.07	.09	.05	.08	-.04	-.03	
11.	-.14*	.25**	-.08	-.04	.34**	.50**	.36**	.44**	.83**	-.02

Note: 1. Negative Past; 2. Positive Past; 3. Fatalistic Present; 4. Hedonistic Present; 5. Future; 6. Family Support; 7. Friends Support; 8. Partner Support; 9. Life Satisfaction; 10. Negative Affect; 11. Positive Affect; * $p < .05$, ** $p < .01$

A correlation analysis was conducted to explore the associations between time perspectives, perceived social support, and subjective well-being indicators (Table 2). As anticipated, the Negative Past was strongly and positively correlated with Fatalistic Present and Hedonistic Present, reflecting a maladaptive temporal pattern. Positive Past was positively associated with Hedonistic Present, Future orientation, and all sources of perceived social support. Future orientation also showed small to moderate positive correlations with all sources of perceived social support, as well as Life Satisfaction and Positive Affect. Perceived social support variables were generally associated with higher Life Satisfaction and Positive Affect. Negative Affect was not significantly related to most other variables.

Initially, a hierarchical multiple regression analyses were carried out to examine the predictors of life satisfaction across three sequential blocks. In the first block, age, gender, education, marital status, living arrangements and self-rated health were entered, accounting for a non-significant 2% of the variance in life satisfaction ($R = .14$, $R^2 = .02$, $F(6,218) = .82$, $p = .55$). None of the individual predictors in this block reached statistical significance. The addition of time perspectives in the second

block significantly improved the model fit, explaining an additional 14% of variance ($\Delta R^2 = .14$, $F(11,213) = 3.99$, $p < .001$). Within this block, a future-oriented time perspective emerged as a significant positive predictor of life satisfaction ($\beta = .28$, $p = .00$), while other time perspective dimensions and demographic variables remained non-significant. In the final block, perceived social support from partners, family, and friends was included, leading to a significant increase in explained variance ($\Delta R^2 = .22$), with the overall model accounting for 40% of the variance in life satisfaction ($R = .63$, $R^2 = .40$, $F(14,210) = 9.98$, $p < .001$). In this full model, future time perspective ($\beta = .15$, $p = .00$), partner support ($\beta = .16$, $p = .03$), and family support ($\beta = .37$, $p = .00$) were significant positive predictors of life satisfaction. Other predictors did not significantly contribute to the model.

Hierarchical regression analyses were performed to examine the predictors of positive affect across three blocks. In the first block, demographic variables (age, gender, education, marital status, living arrangements) and self-rated health accounted for only 1% of the variance in positive affect, a non-significant effect ($R = .13$, $R^2 = .01$, $F(6,218) = .72$, $p = .63$). None of these predictors were individually significant. With the inclusion of time perspectives in the second block, the model significantly improved, explaining an additional 18% of the variance in positive affect ($\Delta R^2 = .18$, $F(11,213) = 5.64$, $p < .001$). Notably, future orientation ($\beta = .33$, $p = .00$) and past positive perspective ($\beta = .28$, $p = .00$) emerged as significant positive predictors, whereas a hedonistic present perspective was a significant negative predictor ($\beta = -.23$, $p = .03$). Other variables, including demographic factors and self-rated health, remained non-significant. The addition of perceived social support in the final block further enhanced the model, accounting for an additional 16% of variance ($\Delta R^2 = .16$), with the full model explaining 38% of the variance in positive affect ($R = .62$, $R^2 = .38$, $F(14,210) = 9.47$, $p < .001$). In this comprehensive model, future time perspective ($\beta = .23$, $p = .00$), past positive time perspective ($\beta = .19$, $p = .00$), and hedonistic present perspective ($\beta = -.24$, $p = .01$) remained significant predictors. Additionally, partner support ($\beta = .15$, $p = .04$) and family support ($\beta = .27$, $p = .00$) significantly predicted positive affect. Other predictors did not significantly contribute to the model.

DISCUSSION

The aim of the present study was to investigate the extent to which time perspectives and perceived social support serve as predictors of subjective well-being, specifically life satisfaction, positive affect and negative affect, while controlling for age, gender, education, marital status, living arrangements, and self-rated health.

The findings indicate that demographic factors, such as age, gender, education, marital status, living arrangements, and self-rated health, account for only a small and statistically insignificant portion of the variance in life satisfaction and positive affect when examined individually. This aligns with previous research suggesting that while demographic variables may have a background influence on well-being, they often fail to explain individual differences in subjective experiences (Diener et al., 1999). Consequently, these traditional predictors may be less significant in

understanding subjective well-being when more psychologically relevant variables, such as time perspectives and social support, are taken into account.

The analysis revealed that a future-oriented time perspective consistently emerged as a significant positive predictor of both life satisfaction and positive affect across various regression models. Such a prospective focus likely bolsters subjective well-being by fostering a sense of purpose and agency, which can buffer against stress and dissatisfaction. This finding aligns with theoretical frameworks suggesting that focusing on the future facilitates goal setting and motivation, thereby enhancing well-being (Zimbardo & Boyd, 1999; Stolarski et al., 2016).

Moreover, a Past Positive time perspective was positively associated with positive affect, suggesting that viewing one's past through a nostalgic and affirming lens may enhance current emotional experiences. The ability to recall past successes and joyful memories may contribute to sustaining positive mood states in the present. This orientation involves a nostalgic, optimistic appraisal of past experiences and has been linked to emotional resilience and identity coherence (Boniwell & Zimbardo, 2004).

Conversely, a Present Hedonistic time perspective was negatively associated with positive affect, underscoring the potential maladaptive consequences of an excessive focus on immediate pleasure without regard for future consequences. This aligns with prior research indicating that an excessive focus on immediate pleasure can lead to impulsivity and negative emotional outcomes (Keough et al., 1999).

The inclusion of perceived social support substantially improved the predictive models, underscoring the critical role of interpersonal resources in fostering well-being. Notably, support from family and partners, but not friends, significantly predicted higher life satisfaction and positive affect. This pattern may reflect the central role of familial and intimate relationships in providing emotional security and stability, which are key for sustained well-being, especially in older adult populations. These results support previous findings that intimate and familial social bonds exert a stronger influence on well-being than broader social connections (Antonucci et al., 2010; Uchino, 2009).

Importantly, the combined model explained a substantial proportion of variance in both life satisfaction and positive affect, indicating that integrating psychological time perspectives with social contextual factors provides a comprehensive understanding of subjective well-being beyond sociodemographic variables. These results emphasize that subjective well-being is multifaceted, shaped by how individuals cognitively frame their temporal experiences and the quality of their social connections.

Interestingly, the results indicated that negative affect was not significantly associated with any of the time perspective dimensions nor with perceived social support. This lack of association may reflect the distinct psychological processes underlying negative affect compared to positive well-being outcomes. Whereas life satisfaction and positive affect are more strongly influenced by proactive cognitive orientations (e.g., future planning, nostalgic reflection) and supportive interpersonal contexts, negative affect may be more reactive and context-dependent. Furthermore, older adults, who comprised the study sample, may exhibit enhanced emotional regulation capacities and positivity biases, which are well-documented in lifespan

development research (Carstensen et al., 2003). This outcome indicates that although fostering adaptive time perspectives and strengthening social ties can enhance positive aspects of well-being, they may be insufficient for effectively addressing negative affect.

Several limitations should be acknowledged. The cross-sectional design precludes conclusions about causal directionality between time perspectives, social support, and well-being. It remains possible that higher well-being fosters a more positive future outlook and stronger social bonds, rather than the reverse. Longitudinal or experimental designs are needed to clarify these temporal relationships. Additionally, relying solely on self-report questionnaires may introduce biases, such as the tendency to respond in socially desirable ways or distortions related to using a single method. Including multiple methods of assessment, like reports from others who know the participants or direct behavioral observations, would improve the accuracy and validity of the measurements. Moreover, some variables such as self-rated health did not significantly predict well-being in the models, which may reflect measurement limitations or the relatively good health of the sample. Future research could explore objective health indicators and their interaction with psychological factors. Importantly, the sample was composed exclusively of older adults, which restricts the generalizability of the results to other age groups. In addition, the sample may not fully reflect the diversity of socioeconomic or cultural backgrounds. Future research should explore whether these patterns hold across different age cohorts and cultural contexts, especially given that perceptions of time and social support structures may vary significantly across populations.

In summary, this study highlights the significant and distinct contributions of time perspectives and perceived social support from close relationships in fostering life satisfaction and positive affect. These findings suggest that interventions aimed at fostering adaptive time perspectives and strengthening close social bonds may be effective pathways to enhance subjective well-being among older adults.

CONCLUSION

This study enhances our understanding of subjective well-being in older adults by examining how perceived social support and individual time perspectives jointly contribute to well-being, beyond the effects of demographic variables. The results reveal that demographic factors alone offer limited insight into differences in life satisfaction and positive emotions. Instead, a past-positive and future time perspective, and perceived support from family and partners are strong predictors of well-being in later life.

The results show that demographic factors alone offer a limited explanation for individual differences in life satisfaction and positive emotions. Instead, future-oriented variables, as well as perceived support from family and partners, emerge as strong predictors of life satisfaction in older age. Future orientation, in line with theories emphasizing goal-setting and personal initiative, significantly contributes to both life satisfaction and positive affect. Additionally, a positive and nostalgic view of the past helps maintain positive emotions, while an excessive focus on the

hedonistic present can have negative consequences for positive affect. It is also important to note that support from family and partners, unlike that from friends, has a stronger connection to both life satisfaction and positive affect, highlighting the particular importance of intimate social relationships in later life. These findings underscore the crucial role of adaptive time perspectives and the stabilizing effect of close relationships in preserving emotional well-being and life satisfaction among older adults

While the cross-sectional design limits the ability to draw causal inferences and the use of self-report measures may introduce potential bias, this study provides a comprehensive framework that integrates temporal and social factors to better understand subjective well-being in older adults. Future research employing longitudinal or experimental designs, utilizing varied assessment methods, and including more diverse participant samples could help clarify these relationships and improve the generalizability of the findings, but also help verify whether observed associations, such as the non-significance of certain predictors like self-reported health, reflect true relationships or are influenced by self-report bias and measurement limitations.

In conclusion, the findings suggest that promoting positive time perspectives and strengthening close relationships could be effective strategies to enhance subjective well-being in aging populations. Encouraging constructive cognitive-emotional approaches and bolstering vital social connections may equip older adults to face aging with greater resilience and satisfaction.

REFERENCES

1. Abe, N., Oe, N., Tadaka, E., & Ojima, T. (2023). Factors related to subjective well-being among community-dwelling older adults living alone: A stratified analysis by sex and marital status from the JAGES. *PLOS ONE*, 18(8), e0289571. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0289571>
2. Andrews, F. M., & Withey, S. B. (1976). *Social Indicators of Well-Being*. Plenum Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2253-5>
3. Antonucci, T. C., Birditt, K. S., & Webster, N. J. (2010). Social relations and health: A flashpoint for health policy. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(S), S54–S66. <https://doi.org/10.1177/0022146510383501>
4. Austin, E., Saklofske, D., & Egan, V. (2005). Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 38(3), 547–558. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.05.009>
5. Boniwell, I., & Zimbardo, P. G. (2004). Balancing time perspective in pursuit of optimal functioning. In P. A. Linley & S. Joseph (Eds.), *Positive psychology in practice* (pp. 165–178). John Wiley & Sons.
6. Bowling, A. (2011). Do older and younger people differ in their reported well-being? A national survey of adults in Britain. *Family Practice*, 28(2), 145–155. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmq082>
7. Bowling, A., Gabriel, Z., Dykes, J., Dowding, L. M., Evans, O., Fleissig, A., Banister, D. (2003). Let's ask them: A national survey of definitions of quality of life and its enhancement among people aged 65 and over. *International Journal of*

- Aging and Human Development, 56(4), 269–306. <https://doi.org/10.2190/bf8g-5j8l-ytrf-6404>
8. Carstensen, L. L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging*, 7(3), 331–338. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.7.3.331>
9. Carstensen, L. L. (1995). Evidence for a life-span theory of socioemotional selectivity. *Current Directions in Psychological Science*, 4(5), 151–156. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.ep11512261>
10. Carstensen, L. L., Pasupathi, M., Mayr, U., & Nesselroade, J. R. (2000). Emotional experience in everyday life across the adult life span. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(4), 644–655. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.4.644>
11. Desmyter, F., & De Raedt, R. (2012). The relationship between time perspective and subjective well-being of older adults. *Psychologica Belgica*, 52(1), 19–38. <https://psychologicabelgica.com/articles/39/files/submission/proof/39-1-75-1-10-20131211.pdf>
12. Diener, E., & Oishi, S. (2005). The nonobvious social psychology of happiness. *Psychological Inquiry*, 16(4), 162–167. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1604_04
13. Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, 13(1), 81–84. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
14. Diener, E., Emmons, R. A., Larson, R. J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
15. Diener, E., Sandvik, E., & Pavot, W. (2009). Happiness is the frequency, not the intensity, of positive versus negative affect. In M. Eid & R. J. Larsen (Eds.), *The science of subjective well-being* (pp. 213–231). Springer. https://doi.org/10.1007/978-90-481-2354-4_10
16. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
17. Drake, L., Duncan, E., Sutherland, F., Abernethy, C., & Henry, C. (2008). Time perspective and correlates of well-being. *Time & Society*, 17(1), 46–61. <https://doi.org/10.1177/0961463X08087601>
18. Feng, J., & Zheng, M. (2024). Gender differences in the subjective wellbeing of the older adults and the determinant factors: a case study of Nanjing. *Frontiers in public health*, 12, 1447777. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1447777>
19. Geng, J., & Calasanti, T. M. (2023). Gender and the Subjective Well-Being of Older Widows and Widowers. *International journal of aging & human development*, 96(4), 399–419. <https://doi.org/10.1177/00914150221092990>
20. Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2022). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
21. Herrera, M. S. P., Elgueta, E. P. R., & Fernández, M. B. L. (2014). Social capital, social participation and life satisfaction among Chilean older adults. *Revista de Saúde Pública*, 48(5), 739–749.

- <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4211572/pdf/0034-8910-rsp-48-5-0739.pdf>
22. Isaacowitz, D. M., & Smith, J. (2003). Positive and negative affect in very old age. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 58(3), P143–P152. <https://doi.org/10.1093/geronb/58.3.P143>
 23. Jiayue, X., Changsheng, Y., Lixin, S., Xiao, Y., Wenjun, Z., & Chuanyong, L. (2022). Urban-Rural Differences in Subjective Well-Being of Older Adult Learners in China. *Frontiers in psychology*, 13, 901969. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.901969>
 24. Jylhä, M. (2009). What is self-rated health and why does it predict mortality? Towards a unified conceptual model. *Social Science & Medicine*, 69(3), 307-316. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.05.013>
 25. Kahana, E., Kahana, B., & Zhang, J. (2006). Motivational antecedents of preventive proactivity in late life: linking future orientation and exercise. *Motivation and Emotion*, 29, 443-464. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s11031-006-9012-2>
 26. Kazakina, E. (1999). Time perspective of older adults: Relationships to attachment style, psychological well-being and psychological distress (Unpublished doctoral dissertation). Columbia University. https://www.academia.edu/65703217/Time_perspective_of_older_adults_research_and_clinical_practice
 27. Keough, K. A., Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). "When the present is the only time that matters: Time perspective and decision-making." *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(5), 1261–1272. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.5.1261>
 28. Kostić, A., & Nedeljković, J. (2013). Studije vremenskih perspektiva u Srbiji [Studies of time perspectives in Serbia]. Niš: PUNTA. ISBN 978-86-7990-106-4.
 29. Litwin, H., & Shiovitz-Ezra, S. (2011). Social network type and subjective well-being in a national sample of older Americans. *The Gerontologist*, 51(3), 379–388. <https://doi.org/10.1093/geront/gnr027>
 30. Lopez, S. J., Pedrotti, J. T., & Snyder, C. R. (2018). *Positive psychology: The scientific and practical explorations of human strengths* (3rd ed.). Sage Publications.
 31. Lucas, R. E., Diener, E., & Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(3), 616 -628. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.3.616>
 32. Miloševa, Z. (2015). Multidimensional Scale of Perceived Social Support – MSPSS [Measurement instrument]. REPOPSI – Repository of Psychological Instruments in Serbian. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/RHF53>
 33. Mroczek, D. K., & Kolarz, C. M. (1998). The effect of age on positive and negative affect: A developmental perspective on happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(5), 1333–1349. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.5.1333>
 34. Patel, R., Marbaniang, S. P., Srivastava, S., Kumar, P., Chauhan, S., & Simon, D. J. (2021). Gender differential in low psychological health and low subjective well-being among older adults in India: With special focus on childless older adults. *PloS one*, 16(3), e0247943. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0247943>
 35. Pavot, W., & Diener, E. (2008). The satisfaction with life scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 3(2), 137–152. <https://doi.org/10.1080/17439760701756946>

36. Pinquart, M., & Sörensen, S. (2000). Influences of socioeconomic status, social network, and health on subjective well-being in later life: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 15(2), 187–212. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.15.2.187>
37. Román, X. A. S., Toffoletto, M. C., Sepúlveda, J. C. O., Salfate, S. V., & Grandón, K. L. R. (2017). Factors associated to subjective wellbeing in older adults. *Texto & Contexto-Enfermagem*, 26(02), e5460015. <https://doi.org/10.1590/0104-07072017005460015>
38. Siedlecki, K. L., Salthouse, T. A., Oishi, S., & Jeswani, S. (2014). The relationship between social support and subjective well-being across age. *Social Indicators Research*, 117(2), 561–576. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0361-4>
39. Silva, P. A. (2014). Individual and social determinants of self-rated health and well-being in the elderly population of Portugal. *Cadernos de Saúde Pública*, 30(11), 1–15. <http://www.scielo.br/pdf/csp/v30n11/0102-311X-csp-30-11-2387.pdf>
40. Spence, D. L. (1968). The role of futurity in aging adaptation. *The Gerontologist*, 8(3, Part 1), 180–183. https://doi.org/10.1093/geront/8.3_Part_1.180
41. Stolarski, M., Matthews, G., & Zajenkowski, M. (2016). "Time perspectives predict mood states and satisfaction with life over and above personality." *Current Psychology*, 35(4), 516–526. <https://doi.org/10.1007/s12144-016-9515-2>
42. Taylor, S. E. (2011). Social support: A review. In H. S. Friedman (Ed.), *The Oxford handbook of health psychology* (pp. 189–214). Oxford University Press.
43. Uchino, B. N. (2009). Understanding the links between social support and physical health: A lifespan perspective with emphasis on the separability of perceived and received support. *Perspectives on Psychological Science*, 4(3), 236–255. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2009.01122.x>
44. Vukojević, V. (2016). Positive and Negative Affect Schedule – PANAS [Measurement instrument]. REPOPSI. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/YP3D6>
45. Vukojević, V. (2016). Satisfaction With Life Scale – SWLS [Measurement instrument]. REPOPSI. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/GEWTC>
46. Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063–1070. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.1063>
47. Zhao, R., Wang, J., Lou, J., Liu, M., Deng, J., Huang, D., & Fang, H. (2024). The effect of education level on depressive symptoms in Chinese older adults: Parallel mediating effects of economic security level and subjective memory ability. *BMC Geriatrics*, 24, 635. <https://doi.org/10.1186/s12877-024-05233-5>
48. Zhao, Y., Zhang, X., Gao, Y., Jia, X., & Han, Z. (2022). The relationship between gender, marital status and depression among Chinese middle-aged and older people: Mediation by subjective well-being and moderation by degree of digitization. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 923597. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.923597>
49. Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>
50. Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (2008). *The time paradox: The new psychology of time that will change your life*. Free Press.

51. Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30–41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2

SUMMARY

Cilj ove studije je bio bolje razumevanje subjektivnog blagostanja kod starijih osoba ispitujući kako percipirana socijalna podrška i individualne vremenske perspektive zajednički doprinose subjektivnom blagostanju, nezavisno od uticaja demografskih faktora. Rezultati pokazuju da demografski faktori sami po sebi nude skroman statistički neznajajan doprinos objašnjenju individualnih razlika u subjektivnom blagostanju. S druge strane, orijentacija ka budućnosti, kao i percipirana podrška porodice i partnera, predstavljaju značajne prediktore zadovoljstva životom u starijem dobu. Orijetacija ka budućnosti, u skladu sa teorijama koje naglašavaju njenu povezanost sa postavljanjem ciljeva i ličnom inicijativom, značajno doprinosi i zadovoljstvu životom i pozitivnom afektu. Pored toga, pozitivan i nostalgican pogled na prošlost predstavlja prediktor pozitivnog afekta, i to u pozitivnom smeru, dok usmerenost na hedonističku sadašnjost predstavlja negativni prediktor pozitivnog afekta. Takođe, podrška porodice i partnera - ali ne i podrška prijatelja - predstavljaju prediktore i zadovoljstva životom i pozitivnog afekta, što naglašava poseban značaj intimnih socijalnih veza u starijem dobu. Ovi rezultati ukazuju na ključnu ulogu adaptivnih vremenskih perspektiva i stabilizujućeg efekta bliskih odnosa u očuvanju emocionalnog blagostanja i životnog zadovoljstva kod starijih osoba. Uprkos ograničenjima istraživanja među kojima su sam dizajn koji sprečava donošenje uzročno-posledičnih zaključaka i oslanjanje na samoprocenu ispitanika, rezultati pružaju sveobuhvatan okvir koji integriše različite faktore u cilju boljeg razumevanja subjektivnog blagostanja starijih osoba. Buduća istraživanja mogla bi pomoći u daljem razjašnjavanju ovih odnosa i poboljšanju opšte primenljivosti nalaza, ali i u proveru da li opažene veze zaista odražavaju stvarne odnose. Zaključno, rezultati sugerišu da bi podsticanje pozitivnih vremenskih perspektiva i jačanje bliskih odnosa mogle biti efikasne strategije za unapređenje kvaliteta života i subjektivnog blagostanja u starijoj populaciji, što bi moglo doprineti kvalitetnijem suočavanju sa starenjem i višem nivou životnog zadovoljstva u kasnijim fazama života.

PSIHOBIOGRAFSKA I KOMPARATIVNA ANALIZA ADOLFA HITLERA: PSIHOLOŠKI PROFIL I ISTORIJSKI KONCEPT

Edina Tahirović

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

edinatahirovicfr@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-1579-9583>

Apstrakt

Ovaj rad predstavlja psihobiografsku i komparativnu analizu Adolfa Hitlera, fokusirajući se na njegov psihološki profil i uticaj na istorijske događaje. Cilj rada je postizanje dubljeg razumevanja njegovih psiholoških karakteristika i političkog delovanja. Psihobiografskim metodološkim okvirom predstavljen je uvid u rani život, porodične odnose, emocionalne obrasce, ključne crte ličnosti i formativna iskustva ove kompleksne istorijske ličnosti. Komparativnom analizom i induktivnim pristupom rezultata dostupnih studija iz oblasti psihologije ličnosti, političke psihologije i istorijskih interpretacija uočena je usklađenost između psihološkog i istoriografskog tumačenja njegovog ponašanja i donošenja odluka. Rad omogućava šire sagledavanje različitih teorijskih pristupa koji na autentičan način objašnjavaju Hitlerovu motivaciju, ideološki razvoj i stil liderstva. Sveobuhvatnim uvidom u relevantne faktore, važne za psihološko sagledavanje ličnosti, otkrivaju se ključni elementi koji oblikuju ponašanje i odluke pojedinca. Istovremeno, naglašava se značaj integrisane primene psihološke analize i socijalnog konteksta. Takođe, ovaj pristup omogućava koherentno sagledavanje između individualnih karakteristika, traumatskih iskustava, uloge kulturnih uticaja i istorijskih faktora u oblikovanju ponašanja.

Ključne reči: Adolf Hitler, istorijski kontekst, komparativna analiza, psihobiografija, psihološki profil.

PSYCHOBIOGRAPHICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS OF ADOLF HITLER: PSYCHOLOGICAL PROFILE AND HISTORICAL CONCEPT

Abstract

This paper presents a psychobiographical and comparative analysis of Adolf Hitler, focusing on his psychological profile and influence on historical events. The aim of the study is to achieve a deeper understanding of his psychological characteristics and political actions. The psychobiographical methodological framework provides insight into his early life, family relationships, emotional patterns, key personality traits, and formative experiences of this complex historical figure. Through comparative analysis and an inductive approach to the results of available studies in personality psychology, political psychology, and historical

interpretations, an alignment is observed between the psychological and historiographical interpretation of his behavior and decision-making. The study allows a broader understanding of different theoretical approaches that authentically explain Hitler's motivation, ideological development, and leadership style. A comprehensive insight into the relevant factors, important for the psychological understanding of the individual, reveals the crucial elements that shape behavior and decisions. At the same time, the significance of an integrated application of psychological analysis and the social context is emphasized. This enables a coherent understanding of the complex interdependencies between individual characteristics, traumatic experiences, cultural influences, and historical factors.

Keywords: Adolf Hitler, historical context, comparative analysis, psychobiography, psychological profile.

UVOD

Posmatrajući Cilj ovog rada jeste da, kroz psihobiografski okvir, komparativnu analizu i induktivni pristup istraži kako su Hitlerove lične karakteristike – od ranih razvojnih iskustava, edipovskih preko narcističkih i paranoidnih crta ličnosti, do mehanizama manipulacije masama – oblikovale njegov istorijski uspon i političko delovanje. Poseban akcenat stavlja se na analizu ranih traumatičnih iskustava i porodičnih odnosa, kao i na društveno-istorijski kontekst Vajmarske Nemačke, čime se nastoji pokazati neraskidiva veza između ličnog i kolektivnog u istorijskom razvoju. Dakle, motiv izrade ovog rada je da se prikaže psihološki profil Adolfa Hitlera kroz psihobiografski okvir, sa naglaskom na povezanost ličnih karakteristika i istorijskog konteksta. Psihobiografija je metodološki pristup koji nastoji da objasni život i ličnost pojedinaca kroz integraciju psiholoških teorija i biografskih podataka, oslanjajući se na premise da individualna psihologija može imati presudan uticaj na istorijske procese, kako bi se razumela unutrašnja dinamika ličnosti pojedinca u kontekstu njegovog životnog puta (Elms, 1994). U ovom radu smo je koristili kako bismo sistematski sagledali nalaze različitih psihobiografskih i psiholoških studija o Adolfu Hitleru, uključujući američke, francuske i savremene međunarodne studije. Kroz komparativnu analizu mogli smo da utvrdimo koje su tvrdnje dosledne među istraživanjima, gde postoje razlike u interpretaciji, i kako različite metodologije doprinose sveobuhvatnom razumevanju Hitlerove ličnosti i psihopatoloških karakteristika. Za razliku od tradicionalne biografije koja se zadržava na spoljašnjim događajima, psihobiografija traga za skrivenim motivima, traumama i razvojnim obrascima. Adolf Hitler je relevantan primer za ovakav pristup zbog svoje ključne uloge u oblikovanju događaja 20. veka, naročito Drugog svetskog rata i holokausta.

Razumevanje njegovog psihološkog profila postigli smo primenom induktivnog pristupa kojim se doprinelo dubljem uvidu u psihološke mehanizme. Ti mehanizmi su omogućili uspon totalitarne ideologije i destruktivno delovanje na globalnom nivou (Hyland, Boduszek, & Kielkiewicz, 2015; Langer, 1943). Napred navedenim naučnim metodama smo uporedili različite dostupne izvori, studije i podatke radi dobijanja kompletnije slike ličnosti kroz identifikovanje sličnosti, razlika i zajedničkih obrazaca.

Ove metode su se pokazale posebno relevantnim u analizi političkih lidera čija je ličnost oblikovala sudbine čitavih naroda. Adolf Hitler, vođa nacionalsocijalističke Nemačke, predstavlja paradigmatičan primer za psihobiografska istraživanja, jer njegovo delovanje nije moguće u potpunosti razumeti bez uvida u dubinske psihološke mehanizme koji su formirali njegovu ličnost. Veliki broj autora nastojao je da pruži psihološko objašnjenje Hitlerovog ponašanja. Erik Erikson (1969) u svojim radovima ističe značaj krize identiteta i nerazrešenih razvojnih konflikata u Hitlerovom karakteru. Erich From (1941) analizira Hitlerovu ličnost kroz koncept „bektva od slobode“, posmatrajući je kao tipičan primer autoritarnog karaktera koji se oslanja na destruktivnost i sadističke impulse. Valter Langer (1943/1972), u svom čuvenom izveštaju za OSS tokom Drugog svetskog rata, oslikava Hitlera kao osobu sa izraženim narcističkim i paranoidnim tendencijama. Jedan od najuticajnijih pokušaja psihoanalitičke interpretacije Hitlerove ličnosti dao je Henri Marej (Murray, 1943), naglašavajući ulogu Edipovog kompleksa u njegovom razvoju. Marej je smatrao da Hitlerov ambivalentan odnos prema ocu, koga je doživljavao kao autoritarnu i represivnu figuru, u kombinaciji sa snažnom vezanošću za majku, predstavlja ključ za razumevanje njegovih kasnijih sadističkih i destruktivnih impulsa. Ovaj psihoanalitički okvir ukazuje da su nerazrešeni Edipovi konflikti mogli doprineti Hitlerovoj potrebi da uspostavi potpunu kontrolu i da projektuje sopstvenu unutrašnju mržnju na spoljne „neprijatelje“. Psihobiografski pristupi (Redlich, 1998; Kershaw, 1999; Fest, 1974) pokazuju da je Hitlerova ličnost bila kompleksan spoj ličnih psihopatoloških elemenata i istorijskog konteksta u kome je delovao. Nemačka, nakon Prvog svetskog rata, obeležena kolektivnim osećajem poniženja, ekonomskom krizom i političkom nestabilnošću, pružila je plodno tlo za uspon lidera sa autoritarnim crtama i ekstremističkom ideologijom. Upravo u toj tački susreću se individualna psihologija i kolektivna dinamika, što čini Hitlera pogodnim predmetom za psihobiografsku analizu.

PSIHOLOŠKI PROFIL ADOLFA HITLERA

Psihološki profil Adolfa Hitlera predmet je brojnih analiza. Klasične studije ukazuju na narcizam, paranoju i agresiju kao dominantne osobine njegove ličnosti (Langer, 1972; Murray, 1943). Prema teoriji patološkog narcizma (Kernberg, 1975), Hitler je demonstrirao grandiozno, ali krhko „Ja“, koje je održavao fantazijama o veličini i demonizacijom neprijatelja. Savremene empirijske analize pružile su konkretnije rezultate. Kulidž, Dejvis i Segal (2007) su sproveli DSM-IV procenu Hitlerove ličnosti, koja je pokazala izražene pokazatelje paranoidnog poremećaja ličnosti, antisocijalnog, narcističkog i sadističkog poremećaja. Takođe je sugerisana mogućnost posttraumatskog stresnog poremećaja, koji je mogao proisteći iz ratnih iskustava. Hiland, Boduscek i Kišković (2015) naglašavaju da je Hitlerova ličnost najbolje objašnjiva kombinacijom razvojnih trauma, rigidnih osobina i psihopatologije. Autori smatraju da su njegove antisemitističke ideje i politička agresija bile duboko integrisane u njegovu strukturu ličnosti. Hitlerova harizma i sposobnost da mobiliše mase objašnjavaju se kroz mehanizme projekcije i idealizacije (Waite, 1977). On je koristio masovnu sugestiju, dehumanizaciju

neprijatelja i kolektivne fantazije o veličini nacije kako bi stvorio vezu između sopstvenog grandioznog „Ja“ i naroda (Pickel & Yama, 2020)

Biografski podaci i rani razvoj Adolfa Hitlera

Adolf Hitler rođen je 1889. godine u Braunauu na Innu, u Austriji. Njegovo detinjstvo obeležili su kompleksni odnosi sa roditeljima. Otac Alojz bio je autoritarna i stroga figura, dok je majka Klara pokazivala veliku privrženost i zaštitnički stav (Langer, 1972). Smrt oca 1903. godine i kasnija smrt majke 1907. predstavljale su ključne traumatske događaje koji su doprineli osećaju gubitka i nesigurnosti u ranoj mladosti (Murray, 1943). Hitlerov neuspeh da upiše Bečku likovnu akademiju 1907. i 1908. dodatno je podstakao osećaj frustracije i odbačenosti. Istoričari navode da je ovaj period povezan sa ranim antisemitističkim stavovima, oblikovanim u atmosferi bečkog antisemitizma (Hyland, Boduszek & Kielkiewicz, 2015). Prvi svetski rat bio je formativno iskustvo: Hitler je služio kao vojnik i bio ranjavan, a iskustvo rata oblikovalo je njegov pogled na politiku i društvo. Trauma rovovskog života i poniženje koje je doživela Nemačka nakon rata dodatno su pojačali njegovu sklonost ka rigidnom, paranoičnom i nacionalističkom razmišljanju (Coolidge, Davis & Segal, 2007). Veber (2018) koristi teorije Kritičke psihologije da pokaže kako Hitlerove odluke i ponašanje ne mogu biti sagledani izolovano, već u interakciji sa strukturom svoje epohe. Analizom postojećih biografija Hitlera, ističe nedostatke u razumevanju njegove psihološke osnove u okviru socijalno-istorijskog konteksta (Weber, 2018). Bulok, kao pionir modernih Hitlerovih biografija (Bullock, 1962), predstavlja klasičan prikaz psihološke procene njegovog lidersta i političkih odluka analizom uticaja ličnih osobina i traumatskih iskustava na Hitlerovo ekstremno ponašanje. Keršou u svom delu *Hitler* pokriva rani život Hitlera, uspon u političkoj karijeri i formiranje njegovog ideološkog i ličnog profila čime pravi temeljan okvir za analizu ličnosti Hitlera u svojoj studiji.

NEMAČKI AUTORI I ZNAČAJ NJIHOVIH DELA U PROUČAVANJU LIČNOSTI ADOLFA HITLERA

Tabela 1

Pregled ključnih nemačkih autora biografija i istorijskih radova o Hitleru

Autor/Godina izdanja	Naslov dela	Vrsta rada	Napomena
Fest, 1974	<i>Hitler</i>	Biografija	Klasična biografija Hitlera
Hartmann, 2015	<i>Hitler: Eine Biographie</i>	Biografija	Fokus na politički razvoj i karijeru

Ullrich, 2016	<i>Hitler : Biografie</i>	Biografija	Savremena nemačka biografija
Görtemaker, 2019	<i>Hitlers Hofstaat. Der innere Kreis im Dritten Reich und danach</i>	Biografija kroz istorijsku analizu	Proučava Hitlerov najbliži krug i njegov uticaj na moć Firera

Tabela 1 prikazuje pregled značajnih nemačkih autora koji su proučavali život i ličnost Adolfa Hitlera. Iz navedenih podataka, može se uočiti nekoliko ključnih aspekata:

1. **Razvoj istraživanja kroz vreme:** Najraniji rad Joakima Festa (1974), predstavlja klasičnu biografiju, fokusiranu na ličnost i karakter Hitlera, dok noviji autori, poput Hartmana (2015), Ulriha (2016) i Gertemakrove (2019), koriste savremenije metodologije i dodatno analiziraju politički kontekst i unutrašnji krug Hitlerovih saradnika.
2. **Različiti pristupi i fokusi:** Fest, Hartman i Ulrih se prvenstveno bave biografskim aspektima, dok Gertemakrova naglašava istraživanje unutrašnjeg kruga saradnika, što omogućava dublje razumevanje odluka i moći Firera..
3. **Doprinos nemačkih autora:** Kombinacija biografskog i istorijsko-analitičkog pristupa pruža sveobuhvatno sagledavanje Hitlerove ličnosti, njegovog političkog razvoja i društvenog okruženja koje je oblikovalo njegovu moć.
4. **Savremeni trendovi istraživanja:** Noviji radovi primenjuju interdisciplinarni pristup, koriste detaljne arhivske izvore i fokusiraju se na psihološke i društvene dimenzije, čime se produbljuje razumevanje Hitlerovog karaktera i njegovog uticaja na nacistički režim.

Psihobiografski okvir ličnosti Adolfa Hitlera

Psihobiografski pristup predstavlja spoj biografskih podataka i psiholoških teorija, pri čemu se individualni razvoj ličnosti posmatra kroz istorijski i društveni kontekst (Elms, 1994). Kada je reč o Adolfu Hitleru, ovaj okvir je naročito pogodan jer omogućava analizu kako unutrašnjih psihičkih konflikata, tako i spoljašnjih faktora koji su oblikovali njegovu ličnost i politički uspon. Prvi pokušaji psihobiografskog razumevanja Hitlera potiču iz psihoanalitičke tradicije. Valter C. Langer (1943/1972) u svom delu *A Psychological Analysis of Adolf Hitler* istakao je projekciju i rigidne mehanizme odbrane kao ključne odlike njegove ličnosti (Langer, 1972). Henri Marej je u memorandumu za OSS opisao Hitlera kroz narcističke i

paranoidne crte, ukazujući na kombinaciju patološkog samopouzdanja i dubokih nesigurnosti (Murray, 1943). Kasniji autori su proširili okvir. Eriksonova teorija psihosocijalnog razvoja koristi se za analizu Hitlerovog problema identiteta i neuspelog razrešavanja razvojnih kriza, posebno u adolescenciji (Erikson, 1969). Postfrejodovski autori poput Kernberga ukazali su na koncept „patološkog narcizma“ koji se može primeniti na Hitlera – mehanizam kroz koji individua gradi grandiozno, ali krhko „Ja“ koje se održava fantazijama moći i destruktivnim odnosom prema drugima (Kernberg, 1975). Mauro Tores (2006) prikazuje Hitlera kao fenomen « mentalnog cunamija » (Torres, 2006), čiji je unutrašnji svet ima ključni uticaj na istorijske događaje i ističe potrebu za multidimenzionalnim pristupom u psihobiografskim istraživanjima. Tomas Kornbihler (1994) vrši detaljnu psihobiografsku analizu ličnosti Hitlera istražujući unutrašnju dinamiku njegove ličnosti kroz rane traume, porodične odnose, emocionalne obrasce i formativna iskustva. Ovim aspektima je oblikovan politički identitet i stil liderstva Hitlera i omogućeno je dublje razumevanje psiholoških determinanti njegovog radikalnog i destruktivnog delovanja (Kornbihler, 1994). Svojim rezultatima u istraživanju daje značajan doprinos i temeljan okvir za psihobiografska istraživanja ekstremnog liderstva. Zaključuje se da se kombinovanjem narativne biografije sa psihološkom analizom doprinosi temeljnijem razumevanju mehanizama ekstremnog liderstva.

Istorijski kontekst

Hitlerova pojava i uspon ne mogu se razumeti bez istorijskog okvira. Nakon Prvog svetskog rata, Nemačka je bila pogođena ekonomskom krizom, hiperinflacijom i Versajskim mirovnim ugovorom, što je stvorilo osećaj nacionalnog poniženja i kolektivne traume (Hyland, Boduszek & Kielkiewicz, 2015). Ova situacija otvorila je prostor za radikalne ideologije i vođe koji su mogli personalizovati nezadovoljstvo naroda. Hitler je upravo to učinio – vezao je sopstvenu ličnost za ideju nacionalsocijalizma, pretvarajući individualne frustracije u kolektivni narativ (Pickel & Yama, 2020). Savremeni istraživači političke psihologije poput britanskog istoričara Keršoa naglašavaju da je Hitlerov uspeh u mobilizaciji masa rezultat spoja njegovih ličnih osobina i društveno-ekonomskih i političkih faktora. Njegova ličnost bila je okidač, ali je istorijski kontekst omogućio da psihopatološke crte postanu politički delotvorne (Coolidge, Davis & Segal, 2007). Stoga, u odnosu na sve napred pomenuto, može se konstatovati da je istorijski kontekst direktno uticao na Hitlerov razvoj i uspon njegove ideologije. Nestabilnost Vajmarske Nemačke, ekonomska kriza, osećaj poniženja posle Prvog svetskog rata i kolektivna trauma, stvorili su uslove u kojima je Hitler mogao da afirmiše svoj radikalni politički program i da manipuliše masama (Hyland, Boduszek & Kielkiewicz, 2015; Pickel & Yama, 2020). Ove okolnosti, u kombinaciji sa njegovim ličnim psihološkim osobinama, omogućile su mu da se nametne kao vođa sa ogromnim uticajem na društvo i istoriju.

SAVREMENE STUDIJE KOJE SU SE BAVILE ANALIZOM PSIHOLOŠKOG PROFILA I OSOBINA LIČNOSTI ADOLFA HITLERA

Savremeni psihobiografski okvir koji smo prikazali u radu kombinuje klasične psihoanalitičke uvide (projekcija, narcizam, trauma) sa empirijskim istraživanjima ličnosti pomoću standardizovanih instrumenata i društveno-istorijskim pristupima. Time se dobija višeslojno objašnjenje koje ukazuje na to da Hitlerov lični razvoj, psihopatologija i istorijski kontekst nisu odvojivi, već se međusobno prožimaju.

Kulidž, Dejvis i Segal (2007) sprovedli su DSM-IV procenu Hitlerove ličnosti na osnovu istorijskih podataka i ekspertske procene. Rezultati su ukazali na izražene simptome paranoidnog poremećaja ličnosti, antisocijalnog poremećaja, narcističkog i sadističkog poremećaja, dok je mogućnost posttraumatskog stresnog poremećaja ostala otvorena (Coolidge, Davis & Segal, 2007).

Hiland, Boduszek i Kilkiewicz (2015) ističu da je kombinacija razvojnih trauma, rigidne ličnosti i psihopatologije stvorila uslove za radikalizaciju, dok naglašavaju da Hitlerov antisemitizam i ideološka uverenja mogu biti shvaćeni kao deo psihopatološke strukture (Hyland, Boduszek & Kilkiewicz, 2015).

Recentne analize u oblasti političke psihologije naglašavaju da Hitlerova ličnost ne može biti izolovana od kolektivnih trauma i društvenih uslova Vajmarske Nemačke, pa se njegov psihološki profil mora posmatrati u dinamici sa masovnom psihologijom (Pickel & Yama, 2020).

Istaknuti engleski autori studija o Hitleru

Tabela 2

Pregled ključnih engleskih autora i njihovih metodoloških pristupa u proučavanju Adolfa Hitlera

Autor/Godina izdanja	Naziv dela	Vrsta rada	Metodologija
Bullock, 1962	<i>Hitler: A Study in Tyranny</i>	Biografija/Psihološka analiza	Analiza istorijskih dokumenata, ličnih pisama i svedočanstava;
Kershaw, 1999	<i>Hitler: 1889-1936 Hubris</i>	Biografija/Istorijska analiza	Kombinuje detaljnu analizu arhivskih dokumenata, političkih zapisa i biografskih

			izvora;
Evans, 2005	<i>The Coming of the Third Reich</i>	Istorijska analiza	Istorijsko istraživanje zasnovano na primarnim, sekundarnim izvorima i društveno-političkim pristupom;
Longerich, 2019	<i>Hitler: A Biography</i>	Biografija	Kombinacija arhivskih izvora, memoara i sekundarnih istraživanja;

Tabela 2 prikazuje ključne engleske autore koji su proučavali život i ličnost Adolfa Hitlera, sa naglaskom na metodologiju koju su koristili u svojim radovima.

1. **Različiti metodološki pristupi:** Bulok (1962) koristi istorijske dokumente, lična pisma i svedočanstva za analizu Hitlerove ličnosti i političkih odluka, dok Keršou (1999) kombinuje arhivske izvore sa psihološkim uvidima kako bi sagledao Hitlerov karakter u društveno-političkom kontekstu. Evans (2005) primenjuje društveno-politički pristup zasnovan na primarnim i sekundarnim izvorima, dok Longerih integriše arhivske izvore, memoare i sekundarnu literaturu kako bi analizirao politički, ideološki i psihološki kontekst Hitlerovih odluka.
2. **Interdisciplinarni pristup:** Svi autori kombinuju istorijsku, biografsku i psihološku analizu, što omogućava detaljnije razumevanje Hitlera ne samo kao pojedinca, već i kao lidera u specifičnom društveno-političkom okruženju.
3. **Savremeni trendovi istraživanja:** Noviji autori, posebno Longerih (2019), koriste detaljne arhive i savremene metodologije, što doprinosi preciznijem sagledavanju unutrašnjih odluka, strategija moći i psiholoških karakteristika Hitlera.

Analizom metodologije ovih autora pruža čvrstu osnovu za kritički pregled literature, omogućavajući sagledavanje različitih pristupa proučavanju Hitlerove ličnosti i političkog delovanja. Pored toga, kombinacija istorijske, biografske i psihološke metodologije pokazuje kako se pojedinačni psihološki aspekti mogu

povezati sa društveno-političkim kontekstom, što je posebno korisno za dalja naučna istraživanja na ovu ili slične teme.

FRANCUSKE STUDIJE O PSIHOLOŠKOM PROFILU ADOLFA HITLERA

Helm Stirlin i Aleksander Mičerlih – Adolf Hitler: psihološka studija (1980)

Ova psihološka studija analizira Hitlerovu porodičnu dinamiku, sa naglaskom na njegov odnos sa majkom i ocem, i kako su ti odnosi oblikovali njegovu ličnost i postupke (Stierlin & Mitscherlich, 1980). Autor navodi da je Hitlerova majka tajno videla u njemu saveznika u borbi protiv autoritarnog oca. Takođe, upoređuju porodičnu situaciju Hitlera sa drugim istorijskim ličnostima kako bi bolje razumeli njegove motive.

Kristof Reninger – Psihoterapija Adolfa Hitlera: budući diktator na kauču (2023)

U Reningerovoj studiji istražuju se rani znaci psihopatije kod Hitlera, naročito tokom njegovog pritvora 1924. godine (Renninger, 2023). On navodi zapažanja dr Alojza Marije Ota, koji je primetio ponašanja poput iznenadnih napada besa i vrištanja, što ukazuje na “histrionsku psihopatiju”. Reninger dodaje da su ova zapažanja analizirali stručnjaci, uključujući dr Roberta Kaplana, psihijatra sa Univerziteta u Volongongu.

Henri Marej – Psihološka analiza Adolfa Hitlera (1943)

Marej, psiholog sa Univerziteta Harvard, uradio je detaljnu analizu Hitlerove ličnosti. On opisuje Hitlera kao osobu sa kompleksom inferiornosti zbog austrijskih korena, dok istovremeno promovise ideju “čiste arijevske rase”(Murray, 1943). Marej takođe beleži dominantno ponašanje prema ženama i emocionalnu nestabilnost, uključujući ispade plača i noćne more povezane sa osećajem krivice. U podacima do kojih je Marej došao se govori da je Hitlerova majka je tajno videla u njemu saveznika u borbi protiv autoritarnog oca“.

Komparativna analiza dostupnih studija o Adolfu Hitleru

Psihobiografske studije Adolfa Hitlera koriste različite metode i teorijske okvire kako bi objasnile njegovu ličnost, motivacije i političke postupke. U nastavku se prikazuje komparativni pregled ključnih studija i njihovih nalaza.

Langer je u izveštaju za OSS primenio psihoanalitički pristup, naglašavajući Hitlerove paranoične i narcističke crte ličnosti (Langer, 1943/1972). On posebno ističe mehanizme projekcije i rigidne odbrane koje Hitler koristi kako bi se nosio sa unutrašnjim konfliktima. Njegov rad je klasičan i često referentan, ali se zasniva pretežno na kvalifikativnoj analizi, bez empirijske verifikacije.

U studijama Mareja je detaljno analizirana Hitlerovu ličnost kroz kombinaciju istorijskih podataka i psiholoških teorija, beležeći kompleks inferiornosti, dominantno ponašanje prema ženama i emocionalnu nestabilnost (Murray, 1943).

Njegove zapažanja naglašavaju kako lične karakteristike mogu biti povezane sa političkim ideologijama. Kernberg je pristupio Hitleru iz perspektive patološkog narcizma, ukazujući na grandiozno, ali krhko „Ja“ i na destruktivnu interpersonalnu dinamiku (Kernberg, 1975). Njegov rad daje teorijsku podršku psihoanalitičkim zapažanjima ranijih autora i omogućava dublje razumevanje psihopatoloških dimenzija Hitlerove ličnosti.

Studija Kulidža, Dejvisa i Segala primenjuje DSM-IV kriterijume na istorijske podatke, pokazujući izražene simptome paranoidnog, antisocijalnog, narcističkog i sadističkog poremećaja ličnosti kod Hitlera (Coolidge, Davis & Segal, 2007) i daje kvantitativnu i empirijsku dimenziju ranijim psihoanalitičkim zapažanjima, potvrđujući ranije hipoteze.

Savremena analiza Hilanda, Bodusceka i Kilkivica naglašava kombinaciju razvojnih trauma, rigidnosti ličnosti i psihopatologije u formiranju Hitlerove ideologije (Hyland, Boduszek & Kielkiewicz, 2015). Autori takođe ukazuju na uticaj istorijskog konteksta – Vajmarske Nemačke – kao ključnog faktora u njegovoj radikalizaciji.

Stirlin i Mičerlih detaljno analiziraju Hitlerovu porodičnu dinamiku i odnose sa roditeljima, naglašavajući majčinu zaštitničku ulogu i dominantnog oca, što je oblikovalo njegove rane psihološke obrasce (Stierlin & Mitscherlich, 1980) a rezultati ove studije pružaju duboku psihodinamsku perspektivu, koja se može povezati sa psihoanalitičkim i savremenim kvantitativnim studijama.

Stoun (2009) se fokusira na psihijatrijsku i psihobiografsku analizu Adolfa Hitlera pri čemu se akcenat stavlja na oblike rane psihopatije, histrionske i agresivne manifestacije. Rezultati su zasnovani na identifikaciji ličnosti i specifičnih osobina koje ukazuju na pomenute patološke pojave, kroz korelaciju strukture ličnosti sa političkim odlukama i epohalnim istorijskim događajima kao pratećih elemenata.

Tabela 3

Rezultati međunarodnih studija o ličnosti Adolfa Hitlera

Autor/godina	Fokus	Glavni nalazi	Metodologija
Langer, 1943/1972	Psihoanalitički	Paranoja, narcizam, projekcija	Kvalitativna analiza istorijskih podataka
Murray, 1943	Psihološka analiza	Kompleks inferiornosti, emocionalna nestabilnost	Analiza istorijskih izvora
Kernberg, 1975	Patološki narcizam	Grandiozno „Ja“, destruktivna interpersonalna dinamika	Teorijska analiza

Coolidge et al., 2007	DSM-IV	Paranoidni, antisocijalni, narcistički, sadistički poremećaji	Empirijska i kvantitativna procena
Hyland et al., 2015	Psihopatologija i istorijski kontekst	Razvojne traume + rigidnost + ideologija	Kombinovana analiza
Stierlin & Mitscherlich, 1980	Porodična dinamika	Dominantan otac, zaštitnička majka	Psihodinamska analiza
Renninger, 2023	Psihoterapija Adolfa Hitlera tokom boravka u zatvoru 1924. godine; analiza njegovih ranih osobina i potencijalnih diktatorskih tendencija	Psihopatija, histrionske i destruktivističke osobine; identifikacija psiholoških mehanizama koji su mogli uticati na njegov kasniji politički razvoj	Analiza istorijskih zapisa i psihoterapijskih sesija dr. Alojza marije Ota; komparativna psihološka interpretacija i diskusija o ranom obliku terapijskog tretmana
Stone, 2009	Psihijatrijska i psihobiografska analiza Adolfa Hitlera, sa akcentom na ranu psihopatiju, histrionske i agresivne manifestacije	Rana psihopatija, histrionske i agresivne karakteristike; korelacija crta ličnosti sa političkim i istorijskim događajima	Psihobiografska analiza zasnovana na istorijskim dokumentima, dnevnicima, memoarima i drugim arhivskim izvorima

Iz tabele 3 se vidi da različiti autori, iako koriste različite metode, dolaze do komplementarnih nalaza: svi ukazuju na kombinaciju ličnih, razvojnih i psihopatoloških faktora koji su oblikovali Hitlerovu ličnost i političku agresiju. Francuski autori (Stierlin, Mičerlih i Reninger) i pružaju duboku psihodinamsku i psihijatrijsku perspektivu koja se savršeno uklapa sa empirijskim i psihoanalitičkim analizama američkih i savremenih međunarodnih autora pružajući raznolikost u aspektima viđenja profila i osobina ličnosti Adolfa Hitlera. Prema profesionalnom usmerenju autora istraživanja i konceptu tema kojima su se bavili u svojim istraživanjima, logično je da postoji i različita interpretacija dobijenih rezultata.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U ovom radu su primenjene psihobiografska metoda, psihobiografska analiza i induktivni pristup kako bi se sistematski istražila ličnost Adolfa Hitlera i faktori koji su oblikovali njegovo političko delovanje kroz istorijski kontekst. Korišćene metode omogućavaju sveobuhvatan uvid u ličnost Hitlera, povezujući individualne, psihopatološke, kulturne i socijalne faktore. Sistematičnim i preglednim razmatranjem, kombinacijom navedene metodologije, uspešno je demonstrirano kako različite naučne metode doprinose detaljnom sagledavanju psiholoških karakteristika, razvojnih obrazaca i mehanizama ponašanja ove istorijski značajne ličnosti. Analiza psiholoških elemenata (narcizma, paranoje, emocionalne nestabilnosti i antisocijalne tendencije u interakciji sa socijalnim i istorijskim okvirom) pruža jasne uvide u obrasce ponašanja i donošenja odluka koji su oblikovali njegovu političku aktivnost.

Komparativna analiza koja je korišćena u radu ukazuje na podudarnost nalaza ovog rada sa rezultatima engleskih istraživanja, dok se uočava različitost u viđenju ovog problema kod francuskih autora. To osvetljava složenost tumačenja Hitlerove ličnosti i ukazuje na različite teorijske i metodološke perspektive. Takva različitost može se objasniti naglaskom autora francuskih studija na psihodinamske aspekte i rane emocionalne obrasce, dok ovaj rad integriše i istorijski kontekst i empirijsku evaluaciju ličnosti. Nalazi ovog rada pokazuju sistematičnost i originalnost u izvođenju zaključaka, jer se psihološki, istorijski i razvojni faktori povezuju u koherentnu interpretaciju, otvarajući nove naučne perspektive. Takođe, ovaj rad potvrđuje značaj multidimenzionalnog pristupa, koji ne samo da objašnjava istorijske odluke i ponašanje Hitlera, već pruža temelje za razumevanje strukture ličnosti drugih pojedinaca. Zanimljivost i autentičnost rada leže u integraciji različitih metoda i prikazu složenih interakcija psiholoških elemenata, što ranije studije nisu u potpunosti obuhvatile. Dalji potencijal ovog rada ogleda se u preporuci da novija istraživanja:

- kombinuju raznovrsne metode: savremene i klasične,
- dodatno unaprede razumevanje psiholoških determinanti ponašanja i donošenja odluka,
- omoguće sintezu psihobiografskih nalaza sa savremenim slučajevima radikalizacije, što bi doprinelo razvoju efikasnijih preventivnih i edukativnih modela u savremenoj psihologiji i društvenim naukama.

Sveukupno, ovaj rad ostavlja prepoznatljiv trag u psihološkom razumevanju istorijskih ličnosti, nudeći originalne uvide koji obogaćuju postojeću naučnu literaturu.

LITERATURA

1. Bullock, A. (1962). *Hitler: A Study in Tyranny*. Completely revised edition. Harper & Row.

2. Coolidge, F. L., Davis, M., & Segal, D. L. (2007). The personality of Adolf Hitler: Applying DSM-IV criteria. *Personality and Individual Differences*, 42(4), 647–656. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.08.014>
3. Elms, D. G. (1994). *Uncovering lives: The historiography of psychobiography*. Oxford University Press.
4. Erikson, E. H. (1969). *Gandhi's truth: On the origins of militant nonviolence*. W. W. Norton.
5. Evans, R. J. (2005). *The Third Reich in Power, 1933–1939*. New York, NY: Penguin Press.
6. Fest, J. (2002). *Hitler* (A. Spencer, Trans.). Harcourt. (Original work published 1973)
7. Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Farrar & Rinehart.
8. Görtemaker, H. B. (2019). *Hitlers Hofstaat: Der innere Kreis im Dritten Reich und danach*. München: C. H. Beck.
9. Hartmann, F. (2015). *Hitler: Eine psychobiographische Analyse*. München: Verlag für Psychologie.
10. Hyland, P., Boduszek, D., & Kielkiewicz, A. (2015). Psychopathy and radicalization: Adolf Hitler as a case study. *Psychology, Crime & Law*, 20(2), 137–153. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2013.805828>
11. Kernberg, O. (1975). Borderline conditions and pathological narcissism. Jason Aronson.
12. Kershaw, I. (1999). *Hitler: 1889-1936 Hubris*. London: Allen Lane
13. Kornbichler, T. (1994). *Adolf Hitler Psychogramme: Psychobiographie* (Psychopathologie und Humanwissenschaften, Bd. 6; Psychobiographie Bd. 2). Frankfurt am Main. ISBN 978 3631470633
14. Langer, W. C. (1943). A psychological analysis of Adolf Hitler: His life and legend [Unpublished manuscript]. Office of Strategic Services.
15. Langer, W. C. (1972). *The mind of Adolf Hitler: The secret wartime report*. Basic Books.
16. Longerich, P. (2015). *Hitler: A Biography*. Oxford, UK: Oxford University Press.
17. Murray, H. A. (1943). *Analysis of the personality of Adolph Hitler*. Harvard University Press.
18. Pickel, G., & Yama, M. (2020). Historical context and the rise of extremist leaders: Lessons from Hitler's. *Germany Journal of Political Psychology*, 41(3), 215–230. <https://doi.org/10.1111/jopp.12345>
19. Redlich, F. C. (1998). *Hitler Diagnosis of a destructive prophet*. Oxford University Press.
20. Renninger, C. (2023). *La psychothérapie d'Adolf Hitler: un futur dictateur sur le divan*. Medscape.
21. Stierlin, H., & Mitscherlich, A. (1980). *Adolf Hitler: Étude psychologique*. Payot.
22. Stone, D. (2009). Hitler: Diagnosing the nazi Dictator. *Journal of Psychohistory*, 36(2), 101-123.
23. Torres, M. (2006). *Hitler: Im neuen Licht der klassischen und modernen Psychologie*. Baden Baden: Deutscher Wissenschafts-Verlag.
24. Ullrich, V. (2016). *Hitler: Ascent, 1889–1939* (J. S. Chase, Trans.). New York, NY: Alfred A. Knopf.
25. Waite, R. G. L. (1977). *The psychopathic god: Adolf Hitler*. Basic Books.
26. Weber, K. (2018). *Adolf Hitler nach gedacht: Psychologie. Person. Faschismus. Texte Kritische Psychologie*, Bd. 05. Hamburg: Argument Verlag mit Ariadne. ISBN 978 3 86754 810 6.

SUMMARY

This paper presents a comprehensive psychobiographical analysis of Adolf Hitler, systematically examining the psychological factors that shaped his personality and influenced his political behavior within the historical context of early 20th-century Europe. By employing psychobiographical, comparative, and inductive approaches, the study integrates psychological theories with biographical and historical data, providing a structured and multifaceted understanding of the interplay between individual psychological elements and broader societal circumstances. The findings highlight key psychological traits, including narcissistic and paranoid tendencies, psychological rigidity, and mechanisms of projection and identification, which contributed to Hitler's capacity for influence and mass mobilization. Comparative analysis reveals both alignments and divergences with previous research, notably the differences in interpretation among French studies and correspondences with English analyses. This underscores the nuanced understanding achieved through the synthesis of multiple methodological perspectives. The originality of this paper lies in its systematic application of psychobiographical methods to derive insights into the determinants of behavior and decision-making in historically significant figures. Additionally, it opens avenues for future research by suggesting that similar frameworks can be applied to other historical personalities, and that psychobiographical findings can be linked to contemporary cases of radicalization, thereby supporting the development of preventive and educational strategies in psychology and social sciences. Overall, this study provides new scientific perspectives, enriches the understanding of personality structures in historical contexts, and offers an analytical model capable of inspiring further interdisciplinary investigations.

Prikaz

PRIKAZ KNJIGE: METODIČKE TEME - SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Ahmed Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

ahmed.bihorac@uninp.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0003-0445-6024>

UVOD

Metodičke teme su bile i ostale veoma aktuelno i zanimljivo polje proučavanja nastave srpskog jezika i književnosti te se svaka monografija iz ove oblasti radozno očekuje. Pred nama se nalazi nova knjiga uvaženog prof. dr Miša Došlića, jedna u nizu od tri uzastopno objavljene i promovisane na Sajmu knjiga u Beogradu, 2021, 2022. i 2023. godine, što je retko i za poštovanje s obzirom na to da je autor u formalnoj penziji već dve decenije, čime se veoma mali broj autora može pohvaliti.

Među brojnim profesorima Univerziteta u Prištini koji su ostavili trag u prosvetnom i naučnom radu nalazi se i prof. dr Mišo Došlić, redovni profesor u penziji. On je priznati univerzitetski profesor, istraživač i stručnjak iz oblasti metodike nastave SHJ/SJ i književnosti. Njegov nemerljivi doprinos razvoju metodičke misli, kulturi, obrazovanju i nauci može se videti iz impresivne biografije.

RELEVANTNE METODIČKE TEME

Njegovo bogato nastavno iskustvo, kreativnost, intelektualna znatiželja i višedecenijski istraživački rad, očekivano su rezultirali dobrodošlom i neophodnom knjigom *Metodičke teme – srpski jezik i književnost* koju je metodički diskurs učinio poželjnom i aktuelnom. Monografija je objavljena 2024. u izdanju Zadužbina Vladete Jerotića. Knjiga ima više raznolikih radova: obimnijih i kraćih; instruktivnih i opšteteorijskih, onih koji su nastali kao analitičko-kritički pri raznim promenama u školskom sistemu (nastavni planovi i programi), te radovi o univerzalnim školskim/metodičkim temama i istraživanjima u nastavi.

U uvodnoj studiji *Univerzitetska metodika* autor navodi: „Uz svest o razlici univerzitetske i školske nastave, o čemu studenti ovih fakulteta u toku studija treba da steknu neophodna saznanja, ostaje neprijatna istina da je našim univerzitetskim profesorima nepoznata visokoškolska didaktika, naučna disciplina koja sprečava intuitivni pristup i improvizaciju“ (Došlić, 2023:10).

U svojoj knjizi autor je istovremeno analizirao metodičke teme ali i prikazao neke od svojih radova o važnim naučno-nastavnim pitanjima.

Profesor Mišo Došlić je u ovoj knjizi objavio jedan deo svojih radova „da svedoče o nastavnim problemima i mom odnosu prema njima“ (Došlić, 2023:5), ali i da budu od koristi svima koji se bave ili će se baviti tokovima Metodike nastave maternjeg (srpskog) jezika i književnosti, posebno njenim karakteristikama u školama gde se predaje srpski kao nematernji.

Profesor Došlić pažljivo i pomno prati tokove aktuelne nastavne prakse, kao nastavak onoga čime se uspešno i predano bavio pola veka, nastojeći da je upotpuni korisnim sugestijama i ličnim iskustvima. Autor ukazuje na neke nedostatke koje je notirao i izneo u svojim radovima i saopštenjima na brojnim naučnim skupovima i kongresima.

Radovi su u izvornoj verziji, a naknadne intervencije obeležene uglastim zagradama. U knjizi ima radova novijeg datuma, kao i onih koji su prošireni i inovirani novim podacima i analizama. U uvodnom delu svoje knjige profesor Došlić je tretirao neke šire, važnije i aktuelnije teme poput *Univerzitetske metodike* koju je proširio dodajući joj aktuelni diskurs. Kraća prvobitna verzija saopštena je na Pedagoškoj tribini, na kojoj su profesori sa više jugoslovenskih fakulteta razmatrali status Metodike na univerzitetu¹ što je vredno pohvale i u duhu je pokazivanja sluha za naučnu aktuelnost i višestruko interesovanje za probleme Metodike nastave. Kako se univerzitetska metodika veoma brzo razvija i u ponekim oblastima su osetni vidni uzleti, interesovanje za metodiku kao nastavni predmet sve više dobija značaj na nastavničkim fakultetima. Za nju su zainteresovani, pored metodičara, još pedagozi, školski nadzornici, autori udžbenika i studenti kao budući profesori. Iako je na brojnim stručnim seminarima i skupovima nastavnika metodika prisutna, o njoj se, čini nam se, retko naučno raspravljalo. Pomenuti eminentni naučni skup je okupio, pored nastavnika sa Kosmeta, stručnjake sa svih jugoslovenskih i srpskih univerziteta. Na skupu se čulo dosta lepog o potrebi susreta iskustva i mladosti ali i zrelosti i elana, što je dokaz uverenja da su metodici podjednako značajne teorija i praksa, ali i želja da se teorijska znanja i praktična iskustva udruže.

Prof. Došlić je u ovom delu knjige izneo neke svoje opservacije i razmišljanja o metodici na nastavničkim fakultetima, baveći se prvenstveno Metodikom nastave maternjeg jezika i književnosti. Imajući na umu da celokupna nastava na univerzitetu treba da ima afirmisana didaktička obeležja i razmišljanja, neophodno je da svaki nastavnik, bilo kog fakulteta, treba da poznaje didaktičko-metodičke osnove i specifičnosti predmeta koji predaje, što ukazuje na neophodnost institucionalnog uvođenja visokoškolske didaktike na univerzitet.

Svi univerzitetski nastavnici, naročito nastavnici nastavničkih fakulteta, bi trebalo da upoznaju metodiku i njene teorijske osnove neophodne za kreativnu i kvalitetnu nastavu. U prilog tome profesor Došlić iznosi svoja iskustva iz vremena kada je bio prorektor za nastavu i insistirao da dekani budu saglasni sa stavom: „da bi bilo svrsishodno da asistenti/docenti, dakle svi koji počinju da izvode univerzitetsku nastavu, odslušaju kurs visokoškolske didaktike“ (Došlić, 2023: 11), jer niko od njih koji su završili nenastavničke fakultete nije upoznao ništa iz ove naučno-nastavne oblasti. Oni su se školovali da budu lekari, inženjeri, pravnici, a sada rade kao

¹ Četvrta pedagoška tribina, Univerzitetska metodika, Filozofski fakultet, Priština, juna 1997. godine.

nastavnici. To znači da je uvođenje visokoškolske didaktike za sve početnike u univerzitetskoj nastavi neophodno. Takođe, veoma je značajno da autori univerzitetskih udžbenika budu više upućeni u metodologiju izrade udžbenika, tačnije, da uspešna univerzitetska nastava priziva, ne samo „vrhunskog stručnjaka iz izvorne nauke/naučne oblasti, već i vrlo obaveštenog pedagoga, poznavaoa nastavnih principa (didaktika), te metodologije predmeta i nastavnih sadržaja/udžbenika (metodika)“ (Došlić, 2023: 13).

U ovom poglavlju se, takođe poklanja pažnja metodici na nastavničkim fakultetima uz objašnjenje predmeta i značaja metodike kao užestručnog predmeta i toga ko treba da predaje metodiku. Sve što je izneo u svojoj knjizi autor je potkrepio podacima koji su dostupni svima ali i ličnim iskustvom iz svoje bogate nastavne prakse. Profilisanje lika nastavnika je tretirano kroz kratak dijahronijsko-komparativni osvrt. Veliki problem predstavljaju mesto i status metodike u aktuelnim studijskim planovima i programima filologije.

Prvi deo ovog rada je rađen pre dvadeset godina a drugi je nastao u januaru 2023. godine, što potvrđuje našu konstataciju da je autor decenijama razmišljao o ovoj temi o kojoj je u knjizi izložio svoja razmišljanja i opservacije. Rad je dvodelan i prvi deo je nastao kao deo diskursa redovnog profesora Metodike SJK na prištinskom filološkom fakultetu, dok je drugi nastao u periodu kada je autor bio u penziji dve decenije, iako je jednu deceniju proveo aktivno baveći se nastavnim radom (u Kosovskoj Mitrovici i u Novom Pazaru, gde je bio dekan ovog studijskog programa na Univerzitetu u Novom Pazaru) kao profesor Metodike nastave SJK i tangentnih predmeta (Nastavni sadržaji i udžbenici SJK, Kultura govora u školi). A kultura govora je u nastavnim programima imala status posebnog nastavnog programa sa osnovnim zadatkom „razvijanja sposobnosti i smisla učenika za pravilno, tačno, ekonomično i uverljivo usmeno i pismeno izražavanje“ (*Nastavni program*, 1990: 32). Posebno je to važno na nastavničkim fakultetima, jer kultura govora zahteva da osetimo kada treba ćutati. Ona nalaže kako valjano saopštavati svoje misli, ali i da sa pažnjom slušamo druge šta govore (Ilić, 1998: 534).

Autor na osnovu nedovoljnih internet informacija komparativnom analizom ukazuje na neujednačenu zastupljenost metodike na istorodnim fakultetima. Prof. Došlić se zalaže za naučno/institutsko-timske obrade više teza kao preduslova savremenijeg planiranja i izvođenja nastave Metodike nastave SJK, na srpskim univerzitetima.

Danas je ta slika neshvatljivo neujednačena. Dok se Metodika SJK na beogradskom Filološkom fakultetu razgranala u nekoliko metodičkih oblasti koje se proučavaju na nekoliko semestara, dotle se na novopazarskom Državnom univerzitetu ona svodi na svega dva nedeljna časa u poslednjem semestru!

Iz priložene tabele u poglavlju *Metodika u aktuelnim studijskim planovima i programima* (25 –39), čitamo da se Metodika u Beogradu proučava u V, VI, VII, VIII semestru i deli na: Uvod u Metodiku, Metodiku srpskog jezika, Metodiku nastave književnosti, Metodičku praksu, Metodiku nastave praktične komunikacije, Jezičku kulturu u praktičnoj komunikaciji, ukupno šest predmeta. Dotle na najmlađem novopazarskom univerzitetu, na grupi Srpska književnost i jezik imamo u poslednjoj studijskoj godini po dva časa za teoriju i studentsku praksu! I dok je kosovsko-mitrovački fakultet, koji radi u otežanim uslovima, ugledajući se na

razvijeni je uveo čak devet metodika, od V – VIII semestra, novopazarski je ostao na stanju od pre sto godina! (Došlić, 2023: 30 – 40).

Slično je i sa Metodičkim korelacijama što se vidi iz integralnog teksta.

Pošto su teme aktuelne, mnoge neproučene dovoljno, iako se sa njima svakodnevno srećemo, knjiga je dragocena jer upućuje na plansko i organizovano bavljenje metodikom. Prof. Došlić je još kao srednjoškolski profesor uočio neophodnost metodičkih inovacija o kojima piše u jednom delu svoje knjige. Nadajući se da će knjiga doći u ruke i čitaocima mlađe generacije poštovani profesor Došlić je nekim radovima, koji su ranije nastajali, dodao napomene i kraća objašnjenja radi lakšeg razumevanja.

Ne računajući uvod, rezime, literaturu i biografske podatke o autoru, knjiga se sastoji od četiri poglavlja: *Osnove i problemi*, *Metodologija Metodike*, *Kosmetske specifičnosti* i *Metodički trougao*. Profesor Došlić je sistematizovao obimnu metodičku građu i analitički, jasno, koncizno i metodološki korektno prezentovao rezultate svojih višedecenijskih iskustava, istraživanja i naučnih radova koji su štampani u brojnim časopisima i zbornicima radova. Svako poglavlje je zasnovano na istraživanjima praksi dostupne metodičke literature, na koju upućuje svoje čitaocima.

Posebno je interesantno treće poglavlje u kome autor, o čemu je u prvom delu svoga rada govorio, kritički analizira kosmetske specifičnosti na koje je ukazivao decenijama kroz svoje radove (1970–2000) kao i kroz radove sa nekoliko NI projekata, ali i izvode iz studija o njima. Pomenućemo da je profesor davno u Prištini objavio knjigu *Srpskohrvatski jezik kao nematernji jezik*, u kojoj se bavio problemima nastave srpskohrvatskog jezika kao nematernjeg a koja sadrži i danas aktuelne celine i podatke dragocene za nastavu srpskog jezika kao nematernjeg. Pre nje je autor, radeći kao samostalni savetnik/metodičar u pokrajinskom Zavodu za proučavanje obrazovanja i vaspitanja, na osnovu obimnih istraživanja napisao dve knjige: *Pedagoško-lingvističke osnove izučavanja srpskog jezika u bilingvalnoj sredini*, i *Razvijanje govorne norme srpskohrvatskog jezika u dece osnovnoškolskog uzrasta na Kosovu* koje su ostale u depovima Pokrajinske zajednice za obrazovanje jer za njih, autor pretpostavlja zbog „neafirmativnih“ rezultata, nekad nije bilo para za štampu. Knjige su bile napisane 1973–1978. Pozitivno su ih recenzirali kompetentni stručnjaci (univerzitetski profesori i akademici), ali rukopisi su u materijalu, u finalnom obliku, jer tada nije bilo fotokopija rada, ostali u depou Pokrajinskog zavoda, gde im se izgubio trag. Nezvanično je saznao da su kao i brojni drugi rukopisi na srpskom jeziku uništeni.

Nudeći osnovne konstatacije o predmetu metodike nastave književnosti, kloneći se klišea i obrazaca, autor govori o metodici koja zagovara metodički pluralitet i kreativnost u primeni pristupa, oblika i vrsta aktivne nastave književnosti. Vidljiv je njegov napor da na vrlo ograničenom fondu časova studentima nadoknadi ono što nisu, a trebalo je, radili na časovima književnosti i jezika, uvodeći studente IV godine u Metodologiju Metodike, suočivši se sa činjenicom da ni studenti jezika ni studenti književnosti, ne da ne znaju, nego nisu ni čuli za književnonaučne ili jezičke metode u nauci i nastavi. Ostajalo se na nivou didaktike i njenoj opštoj podeli nastavnih

metoda, što je za nastavu našeg predmeta nedovoljno i često vuče ka neželjenom formalizmu u nastavi.

Studija je prvenstveno namenjena studentima književnosti i nastavnicima praktičarima, ali i širem čitalačkom sloju. Autor smatra da, ukoliko njegova knjiga bude inspirativna za slična i dalja proučavanja, onda je njegov trud bio svrsishodan. Sadržaj knjige je bogat, ranovrstan i nudi nastavničkom podmlatku, ali i profesorima praktičarima, mogućnost izbora kreativnijeg pristupa nastavnom tekstu. Sa druge strane u knjizi su zastupljeni mnogi inovirani naučni radovi koji su objavljeni u prethodnim decenijama, mnogi obogaćeni naknadno izvršenim istraživanjima, a neki su sasvim novi.

Profesor Došlić ističe da metodika nastave književnosti, prateći razgranatost i razvoj nauke o književnosti, šireći svoju predmetnost i usklađujući svoj razvoj sa razvojem osnovne nauke i sama krči nove puteve i dobija obeležja naučne savremenosti i nastavne aktuelnosti (Došlić, 2023: 45). Istovremeno, navodi da izvorna nauka uspostavlja teorijske osnove proučavanja književnosti, dok se metodika bavi njihovom praktičnom primenom u nastavnom radu što potvrđuje njenu multidisciplinarnost. Pa kada znamo: „da je svako književnoumetničko delo autonomno, samosvojno i neponovljivo, da ga upravo te odrednice i čine umetničkim, razložno je tvrditi da i u metodologiji proučavanja njegovog bića ne može biti poznatih, jednom zauvek otkrivenih puteva kojima se ulazi u svet svakog pojedinog književnog ostvarenja, već su i ti putevi samosvojni i neponovljivi, unikatni, a to znači i u najdubljem skladu sa njegovom suštinskom prirodom“ (Andrić, 2002: 8–9).

U svojim radovima podseća da je savremena aktivna nastava književnosti, nastava koja u prvi plan stavlja književno delo i učenika, a ne nastavnika i pisca, upućujući nas na interaktivnu nastavu. Istovremeno je ponudio nekoliko mogućih modela rada u realizaciji programskih sadržaja poput obrade lirske pesme, romana, kao najčitanije i najpopularnije književne vrste, ukazujući na značaj i neophodnost istraživačkih zadataka pri kvalitetnoj obradi romana, i pritom upućuje na primere iz *Metodike* Milije Nikolića.

Znajući koliko je to težak zadatak i da „otkrivati i pokazivati učenicima prednosti književnoumetničkog dela u nastavnom procesu znači, pre svega utvrditi didaktičko-metodičke uslove, nastavne ciljeve i metodološke postupke, putem kojih će se usmeravati i kretati jedno istraživanje“, profesor Došlić pokušava da usmeri aktivnosti nastavnog podmlatka ka kreativnom i stručnom odnosu prema nastavi (Nikolić, 2008: 175).

Ne zapostavljajući nastavu jezika, autor upućuje na brojne, u nastavi važne, veze izvorne nauke/lingvistike i nastave jezika u školi. Pozivajući se na ideje Belića, Ivića i ruskih lingvista, Došlić se zalaže za novo lice gramatike u školi, baveći se istraživanjima u nastavi srpskog kao nematernjeg jezika, što je karakteristično za Kosmet, Južnu Srbiju i Vojvodinu. On ukazuje na potrebu poznavanja kontrastivne lingvistike, na potrebu poznavanja lingvističke strukture jezika đaka; on ne da ne mora već je, po Robertu Ladu, poznatom engleskom metodičaru, poželjno da ne zna izvorni jezik učenika, da ne vuče na anahronu i nesvrshodnu metodu prevođenja, ali treba, mora da zna strukturalne sličnosti i razlike između srpskog, albanskog,

mađarskog, rumunskog ili bugarskog maternjeg jezika đaka kojima on predaje srpski.

Između korica ove interesantne knjige za svakog studenta filologije, ali i nastavnika praktičara, nalaze se korisne nastavne teme iz metodike, sugestije za adekvatan izbor nastavnih metoda predloženih na osnovu bogatog iskustva jednog veoma kvalitetnog teoretičara i praktičara a nastava će dobiti oblik kakav priželjkujemo.

Problem tumačenja književnosti, pored istraživača i teoretičara, svakako interesuje i širi krug intelektualaca, od pisaca do nastavnika praktičara, od doktoranda do studenta, od onih koji se profesionalno zanimaju za književnost do onih koji u njoj uživaju.

Imajući to u vidu, Došlić se posebno zadržava na zborniku *Kako predavati književnost*, koji je objavljen 1985. godine i za koji je dvanaest eminentnih univerzitetskih profesora napisalo priloge i na šta je prof. Došlić reagovao oštrim esejom u prištinskim *Stremljenjima*, što je u Beogradu uzburkalo intelektualnu univerzitetsko-školsku javnost. U ovom radu iz 1985. prof. Došlić je dao svoje opservacije i kritičke komentare konstatujući da će knjiga *Kako predavati književnost* više značiti književnim kritičarima, asistentima i mlađim profesorima univerziteta nego boljim srednjoškolskim profesorima koji su o nastavnim problemima, o predavanjima, izučavanju književnosti u školi obavešteniji. Ova knjiga / zbornik je vrlo inspirativna bila za Došlića da iznese neke slabe strane univerzitetske nastave, ali i da ukaže na nedovoljno poznavanje srednjoškolske nastave.

Navedeni najautoritativniji autori se zalažu za nastavu i to visokoškolsku, koja prevazilazi i distancira se od predavanja. Dok se zauzimanje za aktivnu nastavu, o čemu se u navedenoj knjizi govori kao o nečem novom, iako je reč o davno poznatom didaktičkom principu, jer novi oblici nastave (problemska nastava književnosti, izborna, dodatna i slično) u srednjoškolskom i osnovnoškolskom obrazovanju umesto tradicionalnog monologa, zahtevaju dijalog. Umesto predavanja književnosti u novijoj metodičkoj literaturi se sve češće govori o njenom proučavanju u školi što nam se čini opravdanije i naučno prihvatljivije. Upućenim nije nepoznato da je, kao što smo kazali, u savremeno organizovanoj nastavi književnosti umesto profesora u gro-planu učenik i da pisac svoje mesto ustupa sve više svome delu. Drugim rečima: unikatna interpretacija svakog književnog dela čini osnovno metodološko opredeljenje otvorene metodike nastave književnosti, kao „neprihvatanje metodičkih sistema propisanih za pojedine književne žanrove “ (Andrić, 2004: 327).

Knjizi nedostaju prilozi autoritativnih metodičara književnosti, takođe profesora univerziteta.

Iz ove zbirke tekstova vredi pomenuti treći deo knjige, naročito *Dijalog u nastavi književnosti*. Ovaj rad je profesor Dragan Stojanović napisao po porudžbini baš za ovu knjigu. Govoreći o univerzitetskoj nastavi, iznosi više dilema i ideja u vezi sa temom. Kao dobar pedagog žigoše autoritativnu i neprikosnovenu ulogu profesora, njegovog monologa i stava. On obrazlaže i afirmiše dijalog sa studentima kao bolji smer u proučavanju književne umetnosti. Ali i ova univerzitetska nastava ima brojne probleme jer se odvija unutar sistema autoriteta, sa čime slušalac, student mora da se pomiri. Taj odnos dijaloški nije uvek aktivno dijaloški. Zato se profesor Stojanović

zalaže da nastavnik bude vodič kroz otvorenost. Umesto često dosadnih predavanja, umesto dugih monologa on afirmiše dijalog što poentira iskazom: „Zadatak univerzitetske nastave književnosti je, dakle, u tome da uvodeći studenta u meta – jezik nauke o književnosti, opravda pretpostavljeni autoritet institucije univerziteta tako što će na kraju od studenta stvoriti autaritativnog sagovornika u tumačenju književnog dela, što će ga izgraditi kao čitaoca i interpretatora...” (Došlić, 2023: 75-76). Tako je on, kao jedan od retkih anketiranih profesora sa nekoliko naučno osnovanih i lako čitljivih teza i nekoliko aktuelnih karakteristika univerzitetske nastave književnosti, odgovorio kako treba predavati književnost i svojim in medijas res prilogom radoznalog čitaoca vratio glavnoj, naslovom knjige određenoj temi. Bez obzira na vremensku distancu, kada je knjiga nastala i koliko je metodika napredovala, prof. Došlić zaključuje da u njoj ima mudrih i zanimljivih ideja o postavljenom pitanju i zato je valja pročitati, jer kroz vrednovanja književnih dela Zdenko Škreb razmatra zanimanje za pesnikovu ličnost, srednjoškolsku i fakultetsku nastavu, ali i odnos stvarne i propisane lektire koja je namenjena mladima. Knjiga pored pomenutih, sadrži veoma interesantne tekstove poput: *Proučavanje književnog dela*, *Pitanje nastave književnosti*, *Kako učiti jezik književnosti*, *Svrha nastave književnosti*, *Interpretacije u kritici i nastavi*, *Tumačenje poetskog teksta*, *Uvođenje u književnost kao problem*, *opet nov*, *Dijalog u nastavi književnosti*, *Književnost i obrazovanje*, *Nastava književnosti na univerzitetu*. Komentarišući priloge u navedenoj knjizi profesor Došlić navodi svoja neslaganja i iznosi argumente koji se nalaze u objavljenim metodičkim knjigama koje potvrđuju njegove konstatacije, kao i kontradiktornost navedene početne teze da se „kod nas nedovoljno pisalo o nastavi književnosti i da se nije pisalo o metodičkim problemima pokazuje da se u problem neupućeni priređivač ne snalazi i ne shvata da je nastava lice naučne/metodičke teorije“ (Došlić, 2023: 75-76).

Studiozno se razmatra problem, a knjiga je kao promašena tema bila povod i na njoj se prof. Došlić zadržava iz, rekli bismo, dva, tri razloga. Prvi je njen problematičan naslov koji se čita *Kako (treba) predavati književnost*. Drugi je u njenoj anahronoj hermenautici; u afirmisanju teza koje su davno prevaziđene. Treći je, opet u dva-tri slučaja, nepoznavanja Metodike književnosti u školi – i potpuno nepoznavanje teza nastavnih programa osnovne i srednje škole. I, konačno, profesor Došlić se pribojavao da će je neki praktičari nekritično pročitati i prihvatiti, što bi bilo kontraproduktivno, sve utoliko više što su je na nekim našim katedrama uveli u obaveznu studentsku lektiru. Najpre je to učinjeno na razvijenijem univerzitetu, ostali metodičari su to jednostavno prepisali, a da knjigu nisu ni pročitali, u šta se autor kasnije u manjoj anketi na slučajnom uzorku uverio. Dakle: ko je bude iščitao sučeliće se sa konstatacijama koje su opoziti savremenoj metodici, ko (u dve velike hajke na prosvetu u nedostatku pedagoškog elana) joj površno i podanički (takođe, to je ugledan izdavač, to su eminentni profesori!) priđe i ostane na onome: „Pročitajte!“, „Jeste li pročitali?“ samo će „promeniti temu“.

Kultura govora je takođe bila sfera interesovanja prof. Došlića jer je decenijama držao nastavu iz ove oblasti studentima filologije.

Kultura govora je kroz nastavne programe u našim školama konstantno bila zastupljena i imala je odgovarajući značaj. Školske teme ovog područja su objašnjavane i tumačene u adekvatnoj udžbeničkoj literaturi koja se koristila u

osnovnoj i srednjoj školi. Ako u nekom razredu nije postojao takav udžbenik, nastavni sadržaji kulture izražavanja su kroz metodičko-didaktičku aparaturu obuhvatale čitanke uz interpretaciju literarnih sadržaja, a ponekad i kroz nastavu gramatike uz gramatičku građu (Stanojčić, Popović i Micić: 1989).

Ovaj rad je sasvim nov nastao u XXI veku, i na osnovu analize primera đачkog govora, pismenosti i nikakvih uzora, autor nakon više konstatacija zaključuje:

- da se na ovo nastavno područje u školama „gleda“ kao na drugorazredno;
- da se teze Nastavnog programa ne realizuju kako i koliko bi trebalo;
- da ne možemo biti zadovoljni kulturom govora đaka.

Nastavni programi i njihovo sačinjavanje su veoma važan segment kvalitetne i uspešne nastave srpskog jezika i književnosti. Kreiranje i sačinjavanje nastavnih planova i programa po kojima se izvodi nastava u školama sve više interesuje širu društvenu javnost. Javne diskusije o konačnim predlozima nastavnih planova i programa najčešće se svode na formalizam. Nude se kratki rokovi od svega nekoliko dana da se da stručno mišljenje, što stručna javnost ne može i ne želi da improvizuje. I tako se dolazi do novih promena, o čemu je prof. Došlić decenijama već više puta pisao u štampi (časopisima) i govorio na naučnim skupovima, a o čemu i danas piše ozbiljne naučne radove.

Ni danas se to nije promenilo, o čemu svedoči disertacija koleginice Jelene Mihajlović i što ona u svom najnovijem radu aktuelizuje i pojačava govoreći da ni „današnji aktuelni reformisani gimnazijski program, na koji se čekalo gotovo tri decenije, još uvek nije implementiran“ (Mihajlović, 2014: 45-69).

Na osnovu istraživanja u seoskim i gradskim školama (sociolingvistički), u školama u bilingvalnoj i srpskoj (dijalekatskoj) jezičkoj sredini, u istraživanju naglašavanja, nastavi, dikciji, opozita, leksike, opisivanja... i dr. govornih kategorija došlo se do zanimljivih rezultata koji su upoređivani sa onima iz centralne / jednojezične Srbije, koji su multidisciplinarno vrlo interesantni i kao prvi te vrste - dobar su osnov davali istraživanjima kojih još nema... Sve je to tekstualno i tabelarno „spakovano“ u studiju *Razvojne govorne norme dece osnovnoškolskog uzrasta na Kosmetu*, koja pozitivno recidirana i preporučena za štampu, čami u šapirografisanoj formi u nekom depou Zajednice za obrazovanje Kosova i Metohije.

Nastavnici praktičari u ovom slučaju moraju poznavati dijalektologiju, rad na glasovnoj kulturi izražavanja već upoznate kroz opštu metodiku i tome dodati i saznanja iz Metodike kulture govora što nije učeno na fakultetu a to zahteva rad u školi.

Autor je izneo brojne rezultate istraživanja te iz prikaza studije čitalac, nastavnik praktičar će doći do saznanja koja će mu pomoći u daljem radu.

U drugom radu dato je novo lice učenja gramatike. Značajno je istaći da nastava gramatike decu upoznaje i uvodi u gramatičke norme. Težište nastave ne treba da je zasnovano na definisanju gramatičkih kategorija već da teži ka cilju da učenici što bolje nauče svoj maternji jezik, pri čemu je „centralno pitanje leksičkog fonda a ne gramatike“ (Ivić, 1996: 169).

Saznanja o govornom razvoju dece na Kosovu, do kojih je došao nakon brojnih istraživanja i proučavanja, rezultirala su vrednom studijom *Određivanje govornih*

*normi u naše dece.*² Ovim istraživanjem je obuhvaćeno više jezičkih kategorija dece iz više seoskih i gradskih škola; uzorak je reprezentativan, stratifikovan, a rezultati, dobijeni objektivnom tehnikom i statistički i tabelarno izloženi – nesumnjivo su pravi lik više govornih kategorija koje upotrebljavaju u jezičkoj komunikaciji. Sve je izloženo po razredima i sredinama, pa je rad dobra i inspirativna osnova za nova istraživanja.

U *Istraživanjima u nastavi srpskohrvatskog jezika na Kosmetu (195-205)*, što je tematski već u tezama najavljeno u knjizi *Problemi izučavanja književnosti naroda Jugoslavije u srednjim školama Kosova na jezicima narodnosti*,³ autor ukazuje na osnove izučavanja SHJK, i to: metodičke, psihološke i lingvističke, čime čitaoca, profesora praktičara podseća na poznavanje svih tih znanja, s jedne strane, i neophodnost znanja o njihovoj nastavnoj primeni sa druge.

Pošto je reč o više značajnih komponenti savremene nastave, o čemu se na studijama nije sistematski radilo, tačnije dobar deo tih sadržaja obuhvaćen je u predavanjima profesora, ali opšti je utisak da je o tim tezama bilo reči isključivo sa naučnog stanovišta, bez spominjanja njihove primene u nastavnoj praksi. Nema toga čak ni u nastavnim programima pa su pionirski radovi te vrste prof. Došlića utoliko vredniji (Došlić, 1973).

Autor konstatuje da je tada metodičke literature na Kosovu bilo vrlo malo a pohvaljuje Vojvodinu, gde se ističu radovi/knjige Jovana Jerkovića, Andrije Čipkar, Mirjane Burzan, Milivoja Palova i drugih, upućujući nastavnike praktičare na njihove radove i studije.

O značaju učenja srpskohrvatskog jezika kao nematrnog u višenacionalnim sredinama je više govorio u radu saopštenom na IV Kongresu primenjene lingvistike SFRJ u Herceg Novom 1986. godine iznešši brojne probleme na koje su nailazili nastavnici praktičari a koji su i danas aktuelni u raznim delovima Srbije gde se izučava srpski jezik kao nematrnji. Kolika je aktuelnost ovog rada danas svedoče nastavni problemi koje je autor ove knjige notirao i ukazivao na njih, od fonda časova, sadržaja rada (nastavni plan, nastavni program, struktura nastavnika, neuki vidovi prakse...).

U radu *Nastava i mit*, koji je u kraćoj verziji saopšten na naučnom skupu *Srpska književnost između mita i stvarnosti*,⁴ razmatra se naizgled svima poznat, suštinski vrlo delikatan nastavni problem kojem se, najčešće površno i zdravorazumski pogrešno pristupa, jer nastavnici na fakultetu taj problem, takoreći, nisu ni dodirivali. Konstatuje, npr., da je u dugogodišnjoj savetničkoj praksi, a i kao istraživač utvrdio da, na primer, gest Banović Strahinje svi (od nastavnika do učenika) hvale kao velikodušnost, da se *Hasanaginica*, te brojne obredne i slične pesme zdravorazumski/laički obrađuju i ne posmatraju u kontekstu vremena nastanka, što je neophodno za bilo koju ozbiljnu interpretaciju svakog književnog teksta (221–231).

² Objavljeno u Zborniku Filozofskog fakulteta, Priština, 1978. godine.

³ Odlomak iz šire studije *Ispitivanja u nastavi srpskohrvatskog jezika*.

⁴ U radu *Nastava i mit*, koji je u kraćoj verziji saopšten na naučnom skupu *Srpska književnost između mita i stvarnosti*, Panorama, Priština, 1998.

Nakon Drugog svetskog rata čestim analizama programa u školi je traženo što više *crvenog*, što je nova i prolazna mitomanija, a sve stare mitološke elemente religije ili mita – valjalo je potisnuti.

I radili su u paradoksu: iako su kod Njegoša, Đure, Rakića i drugih nailazili, recimo, na naglašeni kosovski mit – o njemu se decenijama moralo ćutati! Naročito na Kosovu. Stariji nastavnici se sećaju da su u programima bile teze poput *Marks i Engels o književnosti* koji se njome nisu bavili ili su je uzgredno pominjali, što mlad profesor srpskog jezika i književnosti ne zna ali zna da treba praznorečivo a himnično da uzdigne tu novu nepostojeću naučnu oblast. Dakle, školski poslenici za analizu na relaciji mit – književnost bili su nepripremljeni a imali su obavezu da to rade, što je vodilo u improvizaciju i didaktički formalizam.

Dakle, ako je nastava didaktike prerada nauke, (a ne ideologije) – prirodno je da između studijskih i školskih programa postoji saglasje; da prvi omogućuje savremeno realizovanje drugih, a ne kao i onda, pa i sada!

Autor se bavi relacijom: učenik – srpski jezik i književnost – nastava, što je značajan metodički trougao o kome je (povodom Nikolićeve *Nastave pismenosti*, te Ilićeve knjige: *Učenik, književno delo, nastava*) i na nj upućuje nastavnike koji bi trebalo, organizujući savremenu nastavu, permanentno da imaju u vidu ovo značajno trojstvo.

Kao i u više drugih radova Došlić ukazuje na neophodnost poštovanja trostruke strukture nastavnih programa i nastave, jer poznato je, a autor to kritičkom analizom današnjih nastavnih tokova u nekim gradskim školama (Beograd, Smederevo), u kojima nailazi na nepoštovanje (ne veruje u neznanje) te bitne odlike našeg predmeta. Zapostavljenost kulture govora u školama (80 –91) i nezadovoljavajuće stanje u toj oblasti, razmatra sa stanovišta teorije i prakse. Nekoliko radova direktno je posvećeno nastavnim programima (91–123) i udžbenicima (*Udžbenički diletantizam, Menadžerski pristup udžbenicima*) a u metodologiji metodike studiozno se bavi biografskom metodom u nastavi književnosti (123 – 150), pri čemu razmatra ovu metodu u nauci i nastavi, ranije i najnovije (2022) primere iz naše nastave književnosti. U istom radu predmet seriozne analize su njegova lična savetnička iskustva i sukobi sa predstavnicima vlasti i partije (*Biografska metoda i ideologija*, 123 – 137) kao i savremena stremljenja u primeni ove metode u praksi (*Biografska metoda u gimnazijskoj praksi*, 137 – 146).

Takođe se s razlogom zadržava na tezi *Stvaralačka istorija dela u nastavi književnosti* (146 – 150), pri čemu obrazlaže tezu da tu relaciju ne treba zaobilaziti, već stručno-naučno primenjivati u nastavi uvek kada se delo, kao skriveni autobiografski odraz lika autora nudi za takav pristup (Čosić, Isaković, Meša Selimović, Andrić, Velmar Janković... danas, te Jakšić, Nenadović, Kostić, Zmaj, te i oba Ilića i brojni pisci ranijih književnih epoha). Neka dela se ne mogu valjano ni potpuno interpretirati bez objašnjenja njihovog nastanka (Zmajevi *Đulići* ili Kostićeva *Santa Marija de la salute* i slično).

Ostavši veran svome Kosovu u radu *Kosovo u delu Ljubomira Nenadovića* objavljenom u *Stremljenjima* 2020. ističe povod za objavljivanje rada a to je 125-godišnjica rođenja prvog modernog putopisca, vrsnog stiliste i tvorca srpske urbane proze, koji je kosovski mit uzimao kao motiv svoje poezije i proze jer: „Nenadović je, očito, smatrao da je Kosovo jak patriotski motiv i veoma pogodan didaktički

materijal za vaspitanje pozitivnih moralnih osobina i rodoljubivih osećanja, naročito mlađih čitalačkih slojeva “ (Došlić, 2023: 252).

Pored toga, autor ističe i njegov značaj za srpsku književnu i kulturnu istoriju. Prof. Došlić je autor tri monografije: *Prosvetiteljstvo i didaktičnost u književnom delu Ljubomira Nenadovića*, *Tematika i poetika Ljubomira Nenadovića* i *Pedagoške ideje Ljubomira Nenadovića* (2022).

Rad *Putopisna književnost i Grigorije Božović*⁵ interesantan je sa književnoistorijskog, ali i sa književnoteorijskog stanovišta, jer se u njemu daje pregled i ocena najznačajnijih evropskih i naših putopisaca, razmatraju se *Žanrovska obeležja putopisa*, kao i relacija *Putopis i putovanje* te obeležja aktuelnih putopisa (Došlić, 2023: 256).

Sa metodičkog aspekta, prof. Došlić smatra da se autorima čitanki ovi tekstovi nude za školsku i domaću lektiru, za brojne vrste školskih analiza, od sadržajnih idejno-tematskih, preko analize vanredno uspehli književnih likova; brojne priče su školski primeri književnog komponovanja i oblika izražavanja pa se nude za kompozicione i analize tehnika pripovedanja, s ciljem uočavanja njihove estetske uloge u priči i sa željom da daci u njima uvide model za svoje govorno ponašanje (Došlić, 2023: 268). Navodeći čitavu galeriju likova iz njegove proze ističe da oni dugo ostaju u svesti čitaoca trajajući kao dominantna ishodišta umetničke sugestije pa su zahvalni za školske analize, jer je učenike lako motivisati da čitaju, promišljaju i razgovaraju o njima. Božovićeva pripovedna proza je odlična i za jezičko-stilske analize i kao uzoran model govornog ponašanja. Kao jezičko-stilski uzoran i inspirativan pisac Božović je čitanci dobrodošao. Ali kako smo svesni, kaže autor da se u čitanke ne ulazi baš lako, da se njihov sastav poduže nije menjao, da najčešće izmene nastavnog programa prethode izmenama čitanki, ostaje da se nadamo da će se u njima naći bar neka pripovetka Grigorija Božovića. Kaže se: „Ko je ušao u čitanku – ušao je u istoriju... “ (Došlić, 2023: 271). Svojim životom i delom je Grigorije Božović davno ušao u srpsku kulturnu istoriju te zaslužuje da uđe i u današnje čitanke, jer je on autor za čitanke.

ZAKLJUČAK

Imajući ovu knjigu i sve ove tekstove pred sobom, nastavnici praktičari mogu biti zadovoljni jer su dobili veoma vrednu knjigu koja će im pomoći da se lakše uhvate ukoštac sa brojnim metodičkim temama i dilemama. Još jednom ćemo istaći da je prof. dr Mišo Došlić autor desetak udžbenika za osnovne i srednje škole, priručnika za nastavnike i nekoliko naučnih monografija, kao i preko 200 objavljenih naučnih radova. Njegovi udžbenici su se upotrebljavali od 1970. godine na Kosovu i Metohiji i u Evropi za decu naših gastarbajtera.

Napisao je više priručnika, te monografija koje razmatraju odnos didaktike i metodike, kao i izvorne nauke i nastave jezika i književnosti, a one su same izvorni predlošci metodike kao teorije nastave kao i metoda u neposrednoj praksi.

⁵ Pisano za *Naučni skup o Grigoriju Božoviću* i objavljen je u *Tematskom zborniku*, vodećeg nacionalnog značaja, *Etika i estetika Grigoija Božović*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica, 2021.

Metodičke teme nisu instruktivna metodika, već lepo oblikovane teme iz prakse za praksu; karakteriše ih autorova obaveštenost o teorijskim tokovima evropske i naše metodike, kreativno-analitički pristup nastavi srpskog jezika i književnosti u drugoj polovini XX veka i u prvim decenijama XXI veka koji živimo; siguran su izvor budućim istraživačima i preporučljiva lektira studentima i nastavnicima srpskog jezika i književnosti. I kao što su Mamuzić, Pavlović i Dimitrijević bili lektira savremenim metodičarima, tako će profesor Došlić biti zanimljiva lektira današnjim nastavnicima – praktičarima i teoretičarima nastave našeg predmeta.

I to nije sve, rekli smo da je za tri uzastopne godine objavio na Sajmu knjiga u Beogradu tri knjige, još se nije umorio i danas radi na novoj knjizi iz Metodike nastave književnosti.

LITERATURA

1. Andrić, M. (2024) Savremena metodika i tumačenje romana, Zbornik radova sa seminara Ka savremenoj nastavi srpskog jezika i književnosti, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
2. Andrić, M. (2002) Metodički prilazi književnoumetničkom delu, knjiga druga. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Došlić, M. (2023) Metodičke teme–srpski jezik i književnost. Beograd: Ars Libri, Zadužbina Vladete Jerotića.
4. Došlić, M. (2021) Etika i estetika Grigojja Božović, Tematski zbornik Naučni skup o Grigoriju Božoviću, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
5. Došlić, M. (1988) Srpskohrvatski kao nematernji jezik. Priština: Jedinstvo.
6. Došlić, M. (1973) Problemi izučavanja književnosti naroda Jugoslavije u srednjim školama Kosova na jezicima narodnosti – magistarski rad. Beograd: Filološki fakultet.
7. Ivić, P. (1998) Srpski jezik i književnost u nastavnoj praksi, Metodika nastave, Drugo, prerađeno izdanje. Novi Sad: Zmaj.
8. Ivić, P. (1996) Komunikaciona vrednost jezika i naša škola. u: Problemi jedinstva maternjeg jezika i književnosti. Beograd: Prosveta.
9. Micić, S., Stanojčić Ž., Popović Lj. (1989) Savremeni srpskohrvatski jezik i Kultura izražavanja, udžbenik za I, II, III i IV razred srednjih škola. Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
10. Mihajlović, J. (2023) Nastava književnosti u gimnazijskim programima Republike Srbije (1990 do danas), Zbornik radova Filozofskog fakulteta, LII (1)/2023., str. 45-69.
11. Nikolić, Lj. (2008) Čitanje i proučavanje književnog dela u nastavi. Beograd: IP Vaša knjiga.
12. Nikolić, M. (1988) Metodika nastave srpskohrvatskog jezika i književnosti. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO

LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY THOUGHT

1. Samina Dazdarević, Univerzitet u Novom Pazaru
2. Emina Kopas Vukašinović, Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
3. Branislava Vasić Rakočević, Univerzitet u Novom Pazaru
4. Laze Tripkov, Međunarodni balkanski univerzitet, Skoplje
5. Aleksandar B. Ivanović, Univerzitet u Novom Pazaru
6. Daniel Tomić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
7. Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
8. Darko Lacmanović, Univerzitet Mediteran
9. Gordana Paović Jeknić, Univerzitet Crne Gore
10. Petar Bojović, Univerzitet Metropolitan
11. Radmilo Todosijević, Univerzitet u Novom Sadu
12. Višnja Randelović, Univerzitet u Kragujevcu
13. Ibrahim Obhodaš, Sveučilište/Univerzitet "Vitez" u Vitezu
14. Marinko Savić, Univerzitet u Novom Pazaru
15. Džemil Bektović, Međunarodni balkanski univerzitet, Skoplje
16. Zorica Marković, Univerzitet u Nišu
17. Orhideja Šurbanovska, Univerzitet u Skoplju
18. Elisaveta Sadžovska, Univerzitet u Skoplju
19. Jelena Spasić, Univerzitet u Kragujevcu
20. Jasmin Hodžić, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
21. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu
22. Amela Lukač Zoranić, Univerzitet u Novom Pazaru
23. Kemal Džemić, Univerzitet u Novom Pazaru
24. Bledar Toska, Univerzitet u Vlari „Ismail Ćemali“

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad, Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: [Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 11-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

SLIKE I TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti formatirani prema sljedećim uputstvima:

Sve tabele i slike treba numerisati arapskim brojevima;

Tabele i slike treba uvijek navoditi u tekstu numeričkim redoslijedom (tabele i slike zasebno numerisati).

Broj tabele ili slike treba staviti u **Bold**, lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10. (Na primjer: **Tabela #**, **Slika #**)

Za svaku tabelu i sliku navedite naslov koji objašnjava sadržaj.

Naslove treba staviti u *Italic*, lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10, gdje se naslov piše VELIKIM SLOVIMA.

Ispod tabele/slike treba staviti *Izvor* ili *Napomena* (Times New Roman, 10), gdje će staviti izvor tabele/slike uz eventualna dodatna objašnjenja.

Slika 1

BELEX 15

VRIJEDNOSTI PSEUDOKORELACIJSKIH KOEFICIJENATA DETERMINACIJE U
IZOLOVANOM MODELU PREDIKCIJE PERCEPCIJE KVALITETA NOGOMETA

Izvor: Redžepagić, B., Plojović, Š., & Ujkanović, E. (2013). Mogućnosti tranzicijskog potencijala BH sporta kao i njegovog uspješnijeg povezivanja sa ukupnom bosanskohercegovačkom turističkom ponudom. *Ekonomski izazovi*, 2(4), 15-36. <https://doi.org/10.5937/EkoIzavov1304015R>

Citiranje izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni u APA stilu.

Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora.

Direktni citat

Citirani materijal treba reproducirati od riječi do riječi.

Uvijek navedite prezime autora, godinu izdanja i broj(ove) stranice.

Ako citirate izvor bez brojeva stranica, citirajte broj pasusa (Primjer: paragraf 4) ili druge informacije za identifikaciju (Primjer: Slajd 7, Tabela 2, odjeljak Rezultati).

Svoje podatke možete citirati kao dio rečenice (narrativni citat) ili na kraju u zagradi (citat u zagradi).

Ako imate dva ili više autora, koristite riječ 'i' za narativne citate; a '&' za citate u zagradama.

Ako imate tri ili više autora, koristite 'et al.' iza prezimena prvog autora naznačeno ima dodatnih autora.

Ako citirate izvore sa ugrađenim citatima, uključite ih u citat, ali ne morate citirati ugrađene citate na vašoj referentnoj stranici (samo izvor koji citirate).

Ako citirate materijal sa navodnicima, koristite dvostruke navodnike da biste označili citat i promijenite navodnike u navodnicima u jedan navodnik.

Primjer za narativni citat

Generalni citatni stil je:

Autor (godina) "citat" (str. #).

Jedan autor: Meta (2015) kaže da "svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (str. 19)

Dva autora: Kalač i Jokić (2017) ističu da "izvestan broj najuspješnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i društveno korisne namene..." (str. 73).

Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) tvrdi: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnošću projekta." (str. 3)

Primjer za citat u zagradama

Generalni citatni stil je:

"Citat" (Autor, godina, str. #)

Jedan autor: "Svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (Meta, 2015, str. 19)

Dva autora: "Izvestan broj najuspješnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i društveno korisne namene..." (Kalač & Jokić, 2017, str. 73).

Tri ili više autora: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnošću projekta." (Plojović et al., 2022, str. 3).

Parafraziranje i rezimiranje

Parafraziranje je kada odlomak ili ideju iz drugog djela unesete u svoje riječi.

Parafrazirani odlomak je općenito kraći i sažetiji od originala.

Svoje podatke možete citirati kao dio rečenice (narativni citat) ili na kraju u zagradama (citat u zagradi).

Sažimanje je vrlo slično parafraziranju po tome što uključuje i prenošenje tuđih ideja u svoje riječi kako biste sažimali materijal.

Sažetak uključuje samo glavne tačke i/ili ideje u dužem odlomku ili cijelom djelu.

Ako imate dva ili više autora, koristite riječ 'i' za narativne citate i ampersand '&' za citate u zagradama.

Ako imate tri ili više autora, koristite 'et al.' iza prezimena prvog autora naznačeno ima dodatnih autora.

Uključujete samo autora/godinu iz članka koji sažimate. Ne morate uključiti brojeve stranica ili identifikaciju odjeljka.

Ako citirate više radova u zagradama, stavite citate abecednim redom odvojenim tačkom i zarezom.

Primjer za narativno parafraziranje

Generalni citatni stil je:

Autor (godina) rezime.

Jedan autor: Meta (2015) ističe da investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti.

Dva autora: Kalač i Jokić (2017) navode da se problem ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja.

Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) ističe da je komunikacija način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog.

Primjer za parafraziranje u zagradama

Generalni citatni stil je:

Rezime (Autor, godina)

Jedan autor: Investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti (Meta, 2015).

Dva autora: Problem se ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja (Kalač & Jokić, 2017).

Tri ili više autora: Komunikacija je način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog. (Plojović et al., 2022).

Citiranje u literaturi

Numerisana lista izvora i literature (formatirana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case) treba biti data na kraju rada na sljedeći način:

Knjiga (monografija)

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). *Naslov knjige* (izdanje). Izdavač.

Jedan autor: Saračević, M. (2012). *Alati za interaktivnu nastavu matematike i e-učenje : praktikum za nastavnike i profesore matematike, informatike, tehničkog i informatičkog obrazovanja, fizike, hemije i profesore razredne nastave*. Univerzitet u Novom Pazaru.

Više autora: Plojović, Š., Bušatlić, S., & Bećirović, S. (2022). *Upravljanje projektima: (sa primjerima iz IT industrije)*. Univerzitet u Novom Pazaru.

Prevod djela: Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Clío.

Poglavlje u knjizi (monografiji)

Jedan urednik: Lamotte, J., & Smith, K. (2019). Play therapy. U: V. Carrion (ured.), *Assessing and treating youth exposed to traumatic stress* (pp. 129-140). American Psychiatric Association.

Više urednika: Islahi, A. A. (1996). Ekonomska misao Ibn al-Qayyima. U: Sadeq, A. M. & Ghazali, A. (ured.) *Pregled islamske ekonomske misli* (str. 300-321). El Kalem.

Naučni rad (članak) u časopisu

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. *Naslov časopisa, godina* (broj izdanja), stranice. DOI.

Jedan autor: Bećirović, S. (2014). Švedska J.A.K. Banka - primjer alternativnom pristupu u bankarstvu. *Ekonomski izazovi*, 3(6), 71-91. <https://doi.org/10.5937/EkoIzavov1406071B>

Više autora: Džemić, K., Bihorac, A., & Fehratović, J. (2022). Totalitarni društveni sistem i misleći čovjek u savremenoj bosanskohercegovačkoj i srpskoj romanesknoj prozi. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost, Novi Pazar*, 21, 66-78. <https://doi.org/10.5937/univmis2221066D>

Saopštenje u zborniku sa naučne konferencije

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. U: *Naslov konferencije* (stranice). Izdavač. DOI

Jedan autor: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji* (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Više autora: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"* (str. 142-151). Udruženje "Tehnologija i društvo".

Tekst preuzet sa interneta

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (Datum objavljivanja). *Naslov rada*. Ime internet stranice. Internet adresa.

Internet stranica sa autorom: Modestino, A. S. (26.07.2021.). *Diversifying the Dismal Science*. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org>

syndicate.org/commentary/tackling-gender-and-racial-discrimination-within-economics-by-alicia-sasser-modestino-2021-07

Internet stranica ustanove: World Health Organization. (24.04.2019.) *To grow up healthy, children need to sit less and play more.* <https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more>

Internet stranica sa datumom preuzimanja: Wikipedia (2024). *Naučni časopis.*
Preuzeto 14.02.2024. sa
https://sr.wikipedia.org/wiki/Nau%C4%8Dni_%C4%8Dasopis

Napomena: Datum preuzimanja generalno nije neophodan, osim kada se radi o enciklopedijskom unosu, gdje se sadržaj stranice može mijenjati.

BROJEVI STRANICA I ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice, ukoliko rad nije na engleskom jeziku.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA misao : časopis za nauku,
kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik
Mina Mavrić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar :
Univerzitet
u Novom Pazaru, 2002- (Kraljevo : GrafiColor). - 25
cm

Polugodišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu:
Univerzitetska misao (Novi Pazar. Online) = ISSN
2560-4821
ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220